

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным дисциплинам

№2(3)

Вакı – Вакu –Баку

2019

ISSN 2663-4619

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Dövlət qeydiyyatından keçmişdi.
Qeydiyyat nömrəsi: 2212
VÖEN 6200060022

Təsisçi və baş redaktor

Mübariz Hüseynov

Elmi redaktor

Dürdanə Hübətli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaktor

Səbinə Fərmanqızı

Redaksiya heyəti

Qəzənfər Kazımov - filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Uljen Musabekova - filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (Kazaxstan)
İzzət Rüstəmov – fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Şikar Qasımov – tarix üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Nadejda Bobux – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (Ukrayna)
Anna Şevtsova – tarix elmləri doktoru, professor (Rusiya)
Şirindil Alışanov – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Deniz Abık – prof.dr. (Türkiyə)
Müseyyib İlyasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Şirin Bünyadova – tarix üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan)
Cəbi Bəhramov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan)
Qalina Voronina – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Rusiya)
Abbas Abbasov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan)
Qurban Bayramov – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan)
Əli Əliyev – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)
Oktay Kızılkaya – doç.dr. (Türkiyə)
İlham Məmmədli – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan)
İlkin Qulusoy – doç.dr. (Türkiyə)

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdi.

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş.,
Yasamal r.,
Mətbuat pr., 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68
www.elmi-ish.az
E-mail: elmi-ish@mail.ru

ISSN 2663-4619

The journal has been registered by the State Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Founder and chief editor

Mubariz Huseyinov

Scientific editor

PhD in philology Durdana Humbatli

Editor

Sabina Farman

Editorial committee

Gazanfar Kazimov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan)
Ulgen Musabekova - Doctor of Philology, professor (Kazakhstan)
Izzat Rustamov - Doctor of Philosophy, professor (Azerbaijan)
Shikar Gasimov - Doctor of History, professor (Azerbaijan)
Nadezhda Bobuch - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan)
Anna Shevtsova - Doctor of History, professor (Azerbaijan)
Shirinindil Alishanov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan)
Deniz Abik - prof.dr. (Turkey)
Museyib Huseynov - Doctor of Pedagogy, professor (Azerbaijan)
Shirin Bunyadova - Doctor of History, professor (Azerbaijan)
Jabi Bahramov - PhD in History, professor (Azerbaijan)
Galina Voronina - PhD in Philology, professor (Azerbaijan)
Abbas Abbasov - PhD in Pedagogical Sciences, professor (Azerbaijan)
Gurban Bayramov - PhD in Philology, professor (Azerbaijan)
Ali Aliyev - PhD in Philology (Azerbaijan)
Oktay Kızılkaya - Associate professor (Turkey)
Ilham Mammadli - PhD in Philology, Associate professor (Azerbaijan)
Ilkin Qulusoy - Associate professor (Turkey)

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis., Baku, AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68
www.elmi-ish.az
E-mail: elmi-ish@mail.ru

ISSN 2663-4619

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики.
Регистрационный номер: 2212

Учредитель и главный редактор
Мубариз Гусейнов

Научный редактор
Дурдана Гумбатлы
доктор философии по филологическим наукам, доцент

Редактор
Сабина Фармангызы

Редакционная коллегия

Газанфар Кязимов – доктор наук по филологии, профессор (Азербайджан)
Улжэн Мусабекова - доктор наук по истории, профессор (Казахстан)
Иззат Рустамов – доктор наук по философии, профессор (Азербайджан)
Шикар Гасымов – доктор наук по истории, профессор (Азербайджан)
Надежда Бобух – доктор наук по филологии, профессор (Украина)
Анна Шевцова – доктор наук по истории, профессор (Россия)
Шириндил Алышанов - доктор наук по филологии, профессор (Азербайджан)
Дениз Абык – профессор (Турция)
Мусеиб Ильясов – доктор наук по педагогике, профессор (Азербайджан)
Ширин Бунядова – доктор наук по истории, профессор (Азербайджан)
Джаби Байрамов – доктор философии по истории, профессор (Азербайджан)
Галина Воронина – доктор философии по филологии, профессор (Россия)
Аббас Аббасов – доктор философии по педагогике (Азербайджан)
Гурбан Байрамов – доктор философии по филологии, профессор (Азербайджан)
Али Алиев - доктор философии по филологии (Азербайджан)
Октай Кызылкая – доцент (Турция)
Ильхам Мамедли – доктор философии по филологии, доцент (Азербайджан)
Илькин Гулусой – доцент (Турция)

© При использовании материалов журнала ссылка обязательна.

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Тел.: (+994 12) 510 63 99
Моб.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68
www.elmi-ish.az
E-mail: elmi-ish@mail.ru

DİLÇİLİK   ЯЗЫКОЗНАНИЕ   LINGUISTICS

Валида Джавид гызы Исазаде
Бакинский славянский университет

ИЗ ИСТОРИИ ЯЗЫКА ЗАКОНА (20-30-ые годы XX в.)

Ключевые слова: Октябрьская революция, язык права, советская власть, периодическая печать, законодательная техника, юридическая терминология, терминологическая точность, юридическая лингвистика.

Açar sözlər: Oktyabr inqilabi, qanun dili, sovet hakimiyyəti, dövrü mətbuat, qanunvericilik texnikası, hüquq terminologiyası, terminoloji dəqiqlik, hüquqi lingvistikası.

Key words: The language of law, October Revolution, printed media, legislative mechanism, availability, clarity of the message, precision of terms, legal linguistics.

На страницах газет и юридических журналов в 20 – 30-е годы XX в. было опубликовано немало интересных статей, не утративших своего значения и сейчас. Мы обратились к этому малоисследованному материалу, важному для анализа лингвистики законодательных текстов первых послереволюционных десятилетий.

Среди авторов работ, посвящённых языку закона, были известные учёные-юристы. Так, М.М.Исаев работал деканом юридического факультета МТУ, Н.В.Крыленко был директором Всесоюзного института юридических наук (12, с. 15, 279).

В статью включены материалы малоизвестных авторов, отчасти забытые, в которых поднимались актуальные проблемы, связанные с формированием языка законодательных документов.

Язык закона одна из актуальных проблем в русском и европейском правоведении. Ещё в XVIII в. французский просветитель Ш.Монтескье в своём труде «О духе законов» сформулировал ряд правил, необходимых для разработки законов (5, с. 51 – 54).

Вопросы взаимосвязи права и письменности, качества правовых текстов затрагивались в работах представителей исторической школы права, в частности, германского правоведа Г.Пухты (1798 – 1846). Исследуя лингвистическую природу права, Г.Пухта так определял соотношение между качеством права и языком его изложения: «каково содержание права, таковы выражения и язык» (7 с. 33).

В работах российских правоведов дореволюционного времени, посвящённых исследованию языка права, главное внимание уделялось интерпретации основных юридических понятий, правовых терминов. Российская правовая наука в конце XIX – начале XX в. придавала большое значение процессу создания рациональных и точных обозначений наиболее важных юридических понятий. В трудах выдающихся русских учёных-правоведов Б.А.Кистяковского, Л.И.Петражицкого, Г.Ф.Шершеневича, Б.И.Чичерина, Е.Н.Трубецкого семантическому анализу подвергаются термины *право, закон, преступление, наказание* и др.

Октябрьская революция привела к стремительному обогащению словарного состава русского языка, пополнению его новыми словами и понятиями.

Анализируя язык революционной эпохи, А.М.Селищев отмечал: «Такое социальное явление, как революция и революционные мероприятия, должны были сильно отразиться на разных сторонах языковой жизни общества. При этом сильнее переживают изменения те общественные группы, которые ближе стоят к революционной деятельности, охвачены ею и принимают активное участие в ней» (10, с. 141).

«Революция вызвала появление тысяч новых слов и выражений, новых понятий, порождённых новой экономикой, новым государственным строем, приходом к управлению сотен тысяч и миллионов трудящихся», - писал М.Исаев в журнале «Советское право» (20, с. 14).

Процесс обновления словарного состава языка нашёл своё отражение и в нормативных документах. Октябрьская революция создала предпосылки для формирования нового

законодательного языка. «Разговаривать с населением Советского союза языком старых законодательных актов, языком канцелярий и бюрократических управлений уже нельзя, это просто было бы смешно», - подчёркивал, указывал А.Лаптев в журнале «Советское строительство» (22, с. 140).

В новом революционном правительстве руководящие позиции занимали люди, получившие юридическое образование, хотя среди революционных деятелей было и немало лиц, не владевших нормами литературного языка.

В разработке законодательных документов новой власти, как и при создании «нового языка, созвучного эпохе, языка фабрик и заводов, языка металла, краткого, экономного, сильного и волевого» (24, с. 14) участвовали не только профессиональные юристы, но и не профессионалы, «призванные революцией вершить государственные дела» (6, с. 54).

Н.В.Крыленко в статье, посвящённой судебной реформе, принятой на IV сессии ВЦИК (1922), обратил внимание на то, что «народный суд с двумя народными заседателями <...> избирается местным Советом без предъявления к судье и заседателям требований какого бы то ни было образовательного ценза <...>. Этим резко подчеркивалась классовая природа нового суда в отличие от классовой природы старых судей» (21, 1, 52).

Вовлечение в законотворческую работу широких масс трудящихся, не имевших специального образования, не могло не отразиться на языке законов. Создатели нормативных документов, охваченные идеей провозглашения новых юридических норм, как правило, мало считались с тем, как именно будут словесно выражены новые законы.

Призывая к совершенствованию законодательной техники, Ал.Винавер писал: «Отвлечённый мыслью о том, что должна провозгласить новая юридическая норма, вступающая в мир, законодатель недостаточно считает с тем, как именно будет выражена идея этого закона» (16, с. 51).

Новое законодательство отказалось, в первую очередь, от терминов, связанных с прежней государственной властью, административным аппаратом старого строя. Вышли из употребления названия административных должностей и учреждений. Некоторые номинации стали употребляться с постоянными эпитетами: *революционный командир*, *военно-революционный суд* и др. Приобрели социальные оттенки значения ряда слов, например: *товарищ* <член своей политической партии (в языке революционных партий, в особенности – коммунистов), член советского общественного коллектива>; *партийный* <член Всесоюзной коммунистической партии большевиков>: по выражению А.М.Селищева, «принадлежащий к коммунистической, а не к какой-нибудь другой партии» (9, с. 143).

В законодательные документы были введены термины, отражавшие новый правовой порядок, коренные изменения, которые произошли в судебной системе в целом.

В законодательных актах Советского правительства широко употреблялись иноязычные термины, многие из которых претерпели семантические трансформации и изменения коннотативного характера: *буржуазия*, *дискуссия*, *кассация*, *комитет*, *комиссар*, *изоляция*, *инвентарь*, *мандат*, *прокурор*, *организация*, *спекуляция*, *экстерриториальность* и др. По этому поводу известный французский социолог Ж.Карбонье писал, что несмотря на «революционный пересмотр в Советском союзе законодательства, создатели новых нормативных актов употребляли латинские термины, укоренившиеся в правовом языке европейских стран, использовали «понятийный аппарат, который восходит к римскому праву» (3, с. 176).

Многое было взято из терминологии дореволюционных правоведов. Наблюдения над языком основных нормативных источников показывают, что в словаре послереволюционного периода было немало слов иноязычного происхождения, для которых в языке существовали и русские соответствия: *кодекс* (свод), *конституция* (основной закон) и др.

Отсутствие общепринятой терминологии, единых обозначений для одних и тех же понятий, включение иностранных слов в нормативные акты без соответствующей мотивации подвергались резкой критике со стороны исследователей языка закона, что находило отражение в прессе: «Русский язык богат равнозначными, вполне удовлетворительными обозначениями: *свод*, *положение*, *устав* и т.п., и совершенно непонятно, почему русский крестьянин должен был за разъяснением своих прав обращаться к Земельному кодексу, а не к земельному, скажем, уставу или положению» (18, с. 80).

Революционная деятельность новой власти, направленная на кардинальные изменения системы государственного управления, проявилась в новой форме нормативно-правовых актов – *декретах*, заимствованных у законодателей Великой Французской революции, пропагандистский опыт которых

был использован большевиками. Латино-французским термином *декрет* в период Великой Французской революции обозначали постановления Учредительного и Законодательного собраний (См.: 2, с. 41).

Термин *декрет* (от лат. *decretum*) <решение, постановление> в первые годы после революции использовался в значении, близком термину *прокламация* <призыв, провозглашение>.

В 1917 – 1918 гг. форму законодательства определяли прежде всего политические особенности революционного законодательства большевиков. «Пытаясь удержаться у власти, революционеры искали поддержки у населения и в этом использовали опыт предшественников, прежде всего законодателей Великой Французской революции» (15, с. 100).

В первые годы Советской власти слово *декрет* применялось в качестве синонима термина *закон*, хотя на практике термином *декрет* назывались только акты съездов Советов, ЦИК и СНК, независимо от их содержания. Новой властью были приняты декреты, охватывающие разные сферы жизни общества: декреты «О земле», «О суде», «О спекуляции» и др.

Необходимость создания декларативных начал в постреволюционном законодательстве в 20-е годы активно отстаивалась на страницах периодической печати: «Революционным эпохам свойственны декларации. «Революционная власть сжато формулирует положения, резко выдвигающие и ярко подчеркивающие новое, приходящее на смену старому. Агитационное значение таких деклараций огромно», - писал М.Исаев в статье «Декларативные статьи уголовного кодекса» (19, с. 24).

Акты законодательного характера приобретали форму лозунгов, воззваний, обращений ко всему населению или к отдельным его группам, побуждая их к «революционной самостоятельности и революционному почину» (Там же).

Декларативный характер носили не только декреты Советской власти, но и статьи нормативных актов, например, уголовного кодекса (См.: 18, 24, 25 и др.).

Начиная с 1923 года, термин *декрет* заменяется русским словом *постановление*.

Необходимость совершенствования законодательной техники в 20 – 30-е годы XX в. определялась в немалой степени стремлением сделать закон доступным и ясным, понятным для широких кругов населения. Главными условиями понятности закона считались простота словаря законодателя и простота употребляемых им речевых оборотов (19, с. 80).

Борьба за чистоту языка закона сопровождалась оживлёнными дискуссиями в периодической печати, нередко приобретавшими острый и непримиримый характер. Критический настрой статей усиливается в 30-е годы. Авторы статей призывали к беспощадной борьбе с «бюрократическими выкрутасами», «плетением словес», «трафаретами» и «словесными штампами», утратившими свой первоначальный смысл, что приводило к неправильному толкованию закона. «Наш официальный текст также очень часто становится жертвой совершенно неумеренного пристрастия к превосходным степеням, а также эпитетам и сочетаниям для выражения колоссальности и величественности», «суровейшая мера»; «широчайшие массы», «самым решительным образом», «важнейшее мероприятие», - писал Вл.Соколов в статье «Борьба за культуру» (25, 5).

Некоторые материалы призывали к преодолению «отвращения касты жрецов юриспруденции к ненужной вульгаризации законов, которые должны были быть в полной мере доступны к использованию «каждой кухаркой в управлении государством» (21, 19). Народу с объективными трудностями, связанными с созданием законодательного языка, отражавшего коренные изменения в социально-экономической и классовой структуре общества, были и субъективные причины недостатков языка юридических документов. Например, как отмечал А.А.Ушаков, «отсутствие в достаточном количестве опытных работников, весьма сильное влияние традиции и др.» (14, с. 41).

В периодической печати приводились многочисленные примеры нарушения ясности и доступности изложения, например, в ст. 30 Земельного кодекса, приводимой И.Ильинским: «В исключительных случаях предельный срок аренды может быть с разрешения волостных исполнительных комитетов удлинён, но не свыше срока 2-кратного севооборота, а при отсутствии правильного севооборота – не более 6 лет, причём, если и по истечении этих сроков сдатчик окажется не в состоянии вести самостоятельно хозяйство на сдававшейся в аренду земле, то дальнейшее разрешение на сдачу земли в аренду может быть произведено лишь с разрешения уездных земельных органов, в противном случае земля зачисляется в местный запасный фонд для удовлетворения потребности в земле других членов данного общества» (18, с. 83).

Или другой пример, «запутанного и с трудом поддающегося усвоению текста» 109 ст., приводимой Ушаковым из Уголовного кодекса: «Злоупотребление властью или служебным положением, т.е. такие действия должностного лица, которые оно могло совершить единственно благодаря своему служебному положению, и которые, не вызываясь соображениями служебной необходимости, имели своим последствием нарушение правильной работы учреждения или предприятия или причинили ему имущественный ущерб, или повлекли за собой нарушения общественного порядка или охраняемых законом прав, и интересов отдельных граждан, если эти действия совершались должностным лицом систематически или из соображений корыстных, или иной личной заинтересованности, или хотя бы и не повлекли, но заведомо для должностного лица могли повлечь за собой тяжёлые последствия, - влечёт за собой лишение свободы со строгой изоляцией на срок не ниже шести месяцев» (18, с. 85).

Проблема официального языка, в частности, языка закона, начиная с первых послереволюционных лет заняла на страницах газет и журналов одно из главных мест. «Закон, несущий в массу культурное содержание, должен быть непременно образцово культурным и по своей словесной форме. Каждое слово закона должно быть предельно полновесно и полноценно», - призывали юридические журналы (25, с. 5).

Требование поставить «вопрос о достижении «понятности» языка закона на «практические рельсы», исходило, по мнению наиболее активных сторонников упрощения нормативных текстов, «из потребности установления самой тесной и непосредственной связи между правительством и трудящимися как одного из основных условий работы советской власти, неустанно развивающей и популяризирующей все свои мероприятия».

Так, И.Елизаров в статье, посвящённой языку закона, писал: «Необходимо законы излагать так чтобы они могли быть легко доступны и понятны каждому рабочему и крестьянину» (17, с. 21). На важность проблемы доступности языка закона указывал и М.Презент: «У нас не может быть языка для узкого круга людей. Мы привлекаем к управлению государством миллионы, которые должны понимать язык законов» (23, с. 42).

Рекомендации по улучшению языка закона касались разных сторон языковой структуры нормативного текста. Больше всего нареканий вызывал синтаксис: «Искривления законодательного языка заключаются в длинных периодах, громоздком строении фраз. Нагромождаются однообразные формы (одинаковые падежи), теряется чёткость взаимоотношения форм». На страницах газет и журналов приводились статьи законов, написанных «затхлым языком канцелярской фразы, в которых, как писал один из авторов, «подлежащие отделены от сказуемого бесчисленным количеством предложений так, что, если прочитать фразу до конца, то неизбежно забудешь начало, а будешь перечитывать, вспоминать начало – забудешь конец». Например, «Проектирование организации производства стройработ имеет целью индустриализацию производства стройработ и функциональное разделение трудовых процессов». «Забронирование оборотных средств увязкой их в капиталовложения и обратно» (Постановление НКЗема № 190). «Хлопкосырьё заключает по линии приобретения хлопка генеральный договор с Заготхлопком... Заготшерсть строит свои договорные отношения по аналогии с договорными отношениями то коже» (Сборник приказов НКЛП, № 1 – 2. 1933 г.). «Приборы должны быть вывешены на видных и удобных для беспрепятственного в нужных случаях подхода к ним местах» (Сборник Ленсовета № 21) (Цит.: 22, с. 17).

«Отклонения от норм русского литературного языка, которыми грешит наш современный (в частности официальный) язык, характерны именно тем, что они не являются необходимыми или важными ни для одной языковой функции – «ни для общения, ни для называния», - писал Вл.Соколов (25, с. 55).

«Недостатки языка были не только в отдельных фрагментарных актах, но и в кодексах», - отмечал А.А.Ушаков и приводил примеры статей Уголовного кодекса РСФСР 1926, Гражданского кодекса 1922 года, Уголовно-процессуального кодекса РСФСР 1922 года и т.д. (14, с. 41 – 42).

Одним из самых обсуждаемых в периодической печати того времени оставался вопрос об отношении к иностранной терминологии в текстах законов. Использование их с «чувством меры» составляло часть общей проблемы – борьбы за чистоту законодательного языка, в целом – борьбы за общую культуру языка. Авторы критических статей осознавали сложность работы по редакции текста закона, требующей от тех, кто ею занят, не только юридических знаний, но и хорошего знания языка.

Почти в каждой статье, посвящённой языку закона, приводились примеры чрезмерного увлечения авторов нормативных актов «малопонятными» заимствованными словами. Однако критерии законодательной техники подтверждали нецелесообразность и исключительную сложность полного изгнания из юридического языка иностранных слов. Об этом писал Вл.Соколов в приведённой выше статье: «Наши официальные тексты должны отвечать требованиям самой высокой культуры языка, при которой предельная доступность речи сочетается с максимальной её живостью и выразительностью, с одной стороны, и строжайшей точностью с другой» (25, с. 5).

Резкое сокращение количества иностранных слов, обеспечивавших терминологическую точность законодательных текстов со стороны некоторых авторов, не могло не отразиться на их качестве. «Нельзя без жесткого ущерба для экономии речи и средств заменять общепринятый термин *акцепт* описательным выражением «письменное соглашение обещанного по переводному векселю третьего лица произвести его оплату», - указывалось в статье И.Ильинского «Советское строительство» (18, с. 80).

Активно проводились и практические меры по повышению качества законодательных текстов. Так, отделу массовой работы Ленсовета было поручено изучить язык советских законов с целью оказания помощи в изложении юридических документов простым и понятным для масс языком. В специальном постановлении СНК СССР от 9 октября 1928 года было предложено «не допускать расплывчатости формулирования, добиться изложения протестов в ясной и популярной форме» (14, с. 4). Создавались научно-методические кабинеты, состоявшие из юристов и филологов. При Президиуме ЦИК СССР в начале 30-х годов была образована специальная комиссия по изучению и улучшению языка советских законов, в которую, наряду с юристами, вошли лингвисты и литературоведы (14, с. 9).

Важнейшее требование к языку закона – точность изложения, обусловленная главным образом «правильным выбором терминов», не всегда совмещалось с доступностью и ясностью содержания закона. На это достаточно противоречивое свойство языка закона указывал в своё время известный русский правовед Н.И.Таганцев: «Язык закона очень часто бывает литературно тяжёлым, но его громадное преимущество в точности и определённости» (10, с. 398).

Достижению точности языка советского закона, который был предусмотрен быть «безупречно грамотным, чётким, ясным, не выражающим никаких сомнений», препятствовали разные факторы, например, «уснащение трафаретными и совершенно лишними выражениями – «в деле», «в области», «по линии», «в целях» и др., неправильное использование таких слов и выражений, как «проработать», «удельный вес», «соревновать» (24, с. 17). Отсутствие чёткости в изложении закона нередко определялось расплывчатостью и недифференцированностью значений специальных терминов: *земля, товарищ, хозяин* и др.

Серьёзный ущерб адекватному толкованию и восприятию нормативных актов наносили и преднамеренные замены со стороны создателей законов установившихся терминов, как несоответствующих революционной идеологии, описательными выражениями. «В основу всего уголовного права положена идея не воздаяния – возмездия, а идея целесообразности», - писал М.Исаев в своём комментарии к «Декларативным статьям уголовного кодекса» (19, с. 25). Так, вместо терминов *наказание* и *кара* – «меры социальной защиты», под которыми авторы революционных законов понимали «меры принудительного воздействия, посредством которых власть обеспечивает данный порядок общественных отношений от нарушителей последнего» (26, с. 72).

В «Основных началах уголовного законодательства СССР и союзных республик» (1919 – 1924 гг.) указывалось, что законодательство «задач возмездия и кары не ставит, но тем не менее элементы возмездия имеют место в мерах социальной защиты судебно-исправительного характера». Это были меры, которые ранее «именовались наказаниями». Среди «мер социальной защиты» в статье В.Ширяева, посвящённой эволюции советского уголовного законодательства, приводились «меры медицинского характера, перечисляемые в «Основных началах»: меры медико-педагогического характера», «меры судебно-исправительного характера» (26, с. 78)¹.

¹ Проект уголовного кодекса 1937 г. возвращается к термину *наказание*: «политически советское наказание преследует цели подавления сопротивления, оказываемого социалистическому строительству классово-враждебными элементами, и воспитания и укрепления социалистических дисциплин среди трудящихся» (Крыленко. К критике недавнего прошлого // Советская юстиция, 1937, № 16, с. 6).

Переименование правовых терминов мотивировалось идеей целесообразности «правовой защиты», лежащей в основе нового уголовного права и отказом «от некоторых устарелых понятий, характерных для отмирающей юридической надстройки», - отмечал Н.В.Крыленко (21, с. 197).

Составители новых законов считали устаревшими и чуждыми новой идеологии такие термины, как *преступление* (заменён термином «социально-опасное или вредное действие»), *преступник* («социально-опасный элемент») и некоторые другие, как «кара», «наказание», «вменяемость», перешедшие в уголовный кодекс от старого буржуазного права. В уголовном законодательстве отказались и от терминов *вина*, *умысел*, *неосторожность*, как «не отвечающих принципам революционного сознания», - писал М.Презент (22, с. 52). «Уголовное законодательство полнее, чем какая-либо другая отрасль законодательства отражает существующий строй», - указывалось в статье В.Ширяева «Право и жизнь» (26, с. 72).

Были выведены из употребления некоторые термины гражданского права – *аренда*, *купля*, *продажа*, *собственность* и др. (6, 10).

Прозрачности и доступности языка законов мешали, как отмечалось в периодической печати, не только «мучительно канцелярский стиль», но и «тяжёлые новообразования и сокращения» - *сверхнормативные остатки*, *канализуемые владения*, *фондируемые продукты*, *дензаготовители*, *рацминимум*, *пожохра* и др. Вместе с тем некоторые из таких образований позднее укоренились в языке официальных документов: *вверенный*, *вышеприведённый*, *затоваривание*, *запчасти*, *студгородок*, *трудоустрой-ство*, *пришкольный*, *ВТЭК* и др.

Недостатки языка нормативных актов, широко обсуждаемые в послереволюционные десятилетия, становились предметом пародирования и сатирического осмеяния. «Термины такого словотворчества немедленно находят отражение в юмористических журналах», - писали авторы статей о языке закона (23, с. 140).

Исследования по языку права сформировались в 70 – 80-е гг. XX в. в самостоятельную научную дисциплину – правовую лингвистику, в центре внимания которой – проблема языка нормативных документов. Изменяются форма и содержание законодательных актов, не остаются неизменёнными и требования, предъявляемые к языковому законодательству.

Чёткость, выражающаяся в точности и чистоте словоупотребления, лаконизм, не нарушающий информационной целостности, «красота» юридического текста продолжают оставаться главными критериями языка закона. Улучшение языка и совершенствование стиля нормативных документов, достигаемые совместными усилиями юристов и лингвистов, способствуют повышению качества правового регулирования общественных отношений.

Литература:

1. Власенко Н.А. Язык права. М., 2018.
2. Грановская Л.М. Русская лексика времён Гражданской войны 1918 – 1921. Баку, 2018.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология. М., 1986.
4. Крысин А.П. Толковый словарь иноязычных слов. М., 1998.
5. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1955.
6. Пиголкин А.С. Язык закона. М., 1990
7. Пухта Г. Курс римского гражданского права. Т. 1. М., 1874.
8. Савицкий Б.М. Язык процессуального закона // Вопросы терминологии. М., 1987.
9. Селищев А.М. Революция и язык // Избранные труды. М., 1968.
10. Таганцев Н.И. Русское уголовное право. Часть общая. Т. 1. СПб., 1902.
11. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.И.Ушакова. Т. I – IV. М., 1935 – 1940.
12. Утевский Б.С. Воспоминания юриста. М., 1989.
13. Ушаков А.А. Очерки законодательной стилистики. Пермь, 1967.
14. Ушаков А.А. Язык советского закона // Русская речь, 1968, № 1, с. 40 – 43.

Статьи из периодической печати

15. Борисова Т.Ю. Революционное законодательство в 1917 – 1918 гг. Выбор языка // НЛЮ, 2011, № 2.
16. Винавер Ал. Законодательная техника // Право и жизнь, кн. 2 – 3, М., 1926.
17. Елизаров И.. Как писать законы // Советская юстиция, 1926, № 7.
18. Ильинский И. Язык закона // Советское строительство, 1927, № 8 – 9.

- 19.Исаев М. Декларативные статьи уголовного кодекса // Советское строительство, 1924, № 6, с. 24 – 46.
- 20.Исаев М. Понятие «преступного» и «непреступного» с точки зрения марксизма // Советское право, 1924, № 5.
- 21.Крыленко Н.В. Судебная реформа // Советское право, 1922, № 3.
- 22.Лаптев А. Язык закона // Власть Советов, 1929, № 52.
- 23.Презент М. Язык законов // Советское строительство, 1931, № 4/ 57.
- 24.Равич К.Б. О языке законов // Советская юстиция, 1934, № 6.
- 25.Соколов Вл. Борьба за язык – борьба за культуру // Советская юстиция, 1934, № 12.
- 26.Ширяев В. Эволюция советского уголовного законодательства // Право и жизнь, 1926, кн. 2 – 3.

Hüquqi qanunların dilinin öyrənilməsi tarixləri (20-30-cu illərdə)

Xülasə

Məqalədə XX əsrin 20-30 illəri dövründə qəzet və jurnallarda istifadə olunmuş hüquqi qanunların analizi verilmişdir. Oktabr inqilabı təbii ki, yeni qanunvericilik dilinin formalaşmasına şərait yaratmış oldu. Yeni qanunvericilik keçmiş dövlət quruluşu ilə inzibati aparatla bağlı terminlərdən imtina etmişdir. Qanunvericilik aktlarına o terminlər daxil edilmişdir ki, onlar yeni hüquqi qaydaları – Sovet hakimiyyəti tərəfindən bərqərar olunmuş qaydaları əks etdirirdi. Bu sistemdə alınma terminlər geniş istifadə olunmuşdur. Bu alınmalar xarici ölkələrin hüquqi dilində çoxdan yer almış alınmalar idi. Əsas cəhət isə bunda idi ki, qanunvericilik texnikasını geniş xalq kütləsi üçün anlaşılın etmək mümkün olsun.

From the History of studying the language of law (1920-1930s)

Resume

The article is dedicated to the analysis of the language of law from the newspapers and magazines issued in 1920-1930 s. The October Revolution of 1917 created a premise for forming a new legislative language. New legislature rejected the terms related to the previous government's administration, which represented the outdated regime. Legislative acts started embracing the new terms which reflected the new law and order established by the Soviet administration. Foreign terms, established in the legal languages of European countries started gaining wider usage.

Further improvements of legislative mechanisms were defined with the aspiration to make law available for the general public.

Рецензент: проф. И.Г.Гамидов

SÖZ YARADICILIĞINDA İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, leksik şəkilçilər, düzəltmə sözlər, isim

Key words: word creativity, lexical forms, correction words, noun

Ключевые слова: словообразование, лексические аффиксы, сложные слова, существительное

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə söz yaradıcılığı prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, dilin morfoloji sistemi də buna geniş imkan yaradır. Azərbaycan dili morfoloji xüsusiyyətlərinə görə aqlütinativ dillərdən olduğu üçün şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması və sözlərdə baş verən semantik proseslər dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, şəkilçi morfemlər türk dilləri ailəsinə daxil olan hər bir dil üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyətini nəzərə alan A.Axundov qeyd edir ki, “Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisqa, şəkilçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr, ilk növbədə, şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur” (1, s. 192).

Leksik şəkilçilər və onların vasitəsilə xeyli sayda söz yaratmaq mümkündür ki, bu da dilimizdə yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun 3 növü qeyd olunur. S.Cəfərov söz yaradıcılığı prosesinə toxunarkən yazır ki, “Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik vahidləri, onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi;
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi;
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi;” (2, s. 7).

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığını tədris edərkən hər üç yolla söz yaradılması prosesini ayrıca təhlil etməli, dilimizin morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda hər üç yolun Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi baxımından bir-birinə bağlı olub, bir yolun digərinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərdiyini də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində leksik şəkilçilər tədris olunarkən onu morfoloji sistemdən tədris edərək ayrılıqda öyrədilməməlidir, çünki sözdüzəldici şəkilçilərin morfologiyada mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, leksik şəkilçilərin köməyi ilə eyni nitq hissəsindən müxtəlif nitq hissələri, o cümlədən də həmin nitq hissəsinin özü də yaranır. Bu zaman leksik şəkilçilərin semantik yükü məsələsi ortaya çıxır. Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərə qoşulduğu zaman onun ancaq formasını, şəklini dəyişmir, eyni zamanda yeni yaranan sözün semantikasına da ciddi təsir göstərir. Məsələn, *dəniz* leksemində *çt⁴* şəkilçisi artırmaqla cansız əşyadan, canlı varlıq - insan anlayışı bildirən *dənizçi* ismi yaranır. *Dənizçi* isminə *lq⁴* şəkilçisi artırmaqla sözün semantikasını dəyişərək yeni sənət, peşə bildirən *dənizçilik* leksemini düzəltdimiş oluruq. Bu nümunədə leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni mənalı isimlər yaranmışdır. Birinci isim, yəni *dənizçi* konkret isimdir, ikinci *dənizçilik* ismi isə mücərrəd mənalı isimdir və hər iki halda isimdən isim düzəlmişdir.

Təmiz leksemi sifətdir və əşyanın keyfiyyətini bildirir. Bu sözə *la²* şəkilçisi artırmaqla *təmizlə* feili və *t* şəkilçisi artırmaqla *təmizlə* təsirli feildən *təmizlət* təsirli feil düzəlmişdir, *təmizlət* təsirli feilinə *dir⁴* şəkilçisi artırmaqla təsirli feildən təsirli feil düzəlmişdir. Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı prosesindən danışarkən xeyli sayda belə nümunələr gətirmək mümkündür. Gətirdiyimiz nümunələrdə *çt⁴*, *lq⁴*, *la²*, *t*, *dir⁴* ona görə leksik şəkilçi hesab edilir ki, onlar sadəcə olaraq *dəniz* və *təmiz* leksemlərinin şəklini dəyişməmiş, həmin sözlərin semantikasına da təsir göstərərək tamamilə yeni mənalı sözlər yaratmışlar. Belə şəkilçilər ya bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi düzəldir, ya da eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır ki, bu zaman onların semantik yükü yenilənir.

Söz yaradıcılığı tədris olunan zaman müəllimlərin ən çox rast gəldiyi problemlərdən biri də tələbələrin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri ayırmaqda çətinlik çəkmələridir. Tələbələrin mövcud problemlə rastlaşmamaları üçün onlara iki faktı hər zaman diqqətdə saxlamaları tövsiyə olunmalıdır.

1) Leksik şəkilçilərin əsas funksiya adından da görüldüyü kimi sözdüzəldici olmasıdır;

2) digər tərəfdən leksik şəkilçilər sayından asılı olmayaraq sözün mənasını dəyişir və yeni mənalı sözlər yaradır.

Qeyd edək ki, leksik şəkilçilər artırıldıqları nitq hissələrinə görə müxtəlif ola bilərlər. Belə ki, onların bir qismi ancaq ismə, digər qismi ancaq feilə, digər qismi sifətə, başqa bir qrupu isə həm feilə, həm ismə, həm də sifətə artırıla bilər. Ümumiyyətlə, işlənmə baxımından leksik şəkilçilər iki qrupa bölünür.

1) məhsuldar;

2) qeyri-məhsuldar.

Məhsuldar şəkilçilərə $çi^4$, lq^4 , la^4 , il^4 , dir^4 , $iş^4$ və s. misal göstərə bilərik. Belə ki, bu şəkilçilər həm eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır, ya da tamamilə yeni söz yaratmaqla bərabər mövcud leksemdən başqa bir nitq hissəsi düzəldir.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə *kar*, *keş*, *dar*, *sal*, *pərəst*, *pərvər* və s. kimi şəkilçiləri nümunə gətirə bilərik. Bu şəkilçilər, adətən, bir cür yazılır və dilimizə başqa dillərdən daxil olur.

Söz yaradıcılığında ən zəif iştirak edən nitq hissələri əvəzlilik və saydır. Belə ki, Azərbaycan dilində sistem təşkil edən və müəyyən semantik yükü olan ayrıca sözdüzəldici şəkilçilər yoxdur. Sayın mənaca növlərindən olan sıra sayını düzəltmək üçün daha çox sayların özünə və adətən zərfə *inci^4* şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldə bilərik. Məsələn, *beş* - *beşinci*, *əvvəl* - *əvvəlinci* və s. Beş müəyyən miqdar sayına *inci^4* şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldilmiş, ikinci nümunədə isə əvvəl zərfinə yenə də *inci^4* leksik şəkilçi artırmaqla sıra sayı düzəldilmişdir.

Müxtəlif nitq hissələri yaradan leksik şəkilçilərə və onların yaratdığı mənalara diqqət yetirək.

İsim düzəldən leksik şəkilçilər.

İsim düzəldən leksik şəkilçiləri şərti olaraq 3 qrupa bölə bilərik:

1) isimdən isim düzəldən şəkilçilər;

2) feildən isim düzəldən şəkilçilər;

3) sifətdən və digər nitq hissələrindən isim düzəldən şəkilçilər.

İsimdən isim düzəldən sözdüzəldici şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilərik.

İsim düzəldən şəkilçilər. Düzəltmə isimlər isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, təqlidi sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır. İsim düzəldən leksik şəkilçilər bunlardır.

İsimdən isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır.

1. - **çr⁴** (**çi**, **çu**, **çü**) şəkilçisinin köməyi ilə daha çox sənət və peşə bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *dənizçi*, *çörəkçi*, *odunçu*, *üzümçü* və s.

2. - **lq⁴** (**lik**, **luq**, **lük**) şəkilçisinin vasitəsilə daha çox isimlərdən isim düzəldir. *Çəmənlik*, *dağlıq*, *düzənlik* və s. kimi isimlərə *-lq⁴* şəkilçisinin müxtəlif variantlarını artırmaqla yer mənası bildirən yeni məzmunlu isimlər düzəlmişdir. *Göz*, *döş* kimi isimlərə *-lq⁴* şəkilçisi artırmaqla əşya adı bildirən düzəltmə isimlər yaranır. Məsələn, *gözlük*, *döşlük* və s.

3. - **laq** şəkilçisinin köməyi ilə yer, məkan bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *otlaq*, *yaylaq*, *qışlaq* və s.

4. - **ça²** şəkilçisinin köməyi ilə kiçiltmə anlayışı bildirən isimlər düzəlir.

Məsələn, *kitabça*, *dəftərçə*, *bağça*, *meydança* və s.

5. - **cıq⁴** (**cik**, **cuq**, **cük**) isimlərə artırılan bu şəkilçilər kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Məsələn, *evcik*, *daxmacıq*, *gəlinçik* və s.

6. - **cığaz** (**ciyəz**, **cuğaz**, **cüyəz**) şəkilçiləri vasitəsilə dilimizdə əzizləmə mənalı düzəltmə isimlər yaradır. Məsələn, *qızıcığaz*, *uşaqcığaz*, *quşcığaz* və s.

7. - **daş** bir cür yazılan bu şəkilçinin köməyi ilə insan anlayışı bildirən yeni məzmunlu düzəltmə isimlər yaranır. Məsələn, *yoldaş*, *sirdaş*, *vətəndaş*, *tərəfdaş*, *məsləkdaş* və s.

8. - **lr⁴** (**li**, **lu**, **lü**) şəkilçisi vasitəsilə ilə dilimizdə insan anlayışı bildirən isimlər yaranır. Bu cür isimlərin insanın yaşadığı yeri, soyadını, nisbəsini, milliyəti, insanın aid olduğu kateqoriyanı bildirir. Məsələn, *kəndli*, *şəhərli* kimi sözlərdə yaşadığı yeri bildirir, *Həsənli*, *Bayramlı* və s. kimi sözlərdə soyadları, *Gəncəli*, *Bakılı* kimi sözlərdə nisbəni, *azərbaycanlı*, *çinli* kimi sözlərdə isə milliyəti, *məktəbli* sözü insanın aid olduğu kateqoriyanı bildirir.

9. - **stan** (**istan**, **istan**, **ustan**, **üstan**) şəkilçisi ilə yer, məkan daha çox isə ölkə adları bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *Tataristan*, *Gürcüstan*, *Ermənistan*, *Dağıstan* və s. kimi ölkə adları, *gülüstan* kimi yer, məkan mənalı isimlər düzəlir.

10. - **ıyyə**, **ıyyət**, **ıyyat** şəkilçilərinin köməyi ilə elm adları *ədəbiyyat*, *riyaziyyat* və s. *bələdiyyə*, *nəzəriyyə* kimi müəyyən anlayış bildirən isimlər düzəlir.

11. - **i**, **vi** şəkilçisinin köməyi ilə əsasən ləqəb, titül, nisbə anlayışı bildirən isimlər yaranır. Məsələn, *Nizami*, *Xətayi* kimi sözlər ləqəb bildirir, *Gəncəvi*, *Təbrizi*, *Şirvani* kimi sözlərdə isə nisbə, yəni doğulduğu yeri bildirir.

12. - **zadə** bir cür yazılan bu şəkilçinin vasitəsilə soyad bildiren isimlər yaranır. Məsələn, *Həsənzadə, Əhmədzadə, Məmmədzadə* və s.

13. - **şünas** şəkilçisini isimlərə artırmaqla sənət bildiren isimlər düzəlir. Məsələn, *tarixşünas, ədəbiyyatşünas, şərqşünas* və s.

14. - **izm** şəkilçisinin köməyi ilə insana aid olan dünyagörüş, hər hansı bir elm sahəsinə aid olan cərəyan adı bildiren isimlər yaranır. Məsələn, *kapitalizm, materializm* və s.

15. - **ist** şəkilçisinin köməyi ilə nəzəriyyə, cərəyan, sənət, peşə, dünyagörüş bildiren isimlər düzəlir. Məsələn, *idealist, sosialist, kapitalist, maşinist* və s.

16. - **ov, ova** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər kişi və qadınlara xas olan soyadları düzəltmək üçün istifadə olunur. Məsələn, *Əhmədov, Əhmədova, Əliyev, Əliyeva* və s.

Feildən isim düzəldən şəkilçilər

1. - **ıq⁴ (ik, uq, ük, q)** şəkilçilərinin köməyi ilə feillərdən isim düzəlir. Belə isimlər həm konkret, həm də mücərrəd mənalı olur. Məsələn, *bilik, bacarıq* və s. kimi isimlər mücərrəd məna daşıyırlar. Ancaq kökü feil olan *tapşırıq, qoruq, bölük* kimi isimlər isə konkret məna daşıyırlar.

2. - **ış⁴ (iş, uş, üş)** şəkilçisinin köməyi ilə adətən hərəkət və müəyyən hal-vəziyyətlə bağlı isimlər düzəlir. Bu cür isimlər də mücərrəd və konkret ola bilər, ancaq daha çox mücərrəd mahiyyət daşıyırlar. Məsələn, *vuruş, baxış, atış, gediş, gəliş, oturuş* və s.

3. - **caq (cək)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər müəyyən əşya adlarını bildirirlər. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *yelləncək* və s.

4. - **acaq, əcək** şəkilçisinin köməyi ilə də feildən müəyyən əşya adları bildiren isimlər düzəlir. Məsələn, *oturacaq, dayanacaq* və s.

5. - **ma² (mə)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *döymə, vurma, bölmə, süzmə* və s.

6. - **im⁴ (im, um, üm)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər müəyyən bir hadisə, miqdar, vəziyyət, müddət və s. bildirir. Məsələn, *biçim, geyim, dözümlü* və s.

7. - **in⁴ (in)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlərdə müəyyən hadisə, proses barədə məlumat verilir. Feildən isim düzəldən bu şəkilçilər dilimizdə məhsuldar şəkilçilər hesab olunur. Məsələn, *gəlin, əkin, səpin* və s.

8. - **aq, ək** şəkilçisinin köməyi ilə əsasən əşya adları bildiren isimlər düzəlir. Məsələn, *daraq, döşək, yataq, istək* və s.

9. - **qı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər adətən mücərrəd məna bildirir. Məsələn, *sevgi, vergi, duyğu, vuruğu* və s.

10. - **tı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *göyərtili, döyüntü, qışqırtı* və s.

11. - **ici⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn düzəltmə isimlər daha çox sənət, peşə və s. kimi mənalı bildirir. Məsələn, *seçici, bağlayıcı, soyuducu, alıcı* və s.

12. - **qm⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn düzəltmə isimlər müəyyən bir hadisə, vəziyyət bildirir. Məsələn, *köçkün, vuruğun, qırğın, basqın* və s.

13. - **inti⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər. Məsələn, *qazıntı, tikinti, tapıntı, ovuntu* və s.

14. - **mış⁴** şəkilçisinin vasitəsilə yaranan isimlər. Məs., *keçmiş, bişmiş* və s.

Sifətdən düzələn isimlər

1. - **lıq⁴** şəkilçisinin köməyi ilə həm isimdən isim düzəldiyi kimi, həm də sifətdən də isim düzəldir. Bu şəkilçinin köməyi ilə düzələn isimlər semantikasına görə daha çox mücərrəd mənalı olmaqla insana məxus olan müsbət və mənfi keyfiyyətləri, peşə, yer və müəyyən əşyaların və s. adlarını düzəltmək mümkündür. Məsələn, *yaxşılıq* müsbət keyfiyyət bildirir, ancaq *paxıllıq* mənfi keyfiyyət bildirir. Qeyd edək ki, insana məxsus müəyyən keyfiyyətləri bildirdiyi üçün belə isimlərin kökü sifət, yeni yaranan isim isə sifətdən düzələn düzəltmə isim olur. Bu şəkilçini digər nitq hissələrinə, məsələn, say və əvəzlilərə də artırmaqla da isim düzəltmək mümkündür. Məsələn, *beşlik, onluq, yüzlük, mənlilik* və s.

2. - **vat** qeyri-məhsuldar şəkilçinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *xırdavat* və s.

3. - **m** şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi olub sifətlərdən isim düzəldir. Bu haqda B.Xəlilov yazır: "Qeyri-məhsuldar olub, sifətlərdən isim əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn: *quru-qurum*" (3, s. 85).

4. Saylardan isim düzəltmək üçün qeyri-məhsuldar - er şəkilçisindən istifadə olunur. "Qeyri-məhsuldar olub, saylardan isim əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn: milyon - milyoner, milyard – milyader" (3, 85).

5. - **çı⁴** saylardan isim düzəldir. "Saylardan düzəltmə isimlər yaradır. Məs.: *milyonçu, milyardçı* və s." (4, s. 32)

Azərbaycan dilində isim düzəldən şəkilçilərin zənginliyi onların həm isimdən, həm də digər nitq hissələrindən isim düzəlməsidir. Q.Kazımov düzəltmə isimlərdən danışarkən qeyd edir ki, “düzəltmə isimlər sözlərin kök və əsaslarından sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldicilik vasitələri, o cümlədən isim düzəldən şəkilçilər zəngindir. İsim düzəldən şəkilçiləri bir neçə cəhətdən qruplaşdırmaq olar. Şəkilçilər həm adlardan (isim, sifət, say və əvəzlilikdən) isim düzəldir, həm də feillərdən. Bir qismi yalnız söz köklərinə artırılır, bir qismi həm söz köklərinə, həm də söz əsasına” (5, s. 49). Deməli, Azərbaycan dilində isim düzəldən şəkilçilərin zəngin olmasının səbəblərindən biri də onların həm söz köklərinə, həm də söz əsasına artırılma bilməsidir. İsim düzəldən şəkilçilərin iki qrupa həm adlardan isim düzəldən şəkilçilər, həm də feildən isim düzəldən şəkilçilər adlı iki qrupa bölünməsi fikrinə G.Abdullayevanın “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərslər vəsaitində də rast gəlinir. “Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmış isimlər düzəltmə isimlər adlanır. Düzəltmə isimlər adlardan və feillərdən əmələ gəlir. Adlardan əmələ gələn isimlər həm öz milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən gələn alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranır” (6, s. 26). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Çünki dilimizdə sözlərin nitq hissələrinə görə bölgüsü zamanı bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi düzəldən leksik şəkilçilər mühüm rol oynayır. Sözlərin quruluşca bölgüsü zamanı düzəltmə sözlərin yaranması prosesi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə iltisacı dillərdən olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Şərqi-Qərbi, Bakı: 2006, 280 s.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azərbaycan universiteti nəşriyyatı. Bakı: 1960, 201 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı: Papirus NP, 2016, 286 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 400 s.
6. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.

Prefixes, used to form nouns in the word formation process

Summary

The article is devoted to the study of affixes characteristic of the Azerbaijani language and playing an important role in enriching the vocabulary of our language. In the morphological structure of the Azerbaijani language, which is one of the agglutinative languages, word formation, in particular, the process of creating new words through lexical affixes, is one of the most important and topical issues. In the Azerbaijani language, nouns are formed from both names and verbs, are productive and unproductive. Referring to the role of lexical affixes in the process of learning a language, one should pay attention to the fact that they create new words from the same part of speech, and also move from one part of speech to another.

Префиксы, образующие существительные в словообразовательном процессе

Резюме

Статья посвящена изучению аффиксов, свойственных азербайджанскому языку и играющих важную роль в обогащении словарного состава нашего языка. В морфологической структуре азербайджанского языка, являющегося одним из агглютинативных языков, словообразование, в частности, процесс создания новых слов через лексические аффиксы, является одним из важных и актуальных вопросов. В азербайджанском языке существительные образуются как от имен, так и от глаголов, бывают продуктивными и непродуктивными. Касаясь роли лексических аффиксов в процессе обучения языку, следует обратить внимание на то, что они создают новые слова из той же части речи, а также переходят из одной части речи в другую.

Рәyici: dos.Ş.Əhmədova

**ORTA MƏKTƏBLƏRİN “AZƏRBAYCAN DİLİ”
DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ BƏZİ MƏQAMLAR HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dərslik, dilçilik

Key words: Azerbaijani language, textbooks of linguistics

Ключевые слова: Азербайджанский язык, учебник, языкознание

Test üsulu ilə qəbul imtahanlarının keçirildiyi son iyirmi ildə dərsliklərin elmi-nəzəri səviyyəsi yüksəlmiş, onlara bəzi yeni mövzular, materiallar daxil edilmiş, eyni zamanda tapşırıq və mətnlərin forma və məzmunu çağdaş ictimai quruluşa uyğunlaşdırılmışdır.

Orta məktəb üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri bütövlükdə müasir pedaqogika və metodika elmlərinin, habelə dilçilik elminin tələblərinə cavab versə də, bu dərsliklərdə bəzi qeyri-dəqiqliklər, ziddiyətli fikirlər də müşahidə olunur.

Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

V sinifin “Azərbaycan dili” dərsliyinin (Bakı, 2001) 150-ci səhifəsində oxuyuruq: I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın, əsasən, insana mənsubluğu bildirir. Məsələn:

Mənim həvəs-im, arzu-m; sənin həvəs-in, arzu-n; bizim həvəs-imiz, arzu-muz.

III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isim isə əşyanın insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edə bilər; məsələn, Əlinin kitab-ı, ağacın budağı-ı və s.

Burada dəqiqlik xətrinə yazılmalı idi:

“III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən isim əşyanın yalnız (əlavə bizimdir – İ.M.) insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edə bilər”.

Belə olduqda daha dəqiq aydınlaşır ki, III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri ismə artırılarkən əşyanın həm insana, həm də başqa əşyalara mənsubluğunu ifadə edir.

Həmin kitabın 152-ci səhifəsində də dəqiqləşdirmə aparmağa ehtiyac duyulur. Burada yazılır:

“İsmlərdə feillər kimi şəxsə görə dəyişə bilər; məsələn:

Feilin dəyişməsi:

görür - əm

görür - sən

görür -

görür - ük

görür - sünüz

görür - lər

İsimin dəyişməsi:

şagird - mə

şagird - sən

şagird - dir

şagird - ik

şagird - siniz

şagird - dirlər

İsmlərin mənsubiyyət şəkilçiləri də, şəxs şəkilçiləri də şəxslə bağlıdır, lakin bunlar bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir” (səh. 152).

Lakin buradan aydın olmur ki, bunlar bir-birindən əsaslı surətdə *nə ilə* fərqlənir.

Başqa bir tərəfdən, isimdəki bu “şəxs şəkilçiləri” sonrakı siniflərin dərsliklərdə *xəbərlik şəkilçiləri* kimi təqdim olunur. Buradan da belə məlum olur ki, *ismin şəxsə görə dəyişməsi kimi* təqdim olunan bu şəkilçilər həm şəxs şəkilçiləridir, həm də xəbərlik. Bu da, şübhəsiz, müəyyən dolaşıcılıq, çəşqinliq yaratmaya bilməz. Bu ziddiyətli məqamı nəzərə alaraq feli olmayan nitq hissələrinə artırılıb onları cümlənin xəbəri elan edən xəbərlik şəkilçiləri imtahan sual kitabçalarında “*xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri*” kimi təqdim olunur.

157-ci səhifədə oxuyuruq:

“İsmlər adlıq halda cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə də işlənə bilər”. Bizcə, bura *şəxs (xəbərlik) şəkilçilərini* də əlavə edib yazmalı idilər.

“İsmlər adlıq halda cəm, mənsubiyyət xəbərlik şəkilçiləri ilə də işlənə bilər. Bu vaxt həmin isimlər yenə adlıq hal olaraq qalır”.

V sinif “Azərbaycan dili” dərsliyinin 99-cu səhifəsində yazılır: “*Mürəkkəb feillər*” (kömək etmək, razı qalmaq, şad olmaq və s.), “*mürəkkəb saylar*” (on iki, otuz beş, yüz əlli və s.) ayrı yazılır.

Həmin kitabın 203-cü səhifəsində isə oxuyuruq: “Say quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb-tərkibi”. Göründüyü kimi, indi *mürəkkəb say* termini mürəkkəb – tərkibi say termini ilə əvəz edilmişdir.

Daha sonra yazılır: “Mürəkkəb – tərkibi saylar ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Məsələn: üç-dörd, beş - altı, on - on beş, on doqquz, min doqquz yüz otuz üçüncü... və s.”.

Bir azdan məlum olur ki, əslində mürəkkəb saylar ciddi şəkildə tərkibi saylardan fərqləndirilir: mürəkkəb saylar dedikdə defislə yazılanları (üç - dörd, beş - altı və s.), tərkibi saylar dedikdə isə ayrı yazılanları (on doqquz, min doqquz yüz doxsan üçüncü və s.) nəzərdə tutulur. *Mürəkkəb - tərkibi saylar* isə onların hər ikisinin ümumi adı kimi götürülür. Abituriyentlər bunu nəzərə almalıdırlar ki, imtahan sual kitablarında *mürəkkəb - tərkibi say* terminindən yox, konkret olaraq *sadə, düzəltmə, mürəkkəb* (defislə yazılanlar) və *tərkibi say* (ayrı yazılanlar) terminlərdən istifadə olunur.

VI sinfin “Azərbaycan dili” (Bakı, 2001) dərsliyinin 13-cü səhifəsində feillərin quruluşca növləri belə şərh olunur: “Feillər quruluşca üç növ olur: sadə, düzəltmə, mürəkkəb – tərkibi...” mürəkkəb feillər iki sözün birləşməsindən düzəlir. Məsələn: atıldı – düşdü, ölçdü – biçdi, çalıb – oynayır, deyir – gülür, çalışdı – vuruşdu, bəzənib – düzənir və s.

Daha sonra *qeyddə* oxuyuruq:

“Bütün mürəkkəb sözlər kimi, mürəkkəb feillər də iki müstəqil sözün (köməkçi sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir. *Adam ol, yaxşı oldu, kömək et* kimi tərkibi feillərdəki ikinci söz müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır və belə sözlərə mürəkkəb feil demək olmaz”. İzahatda yazılır: “Mürəkkəb feilləri əmələ gətirən sözlərin hər biri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər; məsələn: çalışır - vuruşur, çalışdı - vuruşdu... Tərkibi feillərdə yalnız sonuncu (ikinci) söz dəyişir; məsələn: *yaxşı oldu, yaxşı olar, yaxşı olacaq* və s”. (səh. 13-14)

Ümumən, V və VI siniflərin “Azərbaycan dili” dərsliklərində *mürəkkəb söz* konkret olaraq *mürəkkəb feil* termini müxtəlif cür verilmişdir. V sinfin dərsliyində *mürəkkəb feil* kimi təqdim olunan nümunələr (məs.: kömək etmək, razı qalmaq və s.) VI sinfin kitabında tərkibi feillər kimi tanınırlar. “Azərbaycan dili” dərsliklərini ayrı-ayrı müəlliflər yazsalar da, buradakı dilçilik termini və anlayışlarında vahidliyə əməl olunmalıdır. Əks təqdirdə abituriyentlər çıxılmaz vəziyyətdə qalarlar.

VII - VIII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində (Bakı, 2001) də bəzi ziddiyyətli məqamlar var. Məsələn, burada təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi haqqında iki müxtəlif fikir verilir. 31-ci səhifə yazılır: “İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərəflərinə ayrılmadan bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir”. Lakin həmin dərsliyin 32-ci səhifəsindəki qeyddə isə bu fikrin əksi verilir: “Bəzi hallarda III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəf I və II şəxs əvəzlilikləri ilə (burada da dəqiqlik üçün yazmaq lazım idi: **I və II şəxslərin cəmində olan əvəzlilikləri** - İ.M.) ifadə olunur, lakin tərəflərdə bunlara uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilmir. Məsələn, **bizim qızlar, sizin ellər**. Belə birləşmələri tərəflərinə ayıraraq, I tərəfi təyin, II tərəfi isə sualına müvafiq cümlə üzvü kimi təhlil etmək lazımdır. Məsələn: “**Bəlkə, indi siz bizim kəndə gedəsiniz?**” cümləsində **bizim** sözü təyin, **kəndə** sözü isə zərflidir”.

Beləliklə, III növ təyini söz birləşmələrinin sintaktik vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsində vahid prinsip gözlənilmir. Bizcə, çətinlik yaratdığından 32-ci səhifədəki qeyd ehtiyac yoxdur.

46-cı səhifədə cümləyə belə tərif verilir: “Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşmələrinə cümlə deyilir”. Əvvəla, bu tərifdən çıxış edərək abituriyent cümləni də söz birləşməsi hesab edə bilər. İkincisi, bir sözdən ibarət olan cümlələr də (dərsliyin özündə də göstərdiyi kimi) var ki, bu tərifdə belə cümlələr kənar qalır.

Dərsliyin 63-cü səhifəsində oxuyuruq: “Mübtədə o, bu işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda, onlardan sonra vergül qoyulur. Məsələn, Bu qartal idi. O, göy otların üzünə sərilməmişdi...”

Bizə belə gəlir ki, burada **o, bu** sözlərindən sonrakı işarə sözü artıqdır. Əks təqdirdə bu sözlərdən belə çıxma bilər ki, **bu** əvəzliyi ilə yanaşı, **o** əvəzliyini də bütün məqamlarda işarə əvəzliyi kimi göstərmək lazımdır.

Yuxarıdakı qeyddə az qala o əvəzliyindən şəxs əvəzliyi kimi imtina edilirsə, V sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində isə, əksinə, nəinki o əvəzliyinin, hətta bu əvəzliyinin də isim kimi işlənən məqamlarına şəxs əvəzliyi kimi baxılır (229).

Bütövlükdə V sinif dərsliyində **o, bu** əvəzliliklər çox dolaşmaq izah olunur (229). Halbuki bunu aydın göstərmək lazım idi ki, **bu** əvəzliyi özünün bütün işlənmə məqamlarında (hətta şəxs əvəzliyinin yerində işləndikdə - işlənmədikdə də) işarə əvəzliyidir. O, isə doğrudan da, omonimlik səciyyəsi daşıyır. Belə ki, bu əvəzlik kim? nə? Suallarına (bütün hallarda) cavab verib cümlənin mübtədəsi, tamamlığı, bəzən də xəbər kimi çıxış etdikdə şəxs əvəzliyi olur; yalnız **hansı?** sualına cavab verib təyin kimi işləndikdə işarə əvəzliyi olur. Məsələn: **O**, tələbədir (kim?). Onu yaxşı tanımırıam (kimi?). **O** tələbə (hansı tələbə?) yalnız əla qiymətlərlə oxuyur. **O** işi sənə tapşırmaq istəyirik (hansı işi?).

VII – VIII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərslisinin 29 – cu səhifəsindəki 92-ci çalışmada təyini söz birləşmələrini başlanğıc formada ayrı – ayrı sütunlarda yazmaq tələb olunur. Halbuki verilən nəzəri izahlarda **söz birləşməsinin formasının** nə olduğu haqda heç nə yoxdur. Həmin terminə abituriyent yalnız bu çalışmada rast gəlir. Bizcə, bu terminin izahı ona görə vacib idi ki, o, V sinifdə öyrənilən **sözün başlanğıc forması** anlayışı ilə qarışdırılmasın. İzah etmək lazım idi ki, söz birləşməsinin başlanğıc forması dedikdə I növ təyini söz birləşmələri üçün adlıq hallı, II və III növ təyini söz birləşmələri üçün mənsubiyyət şəkilçili struktur nəzərdə tutulur; məsələn, a) **sərin hava**; b) **dağ havası**; c) **dağın havası**. Əgər belə bir izah olmasa, abituriyentlər sözün başlanğıc formasını da hər cür qrammatik şəkilçidən (deməli, həm də II və III növ təyini söz birləşmələrindəki mənsubiyyət şəkilçisindən də) kənarlaşdırılmış quruluş kimi başa düşə bilərlər.

Bu dərslinin 24 – cü səhifəsində “müğənninin oxumağı” (ikinci - əsas tərəfi məsdərdən ibarət olan söz birləşməsi), bizcə, haqlı olaraq III növ təyini söz birləşməsi kimi götürülür, ona görə ki, əvvəla, bu struktur həm bütünlükdə III növ təyini söz birləşməsinin modelinə (It + Itt) uyğundur, ikincisi də, III növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi, o cümlədən II tərəfi müxtəlif səciyyəli sözlərlə, habelə məsdərlərlə ifadə oluna bilər. İkinci tərəf üçün o biri sözləri qəbul edib məsdəri qəbul etməmək hansı məntiqə sığar? Deməli, burada quruluş formasını – model əsas götürmək gərəkdir. Lakin bu dərslinin 36 - cı səhifəsində məsdər tərkiblərinə verilmiş tərifə (**əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan tərkiblərə məsdər tərkibləri deyilir**) əsaslanan abituriyent “müğənninin oxumağı” birləşməsinə indi məsdər tərkibi də adlandırıla bilər. Buradakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq, təbii ki, vacib idi. Amma dərslinin **tərkiblər** bölməsinin çox “xəsisliklə” işlənməsi abituriyentləri bəzi araşdırmalardan, aydınlaşdırıcı izahlardan məhrum edib.

“Ara sözlər” bəhsində **nitqin hissələri arasında münasibəti (əlaqəni) bildirən ara sözlər** mənə növü kimi əslində başa düşülmür. Hiss olunur ki, sıra, nəticə - ümumiləşdirmə bildirən modal sözlər bu bölgüyə daxil edilib. Ümumən, modal sözlərlə (V sinif) ara sözlərin mənəca bölgüsü uyğunlaşdırılmalı idi. Burada bir sıra ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar görünür. Məsələn, modal sözlərin bölgüsündə təəssüf bildirənləri verilməmişdir. Eləcə də şagirdlər bilmir ki, modal sözlərin bölgüsündə olan bənzətmə və ya müqayisə bildirən ara sözləri hansı mənə növünə daxil etsin (“Azərbaycan dili”, VII – VIII siniflər, səh. 160 – 162). **Yəqin, yəqin ki**, sözləri VI sinifin dərslində ehtimal və şübhə bildirən modal söz (səh. 121) kimi verildiyi halda, VII – VIII siniflərin dərslində şagird onu yəqinlik bildirən ara söz və (səh. 161) kimi öyrənməli olur. **Təsdiq** (VI sinif) və **yəqinlik** (VII – VIII siniflər) sözləri az – çox uyğun gəlsələr də, termin kimi onlardan biri götürülüb hər ikisi (həm modal söz, həm də ara söz) üçün uyğunlaşdırılmalı idi. Şübhəsiz ki, indiki vəziyyətində şagird dərslərdən gələn fərqli terminologiyadan (modal sözlər) üçün təsdiq, ara sözlər üçün **yəqinlik** istifadə etməyə məcburdur və tərtib olunan test suallarında da mövcud terminologiya ilə bağlı vəziyyət əks olunur.

Söz – cümlə bəhsində (VII – VIII siniflər) **əsla** sözü 166 – cı səhifədə ədat, bir abzas sonra 167 – ci səhifədə isə modal söz kimi təqdim olunur. Yeri gəlmişkən deyək ki, **guya** sözü VI sinifin dərslində (Bakı, 2001) həm bağlayıcı (səh. 109), həm modal söz (səh. 122) kimi verilir. Əlbəttə, şagird **əsla** və **guya** sözlərinin iki cür vurulmasını adi bir texniki səhv kimi nəzərə almalı, **əsla** sözünü ədat, **guya** sözünü isə modal söz kimi götürməlidir. **Əsla** sözü VI sinifin dərslində ədatlar bölməsində qeyd olunmadığı, **guya** sözü isə həm bağlayıcı, həm də modal söz kimi verildiyindən onlarla bağlı test tapşırıqları ümumən tərtib olunmur. İmtahan suları kitabçasında da, təbii ki, belə testlər olmayacaq.

Şagird – abituriyent yalnız “Söz – cümlə” bəhsindən (səh. 166) öyrənir ki, **bəli, hə, yox, xeyr** (elə **əsla** sözü də) sözləri ədat imiş, çünki VI sinif üçün yazılmış dərslərdə ədatlardan danışılırmır.

Mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşmayan əlavələrdən **əlavə** bəhsində yox, yalnız **xüsusiləşmə** bəhsində (o da qeyddə. Bax: Azərbaycan dili”, VII – VIII siniflər, səh. 175) danışıldığından abituriyent əslində belə əlavələri sonradan heç cür xatırlaya bilmir, unutmuş olur. Ona görə ki, öz əsl, təbii yerində verilməyib.

Belə uzlaşmayan əlavələrə aid bir – iki nümunəyə diqqət yetirək: 1. Mən, **sənin atan**, bu məsələdə daha məsləhətçil ola biləcəyəm? 2. Biz, **bu kəndin camaatı**, qazdan və sudan korluq çəkirik. 3. Sən, **Azərbaycan əsgəri**, döyüşə həmişə hazır olmalısən. 4. Bütün bunlardan sonra siz, **məni yersiz günahlandırınlar**, çox şeyi başa düşmüş olacaqsınız.

Misallarda göründüyü kimi, fərqləndirilmiş söz birləşmələri I və II şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş mübtədaların (müvafiq olaraq: **mən, biz, sən, siz**) əlavələridir. Bunlar ona görə **uzlaşmayan əlavələr** sayılır ki, mübtədanın neçənci – I və ya II şəxsə olmasından asılı olmayaraq, bu əlavələr həmişə III şəxsə olur; məs.: **mən** (I şəxsin təki, mübtədə) – **sənin atan** (III şəxsin təki, əlavə); **biz** (I şəxsin cəmi, mübtədə) – **bu kəndin camaatı** (III şəxsin təki, əlavə). Belə cümlələrin xəbərləri də bu cümlələrin yalnız şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədaları ilə uzlaşır, həmin mübtədaların əlavələri ilə yox. Halbuki mübtədəsi isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunmuş cümlələrdə xəbər bu mübtədanın həm özü, həm də əlavəsi ilə şəxsə görə

uzlaşmış olurdu. Məsələn: **Cəmil – köhnə dostum** bu gün bizə gəlməlidir. Müqayisə et: Cəmil (III ş.t) Köhnə dostum (III ş.t) gəlməlidir (III ş.t). Belə cümlələrdə uzalaşma həmişə III şəxssə görə olur.

Əlbəttə, “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki ziddiyətli məqamları aradan qaldırmaq mümkündür. Məruzə də məhz həmin hazırlanmışdır. Arzumuz budur ki, dərslik müəllifləri nəyinsə çıxarılmasından, əvə edilməsindən daha çox, dərsliklərin müasirliyi, mövzuların səriştəli bir tərzdə təqdim olunması, fikir və mülahizələrin dəqiq və birmənalı olması barədə düşünsünlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili. V sinif üçün, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001
2. Azərbaycan dili. VI sinif üçün, Bk1, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001
3. Azərbaycan dili. VII – VIII sinif üçün, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001

“The Views About Some Cases In The “Azerbaijan Language” Textbooks Of Secondary Schools Summary

In the report shown that the scientific theoretical level of textbooks in Azerbaijan language lately has been increased, there include some new materials and topics? At the same time the forms and topics of exercises and texts has been fitted to the demand of modern period.

But in using some linguistic terms? In explanation of grammatical notion which procreate some cases in the discussion. It will be better to keep the modernist of textbooks and to introduce topics in a experience way, and exactness of consideration.

Размышления относительно некоторых вопросов учебников «Азербайджанского языка» средних школ

Резюме

С обретением суверенитета, переходом к тестовой системе намного повысился научно-теоретический уровень школьных учебников. В них включены много новых текстов, материалов, форма и содержание учебников отвечают современным требованиям. В том числе и учебники азербайджанского языка отвечают требованиям современной педагогики и методики, а также требованиям современного языкознания. Но при этом в них встречаются некоторые недостатки, а именно, неточности и противоречия. Они охватывают все сферы языка, лексику, морфологию, синтаксис и т.д.

Безусловно, большая часть недостатков может быть устранена. В этом смысле необходимо осуществлять анализ этих учебников, их обсуждение.

Рəyçи: prof. İ.Məmmədli

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKASINDA SLENQ

Açar sözlər: *ingilis dili, nitq, etimologiya, cəmiyyət, slenq.*

Key words: *English language, speech, etymology, society, slang.*

Ключевые слова: *английский язык, речь, этимология, общество, слэнг.*

Danışq dilində qeyri-formal, bir-birini çox yaxşı tanıyan, eyni sosial qrupa mənsub olan insanlar arasında müəyyən sözlərdən istifadə edilir. Bu sözlərə «slenq» sözlər deyilir. Yaxın münasibətdə olmayan insanlarla ünsiyyət zamanı bu cür sözlərin işlədilməsi insanlar tərəfindən təhqir kimi qarşılanı bilər. Slenq qeyri-formal dildir. Bir qayda olaraq, slenq sözlər ən çox yazıda deyil, danışqda işlədilir. Slenq cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri tərəfindən istifadə oluna bilər.

«Slenq» – dilin, müvafiq olaraq da nitqin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, leksikologiyanın əsas, ən aktual və mübahisəli problemlərindən biridir. Slenq, leksikanın ədəbiyyat normalarına uyğun olmayan təbəqəsidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, slenq ədəbiyyata yabançı olan, mədəni insanın nitqinə xas olmayan söz və ifadələrdir. Lakin buna baxmayaraq, bu gün slenqə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. Hal-hazırda, slenqdən radio və televiziya, mətbuatda, ədəbiyyatda, internet şəbəkəsində, hətta demək olar ki, bütün yaş dövrlərindən olan, müxtəlif sosial qrupa və sinfə mənsub olan insanlar arasında istifadə olunur.

Şifahi nitqdə «slenq» sözünün ilk dəfə nə zaman meydana çıxdığı barədə heç bir məlumat yoxdur. Yazılı formada isə ilk dəfə XVIII əsrdə İngiltərədə qeydə alındığı bildirilir. O zaman slenq sözlər «təhqir» mənasında işləndirildi. Dilşünas V.A. Xomyakov öz kitablarından birində «slenq» termininin ilk dəfə 1756-cı ildə «çox səviyyəsiz vulqar tipli dil» (language of low or vulgar type) mənasında; 1802-ci ildən bu terminin «müəyyən sinif və ya dövrün jarqonu» (The cant or jargon of a certain class or period) kimi işləndiyini, 1818-ci ildən başlayaraq isə bu termin altında «yüksək səviyyəli danışq dil səviyyəsindən aşağı olan, müəyyən mənada işlənən sözlər» başa düşülməyə başladığını göstərmişdir. Təxminən 1850-ci ildə «slenq» termini «qeyri-qanuni» loru leksika ifadəsi kimi daha geniş istifadə olunmağa başlamışdır [1, s.43].

Bu günə qədər «slenq» termininin etimologiyası hələ də tam olaraq müəyyən edilməmiş və leksikologiyanın əsas problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

«Slenq» termininin etimologiyası ilə məşğul olan görkəmli tədqiqatçılardan biri, müasir ingilis dilinin leksikoqrafiyasında nadir yeri olan, dilşünas E.X. Patric «slenq» termininin - keçən əsrin ikinci yarısından etibarən «qeyri-qanuni» danışq dili mənasında («illegitimate» colloquial speech) qəbul edildiyini göstərir. E.X. Patric və eləcə də, onun davamçıları (məsələn, J.Qrinok və K.İ.Kittridj) slenqi - «ünsiyyət zamanı müəyyən sosial və ya peşəkar mühitə aid olan insanların ictimai düşüncələrini əks etdirən, kifayət qədər qeyri-sabit, systemsiz və əksər hallarda hətta qarışıq leksemlər toplusu» kimi müəyyən edirlər [2, s.9].

İngilis dilinin Böyük Oksford lüğətində isə «slenq» - «ziyalıların nitq standartından aşağı hesab edilən təmiz danışq dili, yeni sözlərdən və yaxud xüsusi mənalarda işlədilən geniş yayılmış sözlərdən ibarət», «cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə aid və pis etimada malik olan bir qrup şəxslər tərəfindən işlədilən xüsusi leksemalar məcmusundan ibarət» bir dil kimi müəyyən edilir.

«Slenq» termini barədə illərdən bəri bir çox fərziyyələr irəli sürülmüşdür. XX əsrdə də bu məsələ tədqiqatçıları yaxından maraqlandırmış, yeni fərziyyələr ortaya çıxmışdır. Lakin bütün fərziyyələr arasında E.X. Patricin fərziyyəsi, tarixi dəlillərə əsaslanan bir nöqtəyi-nəzər olduğundan, həqiqətə daha uyğun hesab edilir. Onun fərziyyəsinə görə, «Slang» sözü «to sling» – to utter (danışmaq, ifadə etmək) felindən götürülmüşdür.

Slenq - müəyyən məqsədlər üçün meydana çıxır, tez-tez dəyişir və sonradan dildən çıxarıla bilər. Lakin bunu bütün slenqlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, bəzi slenq sözlər və ifadələr ingilis dilinə adi bir slenq kimi deyil, əsas söz, ifadə kimi daxil olur. Məsələn, «hang out» ifadəsini nəzərdən keçirək. XVIII əsrin əvvəllərində «loiter or idle (stand or wait around without apparent purpose)» mənasında meydana çıxan bu ifadə bu gün danışqda ən çox işlədilən ifadədir və ingilis dili mədəniyyətinə elə daxil olmuşdur ki, onun yüksək səviyyəli işgüzar görüşlərdə belə istifadəsi, heç kim tərəfindən qeyri-formal danışq sözü kimi qəbul edilmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, slenq cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan insanlar tərəfindən işlədilir. Bu sözlərdən istifadə edənlər azlıq təşkil edir. Lakin müəyyən bir yeni slenq sözü və ya ifadəsi

insanlara öz ənənəvi dilində izah edə bilmədiklərini söyləməyə imkan verdiyi halda və yaxud da əhalinin böyük bir qismi tərəfindən istifadə edildiyi halda, həmin sözlər və ya ifadələr artıq slenq olmaqdan çıxır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, slenq və qeyri-formal ingilis dili eyni şey deyil. Bəzi slenq sözlər və ifadələr formal şəraitdə istifadə oluna bilər, lakin qeyri-formal şəraitdə işlədilən sözlər – slenq deyil.

İngilis dili daşıyıcıları öz danışq dilində slenq sözlərdən istifadə etməklə, ingilis dilini əlavə sözlərlə zənginləşdirirlər. Slenq sözlər – danışq dilində ədəbi dil standartları elementlərinin şüurlu, düşünülmüş surətdə təmiz üslub məqsədləri üçün: yenilik, qeyri-adilik effekti yaratmaq, ümumi qəbul edilən nümunəvi ifadələrdən fərqli olan sözlər işlətmək, ifadə edilmiş fikrə konkretlik, canlılıq, ifadəlik, təsirlik, müxtəsərlik və s. vermək üçün istifadə edilir [2, s.10]. Bu məqsədlərə nail olmaqda metafora, metonimiya və s. köməklik göstərir. Bu nöqtəyi-nəzər əksər tədqiqatçılar tərəfindən bölüşdürülür.

İngilis dilində qeyri-formal danışqda ən çox istifadə olunan slenqlərdən bir neçəsini qeyd edək:

- “Bee’s knees” - insanın və ya hər hansı bir şeyin “əlanın əlası” olduğu mənasında işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə Marqaret Tetçer haqqında danışarkən də istifadə edilirdi.

- “Quid” - Birləşmiş Krallıqda rəsmi pul vahidi “funt sterlinq” olsa da, ingilis pullarını təsvir etmək üçün daha çox qeyri - formal slenq sözlərdən istifadə edilir. Məsələn: quid - funt sterlinq əvəzinə; ton - £100 əvəzinə; grand – £1000 və ya \$1000 əvəzinə; fiveer - £5 əvəzinə; tenner - £10 əvəzinə işlədilən slenq sözlərdir. Həmçinin, ümumi pul mənasında işlədilən “cash” sözü - ən geniş istifadə olunan slenq sözüdür.

- “Skiving”. “İşdən və ya dərstdən yayınmaq” mənasında işlədilir.

- “Killing me”. Bu ifadə sözün əsil mənasında başa düşülməməlidir. Bu slenq sözünün mənası - “bərk ağrımaq” deməkdir.

- “Nicked”. “Oğurlanmış” mənasında işlənir. Məsələn: “My car is nicked!”.

- “Ace”. “Əla” mənasında işlədilir (yəni, hər bir işdə xüsusi olaraq fərqlənən, öz işinin ustası deməkdir). Məsələn, “maths ace” və s.

- “Veg”. “Tərəvəz” mənasını bildirən bu slenq sözünə ingilis menyusunda rast gəlmək olar.

- “Sarnie”. “Buterbrod” (sandwich) deməkdir.

- “Cuppa”. “Bir fincan çay” (a cup of tea) deməkdir.

- “Kip”. Slenq sözü olub, “qısa bir müddətə yuxu almaq” (a short sleep) mənasında işlədilir. Bu slenqin “nap” variantından da istifadə edilir.

İngilis dilində slenq sözlər və ifadələr çoxdur. Biz yalnız bir neçəsini nəzərdən keçirdik. İngilis dilinin slenq lüğət tərkibi ingilis dilinin lüğət tərkibi kimi zənginləşir [3, s.33]. Slenq lüğət tərkibini zənginləşdirən ən səmərəli üsullardan biri metaforizmdir. Slenq xüsusilə gənclər arasında geniş yayılmışdır, belə ki, onlara öz həmyaşlarından fərqlənmək imkanı verir. Gənclərin dilində metaforizm onların təsirli danışmaq qabiliyyətinə olan meyli, həvəsi ilə izah edilir. Məsələn: «hold on to your socks» – artıq özünüzü gözləyin; «stay kind» («be healthy») – salamat qalın; «to shake a bit» - gözəl rəqs nümunəsi göstərmək kimi metaforik slenq ifadələrini misal göstərmək olar. Gənclər slenqi öz əksini internet-ünsiyyətdə də tapır. Sosial şəbəkə yazışmalarında sözlərin ixtisarı ilə əmələ gələn slenq sözlərdən geniş istifadə edilir. Bu cür slenqlərə bir neçə misal gətirək:

- P (pretty) – haqqında danışılan keyfiyyəti vurğulamaq üçün “very” mənasında istifadə olunan slenq.

- Ship (“relationship” sözünün ixtisarı) – əsərin/filmin qəhrəmanları və ya insanlar arasında romantik münasibəti və ya yaxın dostluğu göstərmək üçün istifadə olunan slenq.

- Suh (“What’s up?” ifadəsinin ixtisarı) - dostlar arasında qeyri-rəsmi salamlaşma slenqi.

- Sus (“to suspect” sözünün ixtisarı) - şübhəli insan və vəziyyət haqqında ifadə olunan slenq.

Slenqdən tələbələr də geniş istifadə edirlər. Dilşünaslar tələbə slenqinin Böyük Britaniyada və Amerikada hələ XIX əsrin ortalarından geniş yayılmağa və zənginləşməyə başladığını hesab edirlər. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, tələbə slenqində qeyri-standart və ya dil normalarına uyğun olmayan söz yoxdur. Tələbə slenqində müxtəlif fəaliyyətlərlə bağlı sözlər çoxdur, lakin tədris prosesi ilə bağlı leksika isə tələbə slenq lüğətinin cəmi 2-3%-ini təşkil edir. Tədris prosesi ilə bağlı slenqlərə: *bear* (müəllimlərə verilən ləqəb); *aggie* (kənd təsərrüfatı universitetləri tələbələrinə verilən ləqəb); *underclassman* (*underclasswoman*) (“uşaq-muşaq” mənasında yuxarı kurs/sınıf tələbələrinin aşağı kurs/sınıf tələbələrini adlandırdıqları sayğısız ifadə) və s. slenq sözləri misal gətirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, gənclər slenqi ən dinamik slenqdır, bu da gənclərin fəal həyatı ilə izah edilir.

Müasir dövrdə slenq, demək olar ki, dilin vacib bir hissəsi hesab edilir. Həyat və hadisələrin təsviri üçün istifadə olunan slenqlər ingilis dilinin daim dəyişməsinə və əlavə sözlərlə zənginləşməsinə səbəb olur.

Slenq inkişaf edir və çox sürətlə dəyişir. Hal-hazırda ingilis dilində istifadə edilən slenq sözlərin və ifadələrin say vahidini hesablamaq mümkün deyil. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, slenq cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən istifadə olunur, hətta bir zaman yaranan bəzi slenqlər ədəbi dilə də daxil olur.

İngilis dilinin slenq lüğət tərkibi ingilis dilinin lüğətində mövcud olan bir sıra sözlərin leksik-semantik mənasının başqa cür mənalandırılması ilə də zənginləşir. Dilşünas V.Q. Vilyumanın nöqtəyi-nəzərincə, sözlərin mənasının yenidən mənalandırılması slenqin yeni vahidlərinin yaranmasında ən əsas rol oynayır [4, s.138]

Dilçilikdə slenqin rolu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Slenqdən fəaliyyətin müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Slenq sözləri başa düşmək üçün isə, onları bilmək lazımdır. Slenq biliyi ingilis dilini öyrənmələri təbii dil mühitinə salır, onların kommunikativ səriştələrini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Хомяков, В.А. Введение в изучение сленга – основного компонента английского просторечия/В.А. Хомяков. – Вологда: Министерство просвещения ОСФСР Вологодского гос. пед. ин-та, 1971. – 381 с.

2. Маковский, М.М. Современный английский сленг. Онтология, структура, этимология / М.М. Маковский. – М., 2009. – 234 с.

3. Берестовская, Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование// Вопросы языкознания / Э.М. Баранникова. – 1996. – № 3, 32 – 41с.

4. Вилюман, В.Г. О способах образования слов сленга в современном английском языке// Вопросы языкознания/В.Г. Вилюман. – 1960. – № 6, 137 – 140 с.

Slang in English

Resume

Slang is one of the actual problems of lexicology. The peculiarity of slang is that, being an integral part of the language, it develops and evolves with it, and, therefore, will remain an actual problem of lexicology as long as the language exists.

It is impossible to count the number of slang units currently in use. However, it should be noted that slang exists in all sectors of society. Moreover, once appeared, some slang units are moved to the literary standard of the language. The study of slang acquires increasing relevance in the context of expanding international contacts. Knowledge of slang attaches English learners to the natural language environment, contributes to the development of their communicative competence.

Сленг на английском языке

Резюме

Сленг является одной из актуальных проблем лексикологии. Особенность сленга состоит в том, что, будучи неотъемлемой частью языка, он развивается и эволюционирует вместе с ним, а, следовательно, будет оставаться актуальной проблемой лексикологии так долго как существует сам язык.

Невозможно посчитать количество единиц сленга, находящихся в употреблении в настоящее время. Однако следует отметить, что сленг существует во всех слоях общества. Более того, однажды появившись, некоторые единицы сленга перемещаются в литературный стандарт языка. Изучение сленга приобретает возрастающую актуальность в условиях расширяющихся международных контактов. Знание сленга приобщает изучающих английский язык к естественной языковой среде, способствует развитию их коммуникативной компетенции.

Рәyçi: dos. Ş.Ağakışiyeva

ŞİFAHİ TƏRCÜMƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *Tərcüməçi, şifahi tərcümə, tərcümənin psixoloji aspektləri, diqqət, yaddaş, sinxron tərcümə, beyin yükü*

Key words: *translator, oral translation, psychological aspects of translation, attention, memory, synchronous translation, brain load*

Ключевые слова: *переводчик, устный перевод, психологические аспекты перевода, синхронный перевод, память, внимание загрузка мозга*

Doğma dilində fikirlərini səlis və qüsursuz ifadə etməyi bacaran insanlar daim digərlərindən bir addım öndədirlər, ən böyük xoşbəxtlik isə digər xalqların dilində danışmaq, onlarla fikir mübadiləsi aparıb, daxili aləmini, dünyagörüşünü zənginləşdirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi tərcümə işinin mahiyyəti yekun tərcümə məhsulunu şifahi şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir. Dinləmə və qavrama bacarıqları, insanlar qarşısında nitq söyləmə, səsləndirmə, diksiya bacarıqları, həmçinin uzunmüddətli və qısamüddətli yaddaşdan vaxtında, səmərəli istifadə etmək, şifahi tərcüməçiyə qoyulan mütləq tələbdir. Tərcüməçi hər halı ilə gərək işinin mahir ustası olsun.

Tərcümələr həmişə tərcümə tənqidi ilə müşayət olunmuş, tərcümə haqqında nəzəri fikir formalaşmışdır. Azərbaycanın görkəmli sənətkarları M.F. Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və onlarla ədiblərimiz tərcüməyə öz töhfəsini vermişlər.

Şifahi tərcümənin nəzəriyyəsində və nitq prosesinin inkişafında E.V. Alkina, R.K. Mınyar–Beloruçev, L.S. Vıqotski, S.L. Rubinşteyin, A.N. Leontyev, N.İ. Jinkin və İ.A. Zimnyaya və bir sıra başqa dilçi alimlərin rolu çox böyük olmuşdur.

Mirzə İbrahimov tərcüməyə belə münasibət bildirmişdir: “Tərcümənin xalqlar arasında böyük, yıxılmaz mədəni körpü olduğunu qeyd edib deyirəm ki, o, insanın ruhi aləmini, hissiyat və anlayışlarını zənginləşdirən güclü amillərdəndir. Tərcümə hər xalqın eyni zamanda dilini zənginləşdirən bilər. Bir şərtlə ki, gözəl olsa, səlis olsa, oynaq olsa...” (5-10)

Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Bu baxımdan şifahi tərcümənin psixoloji aspektlərini bilmək vacib amillərdəndir. Şifahi tərcümənin nəzəriyyəsində və nitq prosesinin inkişafında E.V. Alkina, R.K. Mınyar–Beloruçev, L.S. Vıqotski, S.L. Rubinşteyin, A.N. Leontyev, kimi dilçi alimlərin rolu çox böyük olmuşdur.

Psixoloji problemlərin əsasında insan durur, insan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi orada olmasın, o cümlədən tərcümə sənəti. Tərcümənin psixolinqvistik nəzəriyyəsi predmeti kimi dillərarası kommunikasiya tərcümənin psixoloji aspektində araşdırılır.

Psixoloqlar daha çox şifahi tərcümə prosesində mətnin qavranması və anlanmasına diqqət verirlər. Bu baxımdan bir çox alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, tərcümə elmi linqvistik əsaslı və linqvistik nöqtəyi nəzərdən izah oluna bilər. Tərcüməçi çox gərgin, öz peşəkar fəaliyyətində ağır beyin yükünə malik olan insandır. Psixoloqların gəldiyi qənaətə görə məntiqli yaddaş 20-25 dəfə artıq nəticə verir, nəinki mexaniki yaddaş. Şifahi tərcümədə yaddaşın iki tipi görmə və eşitmə əsas sayılır. Şifahi tərcümənin psixoloji aspektlərini bilmək vacib amillərdəndir.

Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Müasir dövrdə psixologiya və dilçilik arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Psixoloji problemlərin əsasında insan durur, insan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi orada olmasın, o cümlədən tərcümə sənəti. Aktiv fəaliyyət nəticəsində insan beyni ətraf aləmi əks etdirməyə başlayır və fərdi-psixoloji keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Yaddaş saxlamaq lazımdır ki, şifahi tərcümə ilə məşğul olan insanın beyninin yüklənməməsi üçün adətən gün ərzində bir neçə saatdan artıq fasiləsiz davam edən tədbirlərdə dilləmlər növbə ilə çalışırlar.

Psixoloji cəhətdən tərcüməçi beyninin yükü tərcümə zamanı bu psixoloji mexanizmlərlə fəallaşır:

- 1) informasiyanın əsas dildə qəbulu;
- 2) dərk etmə;
- 3) yaddaş saxlama;
- 4) eşidilən fikrin yaddaş saxlanması;
- 5) yeni nitqin yaranması və formalaşması;

- 6) nitqin qurulması;
7) informasiyanın ötürülməsi;

İnformasiyanın əsas dildə qəbulu tərcüməçi üçün birinci şərtədir və beyinin yüklənməsidir. Göründüyü kimi, informasiyanın əhatə dairəsi çox genişdir. Araşdırmalar göstərir ki, istənilən tərcüməçilik fəaliyyətinin uğurlu alınması informasiyanın düzgün əldə edilməsi ilə bağlı olur. Əsas şərt informasiyanı düzgün çatdırmaqdan ibarətdir, informasiya itkiləri minimuma çatdırılmalıdır. Sinxron tərcümə mütəxəssisdən güclü duyma qabiliyyəti və geniş dünya görüşü tələb edir, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərcümə növü yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Dilmanc əsasən öz yaddaşına, təcrübəsinə, biliyinə arxalanaraq işləməlidir. Dilmancın müsbət cəhəti bundan ibarətdir ki, birbaşa bir neçə dildə tərcümə edə bilir, reqlamentə uyğun olaraq zamanı saxlamaq olar. Sinxron tərcümə üçün diqqət, səbr və peşədən həzz almaq kimi xüsusiyyətlər lazımdır. Sinxron tərcüməçinin dinləmə qabiliyyətini və qısamüddətli yaddaşını inkişaf etdirmək üçün başlanğıc mərhələdə tələbələrə ana dilində eşitdikləri informasiyanı öz sözləri ilə təkrarlamağı tələb edən çalışmalar vermək vacibdir.

Şifahi tərcümənin növlərinin oxşarlıqları və fərqlilikləri:

- a) nitqdəki fikirlərin eyni zamanda həlli;
b) tərcümə zamanı eşitmə və danışma;
c) vərəqdən tərcümə zamanı eşitmə və danışma;
d) qavrama və yazı qeydləri;
e) tərcümə zamanı qeydlərin oxunması və danışma;

Şifahi tərcümə zamanı psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas elementləri: diqqət, qavrama, proqnozlaşdırma, yaddaş, dərk etmə; Tərcümə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətə başlaması üsulları üç qrupa bölünür:

Birinci qrup - nitq fəaliyyətinin eşitmə və danışma məhsulunun predmetsiz istifadə etməklə tərcümə məsələlərinin yerinə yetirilmə prosesidir;

İkinci qrup - ekvivalentlərdən, variant və kontekstual uyğunluqlardan göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur;

Üçüncü qrup - danışma və yazı kimi nitq fəaliyyətinin predmetləşməsinin (qeydə alınması) qlobal üsullarını birləşdirir.

Şifahi tərcümə zamanı diqqət psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas elementlərindəndir. Diqqət vacib amildir, əgər tərcüməçi diqqətini cəlb edə bilməzsə, görəcəyi iş müsbət alınmaz. Rus alimi N.F. Dobrinin diqqət mexanizminin fəaliyyəti haqqında belə yazmışdır: “Diqqət psixi fəaliyyətin müəyyən bir obyekt üzərinə yönəlməsi və onun üzərində mərkəzləşməsidir”. (6- 1).

Elə vaxtlarda olur ki, tərcüməçinin beyni yüklənir, diqqət zəifləyir, yorulur, bu halada tərcüməçi qeydləri fəallığa çevrilir və diqqəti aktivləşdirir.

Şifahi tərcümə fəaliyyətini həyata keçirən mühüm yaddaş mexanizmləri:

Yaddaş – ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində informasiya fəaliyyətinin ardıcıl olaraq saxlanması və istifadə olunması ilə bağlı ümumfunksional mexanizmdir. Qazanılmış bilik ehtiyatlarını və həyat təcrübəsinin beyində saxlamaq və lazım gəldikdə ondan istifadə etmək qabiliyyətinə yaddaş deyilir. Yaddaş haqqında bölmə ilk dəfə 1968 ci ildə Riçard Atkins və Riçard Şifrinom tərəfindən tətbiq edilmişdir. Tərcüməçi üçün isə onlardan biri tərcümə prosesində materialı yaddaşda saxlamaq vaxtına, biri yaddaşda saxlama prosesinə, digəri isə ötürmə prosesinə aiddir. Yaddaşın xüsusiyyətləri bunlardır: dəqiqlik, həcm, sürət, təzələnməyə hazırlıq və yaddan çıxarmanın sürəti. Birinci prosesdə ani, qısamüddətli, operativ, uzunmüddətli və genetik yaddaş fəaliyyətdə olur, ikinci prosesdə isə hərəkət, görmə, eşitmə, həssaslıq, emosional və s. yaddaş növləri işə salınır. Bundan başqa, yaddaş obrazlı, məntiqi, emosional, deklarativ, uzunmüddətli, qısamüddətli, aralıq, epizodik və s. ola bilər. Həm fizioloji, həm də psixi faktorlar yaddaş həmişə təsirini göstərir. Tərcümə zamanı belə hallar da olur ki, natiq fasiləsiz olaraq bir saat danışır, yaddaş kifayət qədər yükləndiyinə görə dilmanc özü üçün qeydlər aparmalıdır. Yaddaş və yaxud hafizə - beyinin funksiyalarından biri və çox mürəkkəb mexanizmdir. Beynin bu psixi və yaxud zehni funksiyasına, fəaliyyət növünə informasiyanın toplanması, saxlanması və yenilənməsidə daxildir. Şifahi tərcümədə yaddaşın iki tipi görmə və eşitmə əsas sayılır.

1. **Ani yaddaş** – tərcümə prosesində ani yaddaş bir neçə saniyə çəkir. Hissiyat yeni informasiyanın ani anda qəbul edilməsidir. Forma, rəng, ölçü və vəziyyət (məna yox) - görmə yaddaş, eşitmə isə eşitmə qıcıqlanmasına əsaslanır.

2. **Qısamüddətli yaddaş** - əsas informasiyanın əsas hissəsi (beynə yüklənir, beyndə təmizlənir), məhz bu vəziyyətdə biz eşitdiyimiz və gördüyümüzü qaydaya salıb, mənalı informasiyaya çevrilib, lazım olduqca uzunmüddətli yaddaşdan elementlər seçirik.

3. **Uzunmüddətli yaddaş** - yaddaşın uzun müddət qalmasını təmin edir, yəni bütün həyat boyu qalır, ölçüsüzdür (məs; 20 yanvar, Qarabağ hadisələri və s. bütün ömrü boyu yaddaşda qalır, silinməz yaddaş olur. “genetik yaddaş”). Hər bir tərcüməçi uzunmüddətli yaddaşa malik olmalıdır, çünki bu bizim beynimizdə çox böyük həcmli leksik və qrammatik “yük” saxlamağa imkan verə bilər.

Yazıçı Ceyms Kleyvelin “Gəlmə” adlı əsərində tərcüməçi öz atasının diplomatik görüşləri haqqında dediklərini xatırlayır: “Həmişə görüşdə opponentinin əllərinə, ayaqlarına fikir ver, bunlar həmişə nəyisə bürüzə verir. Gözlər də üzlərdə belədir, lakin onları asanlıqla nəzərdə saxlamaq olur. Fikrini cəmlə! Fikir ver, ancaq ehtiyatlı ol, əks təqdirdə həmin şəxsin nə düşündüyünü belə bilməzsən. Yadında saxla ki şişirtmə, yalan hamıda var” (1, 23).

Həyatda fenomen yaddaş olan insanlar olur, lakin tərcüməçinin peşəkar yaddaşı vacibdir. Bildiyimiz kimi insanlarda fenomen yaddaşa nadir hallarda rast gəlinir, tərcüməçiyə isə bu heç lazım deyil. Tərcüməçiyə peşəkarcasına istiqamətlənmiş yaddaş lazımdır, hansı ki, bir tərəfdən yükü qəbul edir, digər tərəfdən isə lazımsızları yaddaşdan çıxarır. Yaddaş mexanizmi-vacib mexanizmdir, hansı ki, tərcümə prosesini və əsasən şifahi ardıcıl tərcüməni əhatə edir. Yaddaş biri-biri ilə əlaqədar olan üç komponentdən ibarətdir: 1) yadaslama; 2) yadda saxlama; 3) yadda canlandırma və ya nəqləmə. Yadasalma prosesinin iki forması var, birinci ixtiyari-məqsədəuyğun yadasalama, ikinci qeyri-ixtiyari. Yaxşı yaddaşı olmaqdan ötrü tərcüməçi mütləq təlim keçməli, öz üzərində işləməlidir. Məlum məsələdir ki, tərcüməçi adı insandır, nəyisə bilməyə, başa düşməyə bilər, vaxtın azlığına görə tərcüməçi yaddaşdan istifadəni bacarmalıdır.

P.K. Minyar – Beloruçevə görə “yaddaş hamıya lazımdır, şifahi tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçiyə isə peşəkar cəhətdən lazımdır”(3, 51).

Yaddaşın mexanizminin tədqiq edilməsi 1921-ci ildə Berger tərəfindən kəşf edilmişdir. Tərcüməçiyə ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli münasibət göstərildiyini nəzərə alsaq, onun iş zamanı oturuşu-duruşu, ardıcıl tərcümədə dilmanın məruzəçiyə yaxın yerdə oturması və durması, geyimi (məsələn, ala-bəzək, rənbərənglər ciddi danışıqlar zamanı fikrin yayınmasına səbəb ola bilər) də əhəmiyyət daşıyır. Bəzən uzun çəkən görüşlər zamanı adi jestlər, məsələn, xarici nümayəndələri qəbul edən yüksək mənsəb sahibinin saatına baxması, qeyd dəftərcəsini örtməsi və ya qarçısında olan digər əşyaları (çay, su stəkanını və s.) özündən bir qədər də uzaqlaşdırması görüşün tezliklə yekunlaşacağına bir işarə sayılır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, şifahi tərcümə ilə məşğul olan insanın beyninin yüklənməməsi üçün, gün ərzində bir neçə saatdan artıq fasiləsiz davam edən tədbirlərdə dilmanlar növbə ilə çalışmalıdırlar. Həyatda fenomen yaddaş olan insanlar olur, lakin tərcüməçinin peşəkar yaddaşı vacib şərtdir.

Dünyada ilk sinxron tərcüməçi Kato Lomb həm də məşhur macar tərcüməçisi, yazıçısıdır. Bizim ölkəmizdədə şifahi tərcümə prosesi artıq inkişaf etmiş, tərcüməçilərimiz başqa ölkələrdədə tanınmaqdadır. Fransa prezidenti və hökumətinin akreditasiyalı tərcüməçisi, Sinxron Tərcüməçilərin Beynəlxalq Assosiasiyasının ilk Azərbaycanlı üzvü sinxron tərcüməçi Elvin Abbasbəyli və Türkiyədə yaşayan həmyerlimiz sinxron tərcüməçi Rahib Bayramov gənc nəsələ nümunədir. Şəxsən özüm bu işi yüksək keyfiyyətlə bacardığım üçün, bu peşədən həzz almışam. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, ilk 15-20 dəqiqədən sonra insan beyni yorulmağa başlayır və sinxron tərcüməçilər öz aralarında yerlərini dəyişirlər. Keyfiyyətli tərcümə ahəngli çalışmada özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. F.Abdullayeva “Peşəkar tərcümənin əsasları” Bakı, 2010.217 s.
2. Чужакин, А.П. Мир перевода–2. Practicum. А.П. Чужакин. М.: Валент, 1998. – 192 с.
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М., Воениздат, 1980, 237 с.
4. Кабардов М.К. Языковые способности: психология, психофизиология, педагогика. М.: Смысл, 2013. 400 с.
5. Тərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990-344 s.
6. İnternet resus ....agta.az /2013/... tərcüməçilər üçün məsləhətlər.

Psychological load of the interpreter s memory

Summary

The interpreter s is a man whose memory is pressed with hard psychological load.

The article is given information about the process of oral translation, which we have during the interpretation.

It is told that even in any difficult situation the interpreter must not be at a loss and must get over difficulties on his way.

Психологические аспекты устного перевода

Резюме

Переводчик - это человек, на память которого падает тяжелая, психологическая нагрузка. В статье даются сведения о процессах устного перевода, о механизмах, которые совершаются в процессе переводческой деятельности. Здесь говорится о том, что даже в любой сложной ситуации переводчик не должен терять самообладания и уметь преодолевать трудности, которые встречаются в процессе его работы.

Rəyçi: dos. R.Əmrəhova

ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ YAZI SİSTEMİ

Açar sözlər: *Tərcümə, ardıcıl tərcümə, qeydgötürmə qabiliyyəti, natiq nitqi, leksik üsul, presizion leksika, relyef sözlər*

Key words: *translator, consecutive, interpretation, translation shorthand, orator vocabularu, presion words, relief words*

Ключевые слова: *Перевод, последовательный перевод, переводческая скоропись, ораторская речь, лексический прием, прецизионная лексика, рельефные слова*

Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biri olmaqla çətin və çoxsahəli prosesdir. Şifahi tərcümə, müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir. Şifahi tərcümə şifahi nitqin tərcüməsidir və iki növə bölünür: ardıcıl və sinxron tərcümə.

Tərcümə zamanı natiqlə tərcümənin danışdığı eyni zamanda baş verirsə, bu cür şifahi tərcümə sinxron, tərcüməçi çıxış edənin ardınca tərcümə etməyə başlayarsa belə tərcümə ardıcıl tərcümə adlanır. Ardıcıl tərcümə şifahi tərcümənin elə bir növüdür ki, natiqin nitqini dinləyərək qeydlər edir, natiq susduqdan sonra dilmanc qeydlərdən istifadə etməklə məlumatı dinləyicilərə çatdırır. Ardıcıl tərcümədən çox zaman qeyri - rəsmi və ya qismən rəsmi müzakirələr zamanı, tərcümənin peşəkar formasından dövlət orqanlarının, dövlət işçilərinin və fərdi şəxslərin müzakirələri, danışmaları zamanı istifadə olunur. Dilmanc məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını əvvəlcə eşidir, məruzəçi susduqda isə həmin parçanı olduğu kimi digər dilə çevirir. Ardıcıl tərcümə zamanı adətən natiq 1-5 dəqiqədən bir fasilə verir, mətnin tərcüməsi üçün şərait yaradır. Ardıcıl tərcümədə əsas məlumat şifahi nitqdə verilir, formalaşır, vaxt etibarlı ilə iki fazadan ibarət olur.

1. Natiq danışır, tərcüməçi isə onun məlumatını qəbul edir, qeydlər aparır.

2. Tərcüməçi qeydlərdən istifadə etməklə, məlumatı dinləyiciyə çatdırır.

Şifahi ardıcıl tərcümə bir peşəkar fəaliyyət kimi Birinci dünya müharibəsinin sonlarına aiddir. İlk dəfə ardıcıl tərcüməyə keçid Paris sülh konfransında (1919-1920 illərdə) olmuşdur. Şifahi ardıcıl tərcümənin inkişafı 1919-1942 ci illərdə Millətlər Liqasının fəaliyyəti zamanı özünü göstərmişdir. Bu təşkilatın məqsədi millətlərarası əməkdaşlıq və sülhün qorunub saxlanması olmuşdur. İclaslarda iki dil nəzərdə tutulmuşdur: fransız və ingilis dilləri: Tərcüməçilər 30-40 dəqiqə danışan natiqləri tərcümə edirlər. Məhz burada qeydgötürmə qabiliyyəti metodikasının əsasları qoyuldu. Bu cürə qeydgötürmə sistemi yarım saatlıq nitq nitqindən sonra tərcüməçiyə 30 dəqiqəlik tərcümə imkanı verildi. Bu artıq kommunikativ - infarmasiyalı ardıcıl tərcümə idi. Həmin vərəqin ilk təsviri Jan Erber tərəfindən, onun “Şifahi tərcüməçinin kitabçasında” qeydə alınmışdır (Jeneva 1952). Millətlər Liqasında tərcüməçilər qeydgötürmə üsulundan istifadə etmişlər və elə ona görə də Jan Erber onların təcrübəsinə əsaslanmışdır. Jan – Jak Rozanın “ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə sistemi” (1958), R.K. Minyar – Beloruçevin

“Ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə”(2005), E.V. Alkinanın “Tərcüməçilik semantoqrafiyası”, “Şifahi tərcümədə yazılar” (2006) və s. Şifahi tərcümənin nəzəriyyəsinə və nitq prosesinin inkişafında E.V. Alkina, R.K. Minyar – Beloruçev, L.S. Vıqotski, S.L. Rubinşteyin, A.N. Leontyev, N.İ. Jinkin və İ.A. Zimnyaya kimi dilçi alimlərin rolu çox böyük olmuşdur.

C.F. Hendri sinxron ilə ardıcıl tərcümənin fərqi haqqında belə yazır: “Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsusi istedad tələb edir. Birinə cəldlik və rəvanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir” (2, 29).

Ardıcıl tərcümə iki istiqamətdə - yəni birtərəfli və ya ikitərəfli aparılır. Şifahi tərcümə həm sinxron, həm də ardıcıl olur.

Birtərəfli tərcümə – bir istiqamətdə A1 dilindən A2 dilinə çevrilən tərcümə. Şifahi ardıcıl tərcümə (çıxışların tərcüməsi və mühazirələrin tərcüməsi), birtərəfli tərcümə adlanır.

İkitərəfli tərcümə - Şifahi tərcümənin geniş yayılmış başqa bir növü də ikitərəfli tərcümədir. İkitərəfli tərcümə zamanı dilmanc təkcə xarici dildən deyil ana dilindən də xarici dilə tərcümə edir. İkitərəfli tərcümə fasiləli tərcümənin bir növü olub, iki müxtəlif dillərdə danışanlar arasında bir vasitəçi rolunda çıxış edir. İkitərəfli tərcümə dialoq iştirakçılarının danışmasının tərcüməsinə deyilir. Tərcüməçi ikitərəfli tərcüməni həm ardıcıl, həm də sinxron edə bilər, o dialoq xarakteri daşıyır, onlar tərcüməçinin danışmasını dinləyicilərə çatdırılmasına imkan yaradırlar. Ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçinin seqmentasiyadan, transformasiyalardan, kompressiya kimi üsullardan, həmçinin hərflərin ixtisarı və simvolların istifadəsi vacibdir. Ardıcıl

tərcüməçi üçün ən vacib şərtlərdən biri onun qeydgötürmə qabiliyyətidir, burada deyilənlərin yazı sistemində verilməsi əsas götürülür. Ardıcıl tərcümə zamanı qeydgötürmə prosesində əsas obyekt qeydlərdir.

Yazı sisteminin əsas prinsipləri: Hər tərcüməçinin yazı sistemində özünəməxsus fəaliyyətinə baxmayaraq, bu sistemdə bəzi prinsiplər var ki, onlara əsaslanmaq lazım gəlir.

1) Qısaldılmış yazı sistemi. Semantografiyanın əsas prinsiplərindən biri tezlikdir. Tərcüməçi sözü tam şəkildə yox, qısaldılmış formada qeyd etməli, buda samitlərin qısaldılması və saitlərin buraxılması ilə başa gələ bilər. Belə hallarda abreviasiya üsulundanda istifadə edilməlidir (məs; BMT, ABŞ...).

2) Vertikal yazı. Qeydgötürmə zamanı qeydlər vertikal şəkildə yazılmalıdır.

3) Pillağanvari yazı. Burada qeydləri aparən zaman tərcüməçi görməlidir ki, qeyd elədiyi elementlər öz aralarında hansı münasibətdədir. Bu cür yazı sistemi pilləğanvari üsulla aparılır və belə halda qeydlər daha səliqəli, sıx görsənir və boş yeri çox saxlamaq olur.

4) Vərəq kənarındakı sahə. Vertikal yazı zamanı vərəq kənarında sahə boş qalacaq, burada bəzi şəxs adları, rəqəmlər və s. qeyd oluna bilər. Ən əsas informasiyanı vərəq kənarındakı sahədə qeyd etmək olar.

5) Simvollar (rəmzlər). Hansı dildə qeydlər aparmaq, orijinal və tərcümə dilində bu iddialar həmişə olacaq və ayrı - ayrı fikirlər həmişə səslənəcək. Qeydgötürmənin əsas prinsiplərindən biri odur ki, dildən ümumiyyətlə imtina edərək, rəmzlərdən istifadə etmək lazımdır. Simvollar tez yazılır, davamlı assosiasiyalar yaradır, qeyri simvollarla bərabər bir qrup qarşılıqlı anlayışlar yarada bilər. Simvolları tərcüməçilər müxtəlif yerlərdən götürə bilər: riyazi rəmzlər, musiqi rəmzləri və s.

D. Seleskoviçin sözlərinə görə “qeydlərin” əsas rolu diqqətin cəlb olunmasına kömək edir. “Şifahi tərcümə zamanı diqqət psixoloji mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas elementlərindəndir” (5). Diqqət psixi fəaliyyət obyektinin aşkar edilməsini təmin edir, hər bir tərcümə fəaliyyətinin əsas psixoloji fəallığı diqqətin toplanmasıdır. Diqqət vacib amildir, əgər tərcüməçi diqqətini cəlb edə bilməzsə, görəcəyi iş müsbət alınma bilməz. Ən mühüm funksiyalarından biri diqqətin fəaliyyətinin gedişatını tənzim etmək və ona nəzarət etməkdir. Ardıcıl tərcümə zamanı diqqətin əhəmiyyəti böyükdür, çünki diqqət zəif olarsa qeyd götürülə bilməz. Dəqiqlik anlayışı həm fikrin dəqiq çatdırılmasına, həm də müqavilədə göstərilmiş vaxtda tərcümənin hazır şəkildə təhvil verilməsinə, yəni vaxta görə dəqiqliyə rəğmən işlənir. Beynin həddən artıq yüklənməməsi üçün tərcüməçi qeydlər aparır, qeydlər elə aparılmalıdır ki, onlardan istifadə zamanı çətinlik çəkmədən tez oxumaq olsun. Deməli, dilmanc nətiqdən eşitdiyi informasiyanın qeydlərini götürür və o susduqdan sonra tərcüməyə başlayır. Adətən qeydlər ayrı-ayrı vərəqlərdə deyil, orta ölçülü qeyd dəftərində aparılır, çünki bütöv bir çıxışı olduğu kimi yadda saxlamaq çox çətinidir. Əgər tərcüməçi masa arxasında oturub tərcümə edirsə, o A4 formatında vərəqdən istifadə edə bilər və vərəqlərin əvvəlcədən nömrələnməsi vacibdir, hər vərəq 3 yerə bölünə bilər, dəftər üfüqi şəkildə qoyulmalıdır ki, tərcüməçi çox məlumat yazsa bilsin, bu ondan ibarətdir ki, o tərcümə zamanı vərəqləri çevirmədən axtardığı məlumatı anımdaca görə bilsin. Əgər tərcüməçi ayaq üstə tərcümə edirsə, o A5 formatında qeyd dəftərindən istifadə edə bilər, həmin qeyd dəftərinin örtüyü bərk olmalıdır, çünki tərcüməçi onu rahat əlində tutub qeydlərini edə bilsin. Qeyd dəftərinin yaxşı olar ki, kənarı spirallı olsun, çünki belə halda qeyd dəftərçəsini həm vərəqləmək asan olur, həm də lazım gələrsə kəsmək asan olur. Qeyd dəftərinin kənarındakı sahədə terminlər, şəxs adları, relyef sözləri, titullar və s. qeyd olunur. Tərcümə prosesində ehtiyat üçün bir neçə yaxşı yazan, rəngi dağılmayan qələm olmalıdır. Qeydləri tərcüməçi özünə hansı dil daha rahatdır o dildə aparmalıdır. Bütün qeyd üsullarını üç yerə bölmək olar:

1) leksik üsullar; 2) qrammatik üsullar və 3) kompozisiya tərkibli üsullar.

Leksik üsul qısaldılmış, hər f yazısı (saitlərin ortada buraxılması), samitlərin yazılışı, indeksasiya, abreviasiya, rəqəmlərin qeyd olunması və simvolizasiya (rəmzlər) aiddir.

2) qrammatik üsulda əsas qrammatik kateqoriyalar göstərilir. Yazı zamanı bəzi zəruri qrammatik informasiyanın verilməsində, sözlərin ardıcılığında şərti işarələrdən istifadə olunur.

3) kompozisiya tərkibli üsulda isə qeydlərin üfüqi şəkildə yerləşdirilməsi göstərilir.

Tərcüməçi öz qeyd dəftərindən düzgün istifadə edə bilirsə, deməli o özünü sərbəst, rahat hiss edir, özündə əminlik hissi yaradır. Qeydgötürmə üsulu tərcüməçinin əsl peşəkarlığının göstəricisidir, hər tərcüməçi özü üçün qeydgötürmə sistemini yaradır və təkmilləşdirir. Relyef sözlərin seçilməsi metodları - mənə təhlilinin metodlarından biri ardıcıl tərcümə prosesində (qeydgötürmə sistemində) istifadə olunur. Burada əsas informasiya yükünü daşıyan söz yox, qeyri-adi, rəng çalarları, özünə diqqəti cəlb edən söz seçilir. Bildiyimiz kimi qeydgötürmə üsulu tərcüməçinin əsl peşəkarlığının göstəricisidir, hər tərcüməçi özü üçün qeydgötürmə sistemini yaradır və təkmilləşir. Tərcüməçi və dilmancın linqvislika, mədəniyyətlə bağlı və ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə bilikləri, peşə vərdisləri ilə bərabər, əvvəlcə möhkəm sağlamlığı və güclü iradəsi olmalıdır.

Tərcüməçi bəzi sahələrdə özü tək işləyir, o özü bütün işləri görməli, təşkilati və digər məsələləri idarə etməli olur. Odur ki, təkbaşına fəaliyyətə başlayarkən tərcüməçinin daim güvənə bildiyi sifarişçiləri

olmalıdır. Bunun üçünsə o özünü əmək bazarında keyfiyyətli tərcüməçi kimi göstərməyi bacarmalıdır. Həmin imicin qalması üçün ən vacib şərtlərdən biri tərcüməçinin özünün dil və ixtisas hazırlığını daim təkmilləşdirməsidir.

Korney Çukoviski tərcümənin yüksək sənətkarlıq olduğunu vurğulayaraq yazmışdır: “Tərcüməçinin yaradıcılıq ilhamı yalnız o vaxt səmərəli ola bilər ki, o, orjinaldan ayrılmasın, amma hərfdən, yəni sözbəsöz, kəlmə - kəlmə tərcümə üsulundan yaxasını qurtarsın, təbəssümü təbəssümlə, musiqini musiqi ilə, səmimiyyəti səmimiyyətlə təcəssüm edərsin, fikrin kəskinliyini, hissini dərinliyini, obrazın parlaqlığını, rənglərin və səslərin funksiyalılığını, intonasiyaların ahəngdarlığını oxucuya çatdırırsın” (1, 27).

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Dərslik. Bakı, 2010, 218 s.
2. Алкина Е.В. Введение в теорию и практику устного последовательного перевода. М., Восточная книга, 2010, 192с.
3. Q.H. Вахрамов Тərcümə sənəti. Dərslik. Bakı, 2008, 250 s.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М., Воениздат, 1980, 237 с.
5. [www.translit.az/ELEKTRON% 20 KITABXANA/](http://www.translit.az/ELEKTRON%20KITABXANA/).

“A writing system during consecutive interpretation”**Summary**

The name of the article is “A writing system during consecutive interpretation”. A writing system, which is the main attribute during the consecutive interpretation is investigated in this article.

A writing system is considered as a memory aid. The purpose of this memory is soften, the extreme conditions in the work of interpreter.

“Система записей при последовательном переводе”**Резюме**

Статья называется “Система записей при последовательном переводе”. Здесь исследуется система переводческой записи, которая является необходимым атрибутом последовательного перевода.

Она рассматривается как вспомогательное средство памяти.

Целью этой памяти является смягчение существующих экстремальных условий работы переводчика.

Rəyçi: dos.İ.Quliyeva

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADLARDAN YARANAN TERMİNLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfoloji metod, terminyaratma, sözyaratmanın xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri

Keywords: azerbaijani language, morphological method, term formation, word-formation features, productive suffixes of the Azerbaijani language

Ключевые слова: азербайджанский язык, морфологический способ, терминообразование, словообразовательные особенности, продуктивные суффиксы азербайджанского языка

Bildiyimiz kimi, istənilən bir sahənin mütəxəssisləri hansı dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı olmasından asılı olmayaraq, xüsusi leksikadan yerli- yerində peşəkar səviyyədə istifadə edə bilməlidirlər. Bu xüsusi leksika mütəmadi olaraq dəyişir, yeni vahidlərlə zənginləşir, özündə sosial-mədəni inkişafı ehtiva edir. Müasir dövrimizdə terminologiyanın öyrənilməsi yalnız elmi məqsəd güdmür, bu, həmçinin, təcrübi cəhətdən də olduqca əhəmiyyətlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq terminlər sistemini öyrənərkən onların hansı yollarla və necə əmələ gəldiyini tədqiq etmək də dilçilik üçün vacib məsələlərdən biridir. Terminlərin yaranma prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Terminlər də, digər sözlər kimi, mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaranır, həm dilin daxili imkanları hesabına, həm də digər dillərdən keçən alınma sözlər hesabına zənginləşir.

Məhsuldarlığından asılı olaraq, alimlər terminlərin bir neçə yaranma üsulunu müəyyən ediblər: dilin daxili və xarici imkanları hesabına yaranan terminlər. Dilin daxili resursları hesabına termin yaranma yollarını semantik, morfoloji və sintaktik olaraq qruplaşdırırlar.

Terminlərin yaranma üsulları, A.V.Superanskayanın fikrinə görə, Terminoloji sistemin formalaşması dövründən asılıdır.(9, 192) Termin yaradıcılığında yersiz purizmə və ya həddindən artıq alınmalara yol vermək olmaz. Termin hər şeydən əvvəl müəyyən elm sahəsinin elementidir.

Dilin leksik qatı digər qatlara nisbətən daha mütəhərrik, daha dəyişkəndir. Tarixin müəyyən dövrlərində bu proses daha ləng, digər dövrlərində isə daha aktiv olmuşdur. Sözyaratma üsulları da həmişə eyni fəallığa malik olmamışdır, bir dövrdə əsas rol malik olan üsul, digər dövrdə nisbətən passiv olur. Terminyaratma prosesi də heç də addüzlənmə prosesinin xaricində qalmamışdır. M.Qasimov yazırdı: “Termin yaradıcılığı prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlər də mövcud sözlər və söz kökləri əsasında yaradılır.” (6, 121)

Terminoloji fondun zənginləşməsinin, yeni terminlərin yaranmasının və mükəmməlləşməsinin əsas mənbəyi daxili resurslar əsasında sözyaratma üsuludur.

Dilin hər hansı elm sahəsinin lüğətinin yeni sözlərlə zənginləşməsi həmin dilin morfemlərinin və onların yeni kombinasiyalarının yaranması yolu ilə baş verir. Terminlərin morfoloji üsulla yaranması zamanı bir və ya bir neçə kök morfemin sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə birləşməsi baş verir.

Morfoloji üsulla sözyaratma müasir Azərbaycan dilində terminyaratma prosesinin ən məhsuldar vasitələrindən biridir. İ.Qasimov bunun səbəbini belə izah edir . “Morfoloji üsulla terminlərin yaradılması da müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatını zənginləşdirdiyi kimi, onun bir qolu olan terminologiyanın da kəmiyyət baxımından çoxalmasında mühüm amil kimi özünü göstərir. Semantik üsuldan fərqli olaraq morfoloji üsulla termin yaradıcılığı zamanı forma və məzmunca yeni leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da ayrı-ayrı dillərə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə baş verir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu yolla söz yaradıcılığının daha məhsuldar olduğunu və daha çox milli dil qanunlarına əsaslandığını qeyd edirlər.”(4, 179)

Şəkilçilər vasitəsilə formalaşmış sözlərin kök ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu bilirik. Bu xüsusiyyət, təbii ki, terminlərə də aiddir. Məsələn: vergi sistemi ilə bağlı olan *büdcələşmə* termini əsasında yarandığı büdcə sözü ilə sıx bağlıdır.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də morfoloji üsulla termin yaradılması xüsusi fəallığı ilə seçilir. M.Ş. Qasimov Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında-yə yaxın sözdüzəldici şəkilçidən istifadə olduğunu bildirir. (6, 127). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər şəkilçi bir sahənin terminlərini yartmaqda fəallıq nümayiş etdirisə, digər bir sahənin terminoloji fondunun zənginləşməsində çox zəif rol malik ola bilər.

Sadə adlardan şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə adlar əmələ gətirilərkən burada məna əsas rol oynayır. Hər hansı bir şəkilçini hər sözə əlavə etmək mümkün deyildir. Məsələn: -daş şəkilçisi sirr, yol, məslək, vətən kimi sözlərə əlavə edildiyi halda, ev, ağac, adam və s. kimi sözlərə əlavə edilmir. Həmçinin -çi⁴ şəkilçisi bir çox sözlərə artırıldığı halda, adam, fikir, düşüncə və s. kimi sözlərə artırılmır. Bu xüsusiyyət açıq göstərir ki, artırılan şəkilçi ilə onu qəbul edən söz arasında müəyyən bir məna yaxınlığı olmalıdır. (1, 45) Şəkilçilər dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar almasa tammənəli, başadüşülən cümlələr düzəltmək mümkün deyil.

Sadə bir ada müəyyən bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldığıda yeni bir söz yaranır, məsələn: təlim + çi, hesab + dar, yaşıl + lıq və s. Bir ada yalnız bir deyil, bir neçə şəkilçi artırmaqla yeni adlar yaratmaq mümkündür, məsələn: süpür + gə + çi, kitab + xana + çı + lıq, qoru + q + çu + luq və s.

-çı, -çi, -çu, -çü. “Dilimizdə tarixən məhsuldar olub, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ictimai-siyasi mündəricəli, peşə-sənət məzmunlu sözlərin yaradılmasında daha da fəallaşmışdır. Halbuki əvvəlki dövrlərdə ümumiyyətlə, məhsuldar olan bu şəkilçi dediyimiz mənaları bildirən sözlər yaradılmasında qeyri-fəal olmuşdur.” (7, 232)

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi həm milli mənşəli, həm də alınma sözlərə artırılaaraq sənət, peşə, ixtisas, məşğuliyyət mənalı sözlər yaradır və Azərbaycan dilinin terminaloji sistemində də bu şəkilçi ilə düzəldilmiş sözlər kifayət qədərdir. İ.Z.Qasimov “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” adlı kitabında da -çi⁴ şəkilçisinin digər elm sahələrində olduğu kimi hərbi terminalogiyasında zənginləşməsində böyük rolu olduğunu bildirmişdir. (5, 25) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, -çi⁴ məhsuldar şəkilçi olmasına baxmayaraq elmin bəzi sahələrində çox zəif rola malikdir. S.A.Sadiqova göstərir ki, fizika -riyaziyyat terminlərinin yaranmasında bütün sözdüzəldici şəkilçilər bərabər şəkildə iştirak etmir. Məsələn -çi⁴ şəkilçiləri termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunsada, fizika-riyaziyyat terminlərinin əmələ gəlməsində bu şəkilçinin rolu əsasən sıfırdır. Elmin müxtəlif sahələrində bu şəkilçi ilə düzəldilmiş sözləri nəzərdən keçirək: dilçi, aqrarçı, iqtisadçı, mülkiyyətçi, istiqrazçı, podratçı, subpodratçı, kamançaçı, skripkaçı, musiqiçi, finalçı, yarım müdafiəçi, voleybolçu, reseptçi, morxançı, müxalifətçi, yapçı, iqtidarçı, avantürəçi və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük. Bu şəkilçi həm müasir dövrdə, həm də müasir dövrdə məhsuldar şəkilçi olmuşdur. Ümumişlək sözlərin olduğu kimi, eyni zamanda terminoloji fondunu zənginləşməsində də böyük rolu vardır. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilər, adətən, isim, sifət və saylara qosulur və bir neçə məna ifadə edən sözlər yarada bilir. Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçinin məhsuldar olması, o demək deyildir ki, istənilən sözə -lıq⁴ şəkilçisini artıraraq yeni söz yarada bilərik. Türk dillərinin hamısında söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçi haqqında M.M. Kazımbəy kiçiklik bildirməyən bütün isim və sifətlərə əlavə edilir deyirdi (1, 69), lakin S.Cəfərov bu fikirlə tam razılaşmır və Azərbaycan dilində -lıq⁴ şəkilçisinin artırılı bilmədiyi sözləri qruplaşdırır. (1, 68) Mücərrədlik bildirən: vərəsəlik (əmlak məsələləri), ehtimallıq (vergi), qeyri-additivlik, etibarlıq (iqtisadiyyat-məcəzi), əvəzlik (dilçilik); peşə, sənət bildirən: müəllimlik, dəmirçilik, dərzilik, auditorluq, kömürçülük; qoşulduğu sözlə konkret əşya bildirən: gözlük, başlıq, dizlik; yer bildirən: agentlik (iqtisadiyyat); qoşulduğu sözə əlamət çaları verən: elastiklik (iqtisadiyyat), tezlik (fizika), qəfillik (hərbi); zaman mənalı sözlərə qoşularaq yarananlar: payızlıq, qışlıq, mövsümlük, yazlıq, yaylıq; saylara və əvəzlilərə qoşularaq yarananlar: beşlik (riyaziyyat), çoxluq (riyaziyyat); -li⁴ şəkilçili sözlərə qoşulanlar: dönərlilik, davamlılıq; -şünas şəkilçili sözlərə qoşularaq elm sahələrinin adlarını bildirənlər: hüquqşünaslıq, dilşünaslıq; -ıç⁴ şəkilçili sözlərə qoşularaq peşə adları bildirənlər: sürücülük, təsərrüfatçılıq. -lıq⁴ şəkilçisi tək isim düzəldən şəkilçi kimi yox, eyni zamanda sifət düzəldən şəkilçi kimi də termin yaratmada iştirak edə bilir. Məsələn: dovğalıq / göyərti, dolmalığı / ət, dördlük / taxta və s.

-cıq, -cik, -cuq, -cük şəkilçisi vasitəsilə kiçiltmə mənalı terminlər yaranır. Məsələn: ulduzcıq, başcıq, gözcük kimi informatika terminləri, almacıq (anatomya), arpacıq (hərbi) və s kimi terminlər yaradır.

-qac, -ğac, -kac, -gac şəkilçiləri Azərbaycan dilində, adətən texnika ilə bağlı terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn: tutqac, sayğac, darqac, sürtgəc, fırlanqac və s.

-laq, -lək şəkilçisi məhsuldarlığı ilə çox da fərqlənməyən şəkilçilərdəndir. Adətən, heyvandarlıq sahəsi ilə bağlı terminlərdə rast gəlirik. Məsələn: yaylaq, qışlaq, otlaq, duzlaq, quşlaq. M.Ş.Məmmədov bu şəkilçini adlara, əsasən də isimlərə qoşularaq məkan mənalı terminlər yaratdığını bildirmişdir. Lakin B.İ.Əhmədov (2, 287 s.) və Q.Ş.Kazımov (3, 51) bildirir ki, bu sözlərdəki -laq² şəkilçisi deyil, çünki bu haqqında danışılan sözlər feil düzəldən -la² şəkilçili sözə feildən isim düzəldən -q, -k şəkilçisi artırılaaraq düzəlir. Fikrimizcə, bu fikirlə razılaşmaq mümkündür, çünki demək olar ki, müasir dövrə kimi *yaylamaq, qışlamaq* sözləri fəal şəkildə istifadə olunurdu, ovçuluqla bağlı *ovlaq* termini də müasir dildə işlədilən *ovlamaq* feildən yaranması fikri şübhə doğurmur.

-li, -li, -lu, -lü şəkilçisi, bildiyimiz kimi, sifət düzəldən eyniadlı şəkilçi ilə omonimlik təşkil edir. Həm isim düzəldən şəkilçi kimi, həm də termin birləşmələrinin birinci tərəfinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn; isim kimi: qafqazlı, kəndli, şəhərli, borclu (isim kimi); sifət kimi: dönərli (iqtisadiyyat termin olub, maliyyə alətinin ödəniş vasitəsi kimi digər tərəfə verilmə və ya satılma imkanı mənasını verir), borclu (iqtisadiyyat terminidir, lakin substantivləşmiş formada işlədilir), şübhəli (hüquq), çoxallahlı, çarşablı (dini) və s; termin birləşmələrinin birinci tərəfi kimi: hüquqlu / səhm (iqtisadiyyat), ikipilləli / tarif (iqtisadiyyat), qələvili / maddə (kimya) və s.

-siz, -siz, -suz, -süz şəkilçisi isinmdən sifət düzəldən şəkilçi olduğu üçün bu şəkilçi ilə yaranmış terminlərə tək şəkildə rast gəlmək mümkün çox az mümkün olur, lakin termin birləşmələrinin birinci tərəflərinin yaranmasında fəal iştirak edir: adsız / veksəl (iqtisadiyyat), adsız / depozit (iqtisadiyyat), bərabərsiz / tənlik (riyaziyyat), hüdudsuz / bölünən (riyaziyyat), faizsiz / ödəmə (iqtisadiyyat), allahsız (dini). Tək leksik vahid kimi bu şəkilçi ilə düzələn sözlər, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çox azdır. Və bu hal o zaman baş verir ki, həmin sözlər substantivləşir: onurğasızlar – zoologiya termini olub, onurğa sütunu olmayan hər hansı heyvan, o cümlədən onurğalılara aid olunmayan bütün növlər mənasını verir. Bundan başqa rəngsiz, zövqsüz, parıltısız, haşiyəsiz, nursuz kimi təsviri incəsənət terminlərini də misal kimi göstərmək olar.

-laş, -ləş şəkilçisi, ümumiyyətlə, dilin leksik zənginləşməsində xüsusi aktivlik göstərir. Proses bildirən sözlər yaratdığı üçün termin yaradıcılığında xüsusi rola malikdir və müxtəlif elm sahələrinə aid termin yaratmada iştirak edir: atributivləşmək, tarazlaşmaq, yaxınlaşmaq / sıfır limitinə, mayeləşdirmək, ionlaşmaq, proqramlaşdırmaq və s.

Müasir Azərbaycan dilində milli şəkilçilərlə yanaşı, alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranan terminlər də vardır. Bu şəkilçilər İ.Z.Qasımovun “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” adlı kitabında da qeyd olunmuşdur. (5)

-anti, -gah, -i/vi, -i/iyi, -dar, -baz, -daş, -iyyət/iyyət, -izm, -iyyə, -pərəst, -keş, -xana, -xor, -şünas, -ist, -ik –vari və s. ön və son şəkilçiləri alınma sözlərə artırılaraq elmin müxtəlif sahələrinə aid terminlər düzəlmişdir: antiraket (hərbi), ziyarətqah (dini), şəxsi / servitutlar (daşınmaz əmlak kadastrı), şabalıdı, maldar (kənd təsərrüfatı), dindar (ilahiyyat) və s. Qeyd edək ki, M.Ş.Qasımov –dar şəkilçisinin –ədar formasını da göstərmişdir: mülkədar. (6, 129), uşaqbaz, uşaqbazlıq (hüquq), sənətkar, səbəbkar, vətəndaş (sosial), çıxdaş (mühasibat), şəxsiyyət, feodalizm, mülkiyyət, nəzəriyyə, atəşpərəst, azarkeş (idman), kitabxana, boyaqxana, karxana, mehmanxana, rüşvətxor (luq), dilşünaslıq, silindrik, proqramist, halqavari / qurdlar (zoologiya) və s.

Sadaladığımız adlardan ad düzəldən şəkilçilərdən başqa ərəb dilindən alınmış inkar bildirən **qeyri** sözünü müxtəlif sözlərin başlığına artıraraq yeni terminlər yaratmaq mümkündür: qeyri-müstəqim feil, qeyri-məhsuldar şəkilçilər, qeyri-cinsi çoxalma, qeyri-kafi qiymət, qeyri-ixtiyari baxış, qeyri-müəyyən yiyəlik (təsirlik) hal və s.

-kən qeyri-məhsuldar şəkilçisi vasitəsilə düzəldilmiş terminlər: pilləkən, yelkən və s.

Yuxarıda haqqında danışdığımız şəkilçilərin heç də hamısı söz yaradıcılığında eyni dərəcədə iştirak edə bilmir. Onlardan bəziləri öz məhsuldarlığı ilə seçilsə də, bəziləri çox az sözə qoşula bilir.

Bütün bu yazılardan göründüyü kimi müasir Azərbaycan dilində adlardan, xüsusən də isimlərdən düzələn çox sayda terminlər vardır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər) Bakı, 1949, 96 s.
2. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti, araşdırmalar, mülahizələr, Bakı, 2015, 287 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2004, 398 s.
4. Qasımov İ.Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları, Bakı, 2017, 296 s.
5. Qasımov İ.Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları, Bakı, 2000, 215s.
6. Qasımov M.Ş. Azərbaycan terminologiyasının əsasları, Bakı, 1973, 127 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı-1978, 232 s.
8. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı, Bakı, 1997, 320 s.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М. Эдиториал, 2004, с 248

Terms derived from names in modern Azerbaijani

Summary

The article deals with the methods of enriching the terminology in modern Azerbaijani language with its internal abilities. Compared with the syntactic terms, the main advantage of terminology through the suffixes is that the plurality of terms is not favorable for their memorization. The main feature of the morphological method is that it is far from polygamy, since it is the method to create a new word with adding the suffix. Scientist say that creating words as a superior feature of the morphological method is more productive and more based on national language laws. In addition, the article has a different role in the interpretation process. If suffix takes an active role in the formation of a terminology dictionary of any field of science, it can play a very weak role in the creation of terms related to another field.

Термины, образованные от имен в современном азербайджанском языке**Резюме**

В статье рассматриваются методы обогащения терминологии современного азербайджанского языка его внутренними способностями. По сравнению с синтаксическими терминами главное преимущество терминалогии через суффиксы состоит в том, что множество терминов не способствует их запоминанию. Главная особенность морфологического метода заключается в том, что он далек от многоженства, поскольку это метод создания нового слова с добавлением суффикса. Ученые утверждают, что создание слов как отличительной черты морфологического метода более продуктивно и основано на национальных законах о языке. Кроме того, статья играет различную роль в процессе интерпретации. Если суффикс играет активную роль в формировании словаря терминологии в любой области науки, он может играть очень слабую роль в создании терминов, относящихся к другой области.

Rəyçi: prof. İ.Z.Qasimov

Леся Александровна Керимова
Бакинский славянский университет

ПЕРЕВОД ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА БАЗЕ УКРАИНСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: перевод, дипломатическая терминология, дипломатический текст, украинский язык, азербайджанский язык

Açar sözlər: tərcümə, diplomatik terminologiya, diplomatik mətn, Ukrayna dili, Azərbaycan dili

Key words: translation, diplomatic terminology, diplomatic text, the Ukrainian language, the Azerbaijani language

Сегодня первостепенное значения имеют исследования, направленные на преодоление языковых барьеров в профессиональных сферах деятельности.

Перевод дипломатической лексики можно причислить к так называемой «несамостоятельной переводческой деятельности», то есть деятельности, предполагающей *тесную привязку к переводимому тексту*. Здесь переводчик лишён лингвистической свободы при переводе, и это связано с тем, что тексты специализированного содержания включают в себя большое количество терминологической лексики и слов-реалий.

Язык дипломатии всегда ограничен выбором речевых средств. В силу стилистической специфики дипломатических текстов лексическое употребление языковых средств строго регламентировано. Существуют группы терминов и других языковых единиц, которые во время перевода с украинского языка на азербайджанский язык могут вызывать определённые трудности: 1. Особый пласт терминологической лексики; 2. Использование речевых клише и штампов; 3. Заимствования; 4. Аббревиатуры, сокращения.

Основным ядром лексического состава дипломатических текстов является *терминология* как неотъемлемая часть дипломатического дискурса, причем как на языке оригинала, так и на языке перевода.

Принимая во внимание особенности дипломатической терминологии, и на основе общих принципов перевода терминов предлагаются приоритетные методы их перевода:

Перевод с помощью устоявшегося эквивалента: термины: (укр./азер.) *делікт міжнародний – delikt* (beynəlxalq hüquq subyektlərinin fəaliyyətsizliyi; qanunu pozma); *делімітація кордонів – sərhədlərin delimitasiyası*; *представник* (офіційно акредитований представник держави) - *nümayəndə, elçi*; *заступник - müavin*; *помічник* (помічник посла) – *kötəqçi*; *завідувач* (завідувач консульським відділом посольства) - *müdür*; *повірений* (тимчасово повірений) – *vəkil*; *співробітник* (співробітник місії) - *ətəkdaş*; меморандум про *домовленість – memorandum haqqında razılaşma, nəm'ətnə yazışma* – *yaddaş qeydi, diplomaçna korrespondençiya – diplomatik yazışma*.

Калькирование – отражение структуры слова или выражения, когда компоненты слов (морфемы), или фраз (лексемы) переводят соответствующими языковыми элементами: *дипломатичні кіола – diplomatik dairə, буферна держава – bufer dövlət, нота попередження – xəbərdarlıq notası, мін'ювий кабінет – kölgə kabineti; де-факто (de-fakto; faktik surətdə, işdə), персона нон грата (persona non grata), статус-кво (status-quo: bu anda mövcud olan yaxud vaxtilə mövcud olmuş vəziyyət)*. Данные термины не подвергаются ассимиляции при калькировании. *Право вето (Veto hüququ), меморандум (memorandum), дипломатичний корпус (diplomatik korpus)*.

Описательный эквивалент: *комюніке–рəsmi məlumat; посвідчення – ekzəkvatura (bir hökümətin təyİN olunmuş əsnəbi dövlət konsuluna, onun konsulluğuna razı olduğı haqqıda verdiyi şəhadətnamə)*.

В процессе перевода эти методы могут сочетаться. Но самой оптимальной методикой перевода дипломатической терминологии является перевод, с помощью лексического эквивалента, зафиксированного за определённой переводческой микро единицей с минимальной зависимостью от контекста. Если термин не имеет соответствующего эквивалента в языке перевода, стоит использовать другие способы: калькирование или перевод с помощью общеупотребительного слова, которое приобретет статус термина.

Рассмотрим *личную ноту - Особиста нота (şəxsi nota)*. Нота составляется в первом лице и начинается с обращения. Наиболее распространенной формой является: «*Шановний пане Міністре*», «*Hörmətli sənab Nazir*», «*Шанований пане Посол - Hörmətli sənab Səfir*». Далее идет смысловая часть

документа; Заканчивается нота комплиментом (формула вежливости), в котором автор «свідчить свою пошану - öz hörmətini bildiriğ». Тональность личных нот может быть более или менее теплой. Если нота начинается словами: «Пане Міністрє», «Сəнаб Назір», «Пане Посол – Сəнаб Сəфіг» и заканчивается «З повагою – Hörmətlə» (без «щирою – səmimi») или «глибокогоdərin ehtiramla»), то очевидно намерение автора придать ноте сдержанный характер. Автор письма может начать личную ноту словами «Шановний пане Міністрє», «Hörmətlі cənab Nazir» и закончить «З щирою пошаною – dərin ehtiramla». Здесь очевидно намерение придать ноте теплый, дружеский характер.

В дипломатических документах часто употребляются слова, которые придают дипломатическим документам торжественное звучание, значимость и важность. Например: *Високий Гість, візит ввічливості, супроводжуючі осіб (Yüksək Qonaq, nəzakət səfəri, müşayiət edən şəxslər)* и т.п. Используется так называемая этикетная лексика: *Його Величність, Його Вищість, пані, пан* (Əlahəzrət, Onun Əlahəzrəti, xanım, cənab) и т.д., а также близкая к этикетной лексике – комплиментарная лексика (протокольные официальные формулы дипломатической вежливости: *свідчити повагу, прийняти запевнення в повазі (у глибокій пошані) - ehtiramını bildirmək, hörmət – ehtiramına olan inamını (dərin hörmətini) qəbul etmək və s.* Последняя группа лексики придает особую тональность дипломатическому документу. Комплимент, похвала, выражение восхищения – всё это способы укрепления международных отношений.

Дипломатическому подстилю свойственны *экспрессивно - эмоциональные слова*. Например: *упевнено (уверенно); видатні (выдающиеся); успішно (успешно); процвітання (процветание) - inamla; görkəmli; uğurla; çiçəklənməsinə*. Экспрессивно - эмоциональный компонент значения обязательно сочетается с позитивными коннотациями дипломатической лексики, словами, содержащими компонент «высокая степень оценки происходящего и будущего» + «высокая степень удовлетворённости адресанта». Например: *«Із задоволенням відзначати розвиток дружніх стосунків; міцний фундамент для активізації всього комплексу двосторонніх зв'язків, включаючи політичний діалог, взаємодія в торговельно-економічний і культурно-гуманітарною сферах... - Dostluq münasibətlərinin inkişafını təmnuniyyətə qeyd etmək; ikitərəfli əlaqələrin bütün kompleksinin, o cümlədən siyasi dialoq, ticari-iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyətin aktivləşdirilməsi üçün möhkəm təməl»..*

К морфологическим признакам языка дипломатии следует отнести многократное (частичное) использование определённых частей речи. Одна из ярких черт дипломатического подстиля – употребление отглагольных имён существительных – *поширення, доставка, заборона, роззброєння – yayılma/genişləndirmə, çatdırılma, qadağa, tərksilah, vīyna, səvit, bezpeka – müharibə, sülh, təhlükəsizlik* др.

Инфинитив – ещё одна неотъемлемая черта морфологии дипломатических текстов. Например: *поважати права людини і норми міжнародного гуманітарного права; надати доступ міжнародним спостерігачам за положенням в області прав людини; забезпечити безпеку всіх іноземних громадян і їх майна – insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquqa hörmət etmək; insan hüquqları sahəsində vəziyyətini izləmək üçün beynəlxalq müşahidəçilərə şərait yaratmaq; bütün xarici vətəndaşlar və onların əmlakının təhlükəsizliyini təmin etmək və s.*

Среди собственно заимствований из латинского и французских языков в дипломатической практике на сегодняшний день фигурируют следующие лексемы: укр. *аташе (азерб. аташе), дипломат (diplomat), демарш (demaş - diplomatik çıxış, diplomatik tədbir), комюнике (komyunike/rəsmi məlumat), консул (konsul); дуайэн (дуайэн дипломатичного корпусу) – duayen (diplomatik korpusu duayen başçılıq edir. Duayen vaxtca etimadnaməsini birinci təqdim etmiş, yaxud xarici işlər nazirliyinə etimadnaməsinin nüsxəsini birinci verən diplomatik nümayəndəlik başçısıdır – (44); екзекватура (консульська екзекватура) - ekzekvatura (konsulekzekvaturası); парафування (парафування договору) – paraflanma (paraflamaq, ilk razılıq əlaməti olaraq bir sənədə müxtəşər imza atmaq, inisialını qoymaq); ратифікація (Верховна рада України ратифікувало договір о.) – ratifikasiya/təsdiq (Ukraynanın Ali Radası... haqqında sənədi təsdiqlədi); денонсація (привело до денонсації договору) - müqaviləni ləğv etmə, etibarsız elan etmə (sazişin ləğvinə gətirib çıxardı); екстрадиція (договір про екстрадицію злочинців) – ekstradisiya (bir dövlətin qanunlarını pozmuş şəxsin xarici dövlətə verilməsi).*

Лексика латинского происхождения находит свое проявление в текстах вербальных нот, в которых в явном виде присутствует калькирование: *де - факто (de-fakto; faktik surətdə, işdə), персона нон грата (persona non grata), статус-кво (status-kvo: bu anda mövcud olan yaxud vaxtilə mövcud olmuş vəziyyət), модус вивенди – modus vivendi: iki dövlət arasında normal əlaqə saxlamağa imkan verən şərtlər.*

Данные термины не подвергаются ассимиляции при калькировании. *Право вето (Veto hüququ)*, меморандум (*memorandum*), дипломатичний корпус (*diplomatik korpus*).

На языке дипломатии специальная терминология относится к категории этикетной и комплементарной лексики, придающей торжественное звучание. Использование протокольных формул дипломатической вежливости, таких как: *високий гість (yüksək qonaq)*, *візит ввічливості (nəzakətsəfəri)*, *матичість заявиту (dəmək şərafinə layiq olmaq)*, *надзвичайний і повноважний посол (Fövqəladə və səlahiyyətli səfir)*, *Повноважний міністр (səlahiyyətli nazir)* является основообразующей характеристикой лексического состава дипломатических документов.

Стремительное развитие международных отношений, изменение геополитической ситуации приводят, в том числе, к появлению новых лексических единиц в дипломатическом языке. Так, за последние пару лет в языке дипломатии появились такие терминологические единицы, как: *санкція – sanksiya/tədbir*, *загроза санкціями – tədbirlərlə təhdid etmək*, *сепаратист – separatist*, *лавина біженців – qaçqınların axını*, *(режим припинення бойових дій (hərbi əməliyyatların dayandırılma rejimi))*, *відведення озброєнь (silahların geri çəkilməsi)*; *(бути гарантами домовленостей (müqavilələrə zəmin olmaq))*, *кримінально - правовий інструмент (cinayət-hüquqi alət) и т.д.*

Как упоминалось ранее, *стилистическими особенностями* дипломатической коммуникации являются клишированность речевых конструкций. Клише подразумевает стандартные образцы словоупотребления, типовые схемы словосочетаний и синтаксических конструкций, а также общие модели речевого поведения в конкретных ситуациях. Например: *детальний обмін думками (fikirlərin təfəsilətlə mübadiləsi)*, *із задоволенням констатували, що ... (məmnuniyyətlə etiraf ediblər ki...)*, *переговори у дусі стратегічного партнерства (strateji tərəfdaşlıq ruhunda danışıqlar)*. При этом важно отметить, что, в украинском и азербайджанском языках устойчивые выражения зачастую не совпадают. То есть, клише, употребляемые в речи украинскими дипломатами, при переводе на азербайджанский язык могут терять свою коннотацию.

Определенные трудности во время перевода с украинского языка на азербайджанский язык могут вызывать следующие группы терминов :

1. Термины, которые имеют два синонимических варианта перевода: *попередній і прелімінарний – başlangıç, ibtidai, ilk*; *преамбула, або вступна частина – preambula (beynəlxalq müqavilənin, sazişin müqəddiməsi, giriş hissəsi)*, *ратифікація, або підтвердження – ratifikasiya və ya təsdiq; təsdiq etmə, təsdiq edilmə (dövlətlər arasında bağlanan müqavilənin, paktı və s. ali hökumət orqanı tərəfinən təsdiq edilməsi)*; *денонсація (привело до денонсації договору) - ləğv etmə, etibarsız elan etmə*.

2. Большое количество аббревиатур, названия геополитических организаций, политических партий и др. Эти термины являются свободными от контекста, и чаще всего, их эквиваленты можно найти в словарях.

Например (укр./азер.) *Верховна Рада України – Ukraynanın Ali Radası*; *ООН (Організація Об'єднаних Націй) — BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı)*, *МОП (Міжнародна Організація Праці) – ВӨТ (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı)*;

Перевод сложных дипломатических терминов состоит из двух этапов: аналитического и синтетического. Важная роль отведена именно аналитическому этапу: выяснение и перевод отдельных компонентов сокращений лексических единиц, терминологических словосочетаний, сложных терминов, не ассимилируемых терминов-заимствований.

На основе рассмотренных примеров перевода можно сделать вывод о том, что при переводе метафорических и метонимических единиц, употребляемых все чаще в дипломатическом языке, используется *стратегия полного перевода*. Точная передача стилистических особенностей в переводящем языке представляет собой типичный способ передачи стилистической окраски исходного текста. В рассмотренных примерах метафорические и метонимические единицы в исходном языке имеют *полное соответствие* языку перевода по сочетаемости единиц и эмоционально-оценочному значению. Важным в языке дипломатии является и передача исходной образности текста и выразительности речи.

Литература:**Литература на азербайджанском языке:**

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Allahverdiyev Ə.V., Cəfərov İ.M., Hüseynli N.Z. və b. Diplomatıya: ensiklopedik lüğət. Bakı: Diplomat nəşriyyatı, 2005, 579 s.
5. Мацько О. М. Дипломатичний підстиль української мови. Наука і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: ІЗМН, 1998. Ч. 1. С. 194–200.
6. Мацько О. М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2001, 20 с.
7. Українська дипломатична енциклопедія : у 5 т. / [О. М. Андрєєва та ін.] ; за заг. ред. проф. Д. В. Табачника ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Харків : Фоліо, 2013.

Электронные ресурсы:

8. <http://academy.gov.ua/infpol/pages/dop/7/files/e4ae3f89-7188-4b06-92e7-08a8868a5896.pdf>
9. <https://kayzen.az/blog/diplomatiya/15594/konsulluq-%C9%99laq%C9%99l%C9%99ri-haqq%C4%B1nda-vyana-konvensiyasi.html>
10. <http://politics.ellib.org.ua/pages-8586.html>

Україна və Azərbaycan dillərinin bazasında siyasi terminologiya**Xülasə**

Siyasi leksikanın tərcüməsini “asılı tərcümə yaradıcılığı”nda sıralamaq olar ki bu da tərcümə olunan mətnlə sıx bağlılığı təklif edir. Budara tərcüməçi tərcümə zamanı linqvistik sərbəstlikdən məhrum edilir, bu da onunla bağlıdır ki, xüsusiləşmiş tərkibdə mətnlər özündə çox sayda terminoloji leksika və real-söz birləşdirir.

Siyasi dil hər zaman nitq vəsaitlərinin seçimi baxımından məhduddur. Çətin siyasi terminlərin tərcüməsi hər zaman iki mərhələdən ibarətdir: analitik və sintaktik. Mühüm rol analitik etapın üzərinə düşür: leksik vahidlərdə ayrılmış komponentlərin ixtisarının aydınlaşdırılması və tərcüməsi, terminoloji söz birləşmələri, çətin terminlər, assimlasiya olmayan qarşılıq terminlər.

Daha çox siyasi dildə tərcümə olunan metaforik və metonimin vahidlərin tərcüməsi zamanı tam tərcümə strategiyasından istifadə olunur.

Political terminology in the wordstock of the Ukrainian and Azerbaijani languages**Summary**

Translation of diplomatic vocabulary can be attributed to the so-called "non-independent translation activities", i.e. activities that involve a close link to the translated text. The translator in this case is deprived of linguistic freedom in translation, and this is due to the fact that the texts of specialized content include a large number of terminological vocabulary and linguistic realities.

The language of diplomacy is always limited by the choice of speech means. Translation of complex diplomatic terms consists of two stages: analytical and synthetic. An important role is assigned to the analytical stage: the clarification and translation of the individual components of abbreviations of lexical units, terminological phrases, complex terms, non-assimilable borrowing terms.

On the basis of the considered examples of translation, it can be concluded that the translation of metaphorical and metonymic units, which are increasingly used in diplomatic language, uses the strategy of a full translation.

Рецензент: доц. Г.Агазаде

ARGENTİNADA MÜRACİƏT BİLDİRƏN ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *şəxs əvəzliləri, vos, semantik əhəmiyyəti*

Key words: *personal pronouns, vos, semantic value*

Ключивые слова: *личные местоимения, vos, семантические значения*

Şəxs əvəzliləri mənaca dil işarələrindən ibarət olan fikri ifadə edir. Bu konsepsiya və ya anlayış ünsiyyətin bütün növlərində işarələri bildirən hər hansı bir fikri ifadə edir və sosial, mədəni və psixoloji aspektlərlə sıx əlaqəlidir. Qeyd etməliyik ki, bu zaman sosial vəziyyətin linqvistik qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırdığını göstərir, halbuki sosial və ya psixoloji qeyri-müəyyənlik mövcud olduqda, nətiqlər düzgün ekvivalenti seçərkən problemlərlə qarşılaşa bilərlər. İspan dilçilərinin fikrincə müraciət əvəzliləri yalnız əvəzlilərin linqvistik kateqoriyasına aid deyil, həm də insanlar arasında sosial münasibətlərdə istifadə olunan vocativ terminlərinin paradiqmasına aiddir.

Fridrixin fikrinə əsasən “müraciət əvəzliləri sosial quruluşun məcburi xüsusiyyətlərini əks etdirən semantik kateqoriya ilə qrammatik kateqoriyaya arasında əlaqəni təmin edir”. İkinci şəxsin cəmində işlənən şəxs əvəzliləri cəmiyyətin daxili və qrammatik qaydaları arasında sərhəd yaradır. Sosial, mədəni və psixoloji əhəmiyyəti aydınlaşdırmaq üçün biz, bir sıra lüğətlərə istinad edib aşağıda aydınlıq gətirək. *Tú* -sən şəxs əvəzliyi digər dörd əvəzlilər ilə müqayisə etsək, görürük ki, [*tú*] qeyri-rəsmi sityasiyalarda müraciət forması olub, ailədə, qeyri-rəsmi nitqdə işlənir.

Bu danışıq nitqində həm söhbətin diqqətini cəlb etmək üçün *tú* şəxs əvəzliyi cümlədə işlənməyə də bilər, lakin bu zaman ikinci şəxsin təkində feilin sonluğu müraciət etdiyimiz şəxsi müəyyən edir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, halbuki *tú* şəxs əvəzliyi, bir qayda olaraq, müraciət edilən şəxsi və nətiqi müəyyənləşdirir və kontekstlərdə bu müəyyən müraciət formasının işləndiyini müşahidə edilə bilər. *Tú* – sən əvəzliyindən danışıq nitqdə istifadəsi XVIII əsrdə sadə ispan dilləri arasında geniş yayılmışdır.

Tú - sən müraciət formasının işlənməsində qeyri-müəyyənlik xüsusiyyəti də vardır. Bu halda uyğunsuzluq yaranır və ya yğunsuzluq kimi başa düşülür, çünki qrammatik şəxs kateqoriyası verilmiş əvəzlilə üst-üstə düşür. Ancaq ikinci şəxsin təkində konkret, özünəməxsus və əsas mənasının yaranmasına səbəb olan *tú* müraciət forması anlamında formalaşan *tú* -sözdəki sözün əsas ilkin mənası ilə yanaşı rəsmi münasibəti də qoruyub saxlayır.

Usted /Ustedes- Siz/Sizlər - nəzakətli, formal, hörmət və insanlar arasında məsafə bildirən mənə variantlarına rast gəlinir. Lakin, *usted* ilə müraciət forması nəzakət, hörmət və etiram mənasını bildirərək, Latın Amerikasının ölkələrinin deyil yarımada etim qaydalarına daxildir. Bir tərəfdən Latın Amerikasının ölkələrinin, məsələn Kolumbiya (Boqota), Venesuela (Merida) kimi müəyyən ispan dilli ölkələrin şəhərlərində *usted* əvəzlilər sistemində, rəsmilik və inam anlayışlarını özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən də, *ustedes* Kolumbiya, (Boqota) Venesuela (Merida) kimi, Latın Amerikasının bəzi ölkələrində *ustedes* şəxs əvəzliyi neytral anlam daşıyaraq sözlərdə inam, yaxın münasibət, nəzakət mənasını bildirmir, belə ki, *vosotros* şəxs əvəzliyinin əsas mənasını nəzərə almasaq, bu bu ərazidə demək olar ki, ikinci şəxsin cəmi yeganə müraciət forması kimi daha geniş yayılmışdır.

Vosotros/vosotras - Siz şəxs əvəzliyi ispan dilçilərinin fikrinə əsasən, *vosotros/vosotras* – siz *tú*-sən şəxs əvəzliyinin işlənməsi qrammatik baxımından heç bir fərq yoxdur, daha dəqiq desək, hər iki şəxs əvəzliləri qeyri-rəsmi, yaxın, inam anlayışlarını bildirir.

Vos şəxs əvəzliyi üçün ispan lüğətlərinə baxdıqda, biz aşağıdakı fikri ifadə etməyimiz daha məqsədəuyğundur. Birincisi, lüğətin istisna olmaqla, qalanları Manuel Sekonun lüğəti istisna olmaqla digərləri *vos* - şəxs əvəzliyinin arxeizm olduğunu və ya müasir dövrdə Latın Amerikasının ölkələrində işlənməsi kimi qeyd olunduğunu müşahidə edə bilərik. Bəzilərdə cins və kəmiyyət baxımından bəhs edilir.

Vos – «sən» şəxs əvəzliyindən istifadəsi dilçilikdə “*voceo-voseo*” terminin yaranmasına səbəb oldu. Bədii əsərlərdə *vos* – sən şəxs əvəzliyinin istifadəsinə dialoqlarda daha çox rast gəlinir.

Hemos logrado hacer ese cambio con mucha profesionalidad. Tratamos de *vos* al oyente. [2, s.21]

-*Vos* no podrías – dijo – *Vos* pensás demasiado antes de hacer nada [7 s. 22]

-Sən bunu deyə bilməzdin, -o dedi- Nə işə etməzdən əvvəl sən çox fikirləşirsən.

-Bien. Ningún problema. Y vos? – dice Reina [6, s. 41] – Yaxşı. Heç bir problem yoxdurş Bəs sən?- Reyna deyir.

Nəhayət ki, onun semantik xüsusiyyətinə, sintaktik funksiyalarına və əraziyə yayılması ilə bağlı, hərçənd bəzi lüğətlər bu anlayışlarına kifayət qədər diqqət yetirirsəldə, biz hesab edirik ki, onların işlənməsində kifayət qədər bu baxımdan səhvlər vardır. Məsələn, bir çox Latın Amerikasılı ölkələrində *vos* əvəzliyi *tú* şəxs əvəzliyinə ekivalent deyildir (Larousse) və hər iki əvəzlik inam və yaxın münasibət səviyyəsi müxtəlifdir. Maria Molinerin fikrincə feilin təsriyi eyni məlumatı ötürür. Bütün bu qeyd etdiklərimizə digər tərəfdən yanaşsaq vurğulamalıyıq ki, hər bir vəziyyət kontekstinin xüsusiyyətlərinə görə yenidən müəyyənləşdirdiyindən müraciət formalarının semantik mənası daimi deyil. Beləliklə, *tú*, *vos*, *vosotros* (siz, sizin, siz) şəxs əvəzlilikləri ilə müraciət formasının istifadəsi yalnız qeyri-rəsmi və ailə vəziyyətlərinin kontekstləri ilə məhdudlaşmır, bundan savayı, cəmiyyətdə mövqeyinin fərqi göstərməklə yanaşı, həmsöhbətlərin əlaqələrinin kəsildiyini göstərmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, bəyan edir: "Ümumiyyətlə, adətən hörmətlə davranan insanla *tú* şəxs əvəzliyi ilə müraciət ediləndə qarşılaşdığımız qəzəbə etirazı və digər ifadə formasıdır". [1: 1251]

Usted (siz) şəxs əvəzliyi münasib insanlarla sıx əlaqədə olmayan şəxslər və ya ya qeyri-rəsmi əlaqələri bildirməyən qeyri-rəsmi müraciət forması olub, eyni zamanda yaxın münasibətlərdə sevgi və şəfqət əlaməti olaraq istifadə edilə bilən rəsmi müraciət formasıdır [5, s. 65].

Usted şəxs əvəzliyi (siz) ənənəvi müraciət forması kimi insanlar arasında az əlaqəsi olan şəxslərə hörmət və etiram anlamı ilə yanaşı yaxın münasibəti bildirən inam anlamında da işlənir. *Usted* şəxs əvəzliyi (siz) ənənəvi müraciət forması kimi insanlar arasında az əlaqəsi olan şəxslərə hörmət və etiram anlamında müraciət edilməsi ilə yanaşı yaxın münasibəti bildirən inam anlamında da işlənir.

Buradanda belə qənaətə gəlirik ki, *usted* şəxs əvəzliyinin ilkin mənası sosial anlamda ən yaxşı və ən əlverişli göstəricilərdən biri olan natiqin mətnindən asılıdır, təsadüfi mənə daşımır və digər tərəfdən də linqvistik mətnə tamamilə qarşılıqlı kontekstindən asılı olaraq "qeyri-müəyyən" və ya "fərdiləşdirilmiş" anlayışa aid edilmir.

Argentinada ispan dilinin morfoloji xüsusiyyətləri qrammatik səviyyədə həmişə dəyişikliklərə uğradığından bir dil digər dil ilə yanaşı istifadə edilməsi ilə də əlaqəlidir. Lakin bunlar ilə yanaşı dilin ümumi quruluşuna təsir edən bəzi dəyişikliklərə də tez-tez rast gələ bilirik. Latın dilindən pluralis majestatis kimi keçən *nos* - biz əvəzliyi orta əsirlərdə hörmət mənasında rahiblərin nitqində işlənirdi.

Həm Argentinada, həm də İspaniyada işlənən ispan dilində "*nos*" əvəzliyi öz əsas mənasını "bizi, bizə" qoruyub saxlamışdır. Keçən əsrə qədər bəzi sənədlərdə birinci şəxsin cəm halında işləndiyinə rast gələ bilirik. Məsələn:

-*Nos*, los representantes del pueblo de la Nación Argentina, reunidos en Congreso General... [1, s.160]

– Biz, Baş Konqresdə yığılmış Argentina xalqını təmsil edənler...

Nosotros – Biz şəxs əvəzliyinin ispan dilində iki şəkildə *nosotros/nosotras* – "biz kişi cinsində / biz qadın cinsində" işlənir. Əgər şəxslərdən biri kişi cinsinə aid olarsa onda yalnız *nosortos* variantı işlənir.

Nəticədə qeyd etməliyik ki, Argentinada şəxs əvəzliliklərinin semantik əhəmiyyəti müasir dövrdə də ispan dilçilərin diqqət mərkəzindədir. Uzun tarixi dövrü keçən şəxs əvəzliliklərinin semantik mənasında dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Berta Elena Vidal de Battini, El español de la Argentina. Consejo Nacional de Educación, Buenos Aires, 1964; 227 p.
2. Hopenhayn, S. Como una fiesta de amigos [Recurso electrónico] / S. Hopenhayn // La Nacion. – Buenos Aires, 2012.
3. Kapovic, Marko. "Fórmulas de tratamiento de dialectos en español; fenómenos de voseo y ustedeo", Hieronymus. 1. 65-87. 2007.
4. Real Academia Española. Nueva gramática de la lengua española. Madrid: Espasa. 2009.
5. Rodríguez Mendoza, Juana. Lenguaje y sociedad: la alternativa tú/usted en San Sebastián de La Gomera. Tesis doctoral, Universidad de la Laguna. 2003.
6. Saer J.J. Lo imborrable [Текст] / J.J Saer. – Buenos Aires, 1993. – 147 p
7. <https://www.lagaceta.com.ar/nota/605104/sociedad/mejores-obras-julio-cortazar.html>

Semantic features of personal pronouns in the form of treatment in Argentina**Summary**

The study of personal pronouns of Spanish in Argentina, which was the main objective of this article. Referring to the opinion of Spanish scientists, we are talking about the national variability of the native Spanish language, its territorial uniqueness and development for a long time. However, despite the long period of evolution, Spanish, even as the official language of Argentina, is not the only one. The development of the Spanish language in Argentina is a rather complex and ambiguous process, which determines its great heterogeneity in comparison with the Spanish language. This heterogeneity is particularly evident at the morphological level. This applies to the quality of the use of pronouns, their quantitative composition and forms. For example, "Vos" –"you" of Argentine Spanish have their own specific features.

Семантические особенности личных местоимений в форме обращения в Аргентине**Резюме**

Ссылаясь на мнение испанских ученых, мы говорим о национальной вариативности исконно испанского языка, о его территориальной уникальности и развитии на протяжении длительного времени. Однако, несмотря на долгий период эволюции, испанский язык, даже будучи официальным языком Аргентины, не является единственным. Развитие испанского языка в Аргентине – процесс довольно сложный и неоднозначный, определяющий его большую неоднородность сравнительно с испанским языком. Эта разнородность особенно очевидна на морфологическом уровне. Это касается качества употребления местоимений, их количественного состава и форм. Например, "Vos" –"ты" аргентинского испанского языка имеют свои специфические особенности.

Rəyçi: f.f.d. A.V.Quliyeva

Güllü Bayram qızı Abdullayeva

Bakı Slavyan Universiteti
gullu.abdullayev.83@mail.ru**BƏDİİ TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİNİN YERİ****Açar sözlər:** müəllif tərcüməsi, bədii tərcümə, müəllif-tərcüməçi**Key words:** author's translation, artistic translation, author-translate**Ключевые слова:** авторский перевод, художественный перевод, автор-переводчик

Tərcümə və tərcümə işi problemi indiyədək dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, komparativistikanın və s. aktual və maraqlı problemlərindən biridir. S.V. Tülenev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "tərcüməyə müxtəlif cür tərif vermək olar və bundan asılı olaraq müzakirə və təhlil sahəsinə müxtəlif (lakin sözsüz ki, bir-biri ilə əlaqəli olan) hadisələr daxil ola bilər" (1, c. 9). O.S. Axmanovanın dilçilik terminləri lüğətində "tərcümə" termininə belə tərif verilir: "1. Adətən ikidilli leksikoqrafiyada, müqayisəli semantik araşdırmalarda və s. iki və daha artıq dillərin onların vahidləri arasında semantik uyğunluğu tapmaq məqsədilə qarşılaşdırılması. 2. Verilmiş nitq məhsulundakı informasiyanın başqa dil vasitələri ilə ötürülməsi. 3. Başqa dildə elə bir ifadə vasitələrinin təsviri ki, bu ifadə vasitələri o dilə nəinki yalnız verilmiş nitq məhsulundakı müxtəlif informasiyanın ötürülməsini, həmçinin yeni mətnin əvvəlki mətnlə həm də formaca (daxili və xarici) tam uyğunluğunu təmin etsin, bu da bədii mətnin tərcüməsində zəruridir" (2).

A.V.Fyodorov, öz növbəsində, tərcümə dedikdə bunları nəzərdə tutur: "1) tərcümə psixiki hadisə formasında baş verən elə bir prosesdir ki, bir dildə – başlanğıc dildə meydana gələn nitq məhsulu (mətn və ya sözləm) tərcümə edən başqa dildə yenidən yaradılır; 2) bu prosesin (yəni tərcümənin – Q.A.) nəticəsi, yəni tərcümə edən dildə yeni nitq məhsulu (mətn və ya sözləm) (3, c. 9). S.V. Tülenev də tərcüməyə buna bənzər tərif vermişdir: "tərcümə dedikdə insanın elə bir dil (verbal) fəaliyyəti növü başa düşülür ki, bu prosesdə bir dildə olan orijinal mətnin xüsusi təkmilləşdirilməsi nəticəsində tərcümə dilində (dillərində) onu təmsil edən mətn (və ya mətnlər) yaradılır" (1, c. 9).

"Tərcümə" termininə digər alimlərə məxsus daha çox tərif vermək olar, lakin bu izahlar belə bir mülahizəyə gətirib çıxarır: tərcümə bir dildə söylənilən düşüncələrin digər dil vasitələri ilə ötürülməsi prosesidir. Yəni tərcümə orijinaldakı məlumatın mövcud olmasının əcnəbi forması hesab edilir. Bununla yanaşı, tərcümə olunan mətnlər tematikasına, dilinə, janr mənsubiyyətinə görə olduqca müxtəlifdir; tərcümələr yazılı və ya şifahi xarakter daşıya bilər; dillərarası ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq orijinal mətnin tərcüməsi müxtəlif formada və müxtəlif bütövlük dərəcəsinə və s. görə həyata keçirilə bilər. Tərcümənin qeyd edilən bütün xüsusiyyətləri "tərcümə işinin növlərinin (tərcümə növlərinin) elmi təsnifatını verməyə və hər növün spesifikasiyasının detallı şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac yaradır" (4, c. 94).

Tərcümənin növünə görə iki əsas təsnifatı var: tərcümə olunan mətnlərin xarakterinə görə və tərcümə prosesində nitq fəaliyyətinin xarakterinə görə. Birinci təsnifat orijinal mətnin janr-üslubi xüsusiyyəti, ikincisi isə yazılı və şifahi formada nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Tərcümənin janr-üslubi təsnifatı orijinal mətnin janr-üslubi xüsusiyyətindən asılı olaraq tərcümənin iki funksional növünü ayırmağı şərtləndirir: bədii (ədəbi) və informativ (xüsusi) tərcümə. Tərcümənin psixolinqvistik təsnifatı orijinal mətni qavrama üsulunu və tərcümə mətninin yaradılmasını nəzərə alaraq tərcümə işini yazılı və şifahi tərcüməyə ayırır. Biz bu tədqiqatımız çərçivəsində ümumiyyətlə bədii tərcümənin xüsusiyyətləri üzərində dayanacağıq və xüsusilə bədii tərcümənin qollarından biri kimi müəllif tərcüməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Bədii tərcümə kommunikativ istiqamətinə və ya janrına (məzmununa) görə ən qədim və ən çətin tərcümə növlərindən biridir. Tərcümə prosesi dünya hadisəsidir. B. Nəbiyevin qeydinə görə, "bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür" (5, s.67).

Hər hansı yazıçı yaradıcılığından istənilən nümunənin başqa dilə çevrilməsi, hətta ən kiçik əsərin belə tərcüməsi ictimai mənə və əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də mürəkkəb yaradıcılıq tipi kimi səciyyələnən tərcümə xüsusi münasibət tələb edir. Belə ki, bədii tərcümənin obyekt bədii ədəbiyyatdır. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin hamısı janr xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyinə görə müəllif və folklor nümunələrinə bölünür: *nəsr* (romanlar, povestlər, hekayələr), *nəzm* (mahnılar, şeirlər, odalar, təmsillər) və *folklor* (nağıllar, balladalar, mahnılar, təmsillər, şeirlər, atalar sözləri, məsəllər). Deməli, tərcümə zamanı tərcüməçi "yazıcının

fərdi yaradıcılıq üslubuna və manerasına yalnız qayğıkeşlik göstərmək deyildir, daha geniş mənada bədii əsərin hansı yaradıcılıq metodunda yazılmasının, hansı ədəbi cərəyana mənsubluğunun düzgün dərk deməkdir” (6, s. 219).

S.N. Əhmədovanın fikrincə, bədii tərcümənin xüsusiyyətləri və onunla əlaqəli olan problemlərin spesifikasiyası “bədii mətnin özünün spesifikasiyası və onun digər mətn növlərindən əhəmiyyətli fərqləri ilə” müəyyənləşir (7). Yəni bədii mətnlər müəllifin çoxlu sayda müxtəlif dil vasitələri (epitet və metaforadan tutmuş cümlənin ritmik-sintaktik quruluşunadək) ilə oxucuya çatdırdığı xüsusi estetik və emosional informasiya daşıyıcılarıdır.

Bu xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq, bədii mətnlərin tərcüməsinin üç məqsədini ayırırlar:

1. Oxucunun yazıçının yaradıcılığı, onun yaradıcılıq manerası və fərdi üslubu ilə tanışlığı;

2. Oxucunun başqa xalqın mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətləri ilə tanışlığı, bu mədəniyyətin özünə məxsusluğunun çatdırılması ;

3. Oxucunun kitabın məzmunu ilə tanışlığı.

Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin problemləri bədii əsərlərin tərcüməsində duran bu məqsədlərlə sıx bağlıdır. Onları daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1) *Tərcüməşünaslıqda “mədəni inqilab”.*

Müasir tərcüməşünaslıqda tərcümə nəinki linqvistik, daha çox mədəni hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Tərcümənin mahiyyətinin və təbiətinin bu cür yeni şəkildə dərk edilməsi tərcümə nəzəriyyəsinə “mədəni dönüş” (cultural turn) adını almışdır. Mədəni elmi paradigma milli ədəbiyyat anlayışını sosial və mədəni sistemlərin formalaşdırdığı müəyyən mühitdə yaranan və mövcud olan özünəməxsus “ədəbi sistem” kimi nəzərdə tutur. Hər üç sistem məlumdur və bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir.

Tərcüməşünaslıqda “mədəni istiqamətin” baniləri Syuzen Bassnett və Andre Lefevr tərcümənin yeni vahidini ayırmışlar: “neither the word, nor the text”, but the culture becomes the operational ‘unit’ of translation” (“nə söz, nə mətn, yalnız mədəniyyət tərcümənin əməliyyat vahidinə çevrilir” – tərcümə bizimdir Q.A.). (8, s. 8). Bu tərif bir daha alimlərin tədqiqatçı və tərcüməçilərin diqqətini tərcümədə kulturoloji və linqvokulturoloji hadisələrə yönəltdiyini sübut edir.

İngilis-amerikan tərcüməşünaslığında mədəni fenomenin (anlayışın, konseptin, realiyanın) linqvistik adını ifadə edən bir sıra terminlər mövcuddur: Piter Nyumarkın “cultural words”, İv Qamberin “culture-specific references”, Kristian Nordun “cultureme” terminləri. Tərcümə nəzəriyyəsinə “cultural items” və “culture-specific concepts” terminləri daha çox ümumi qəbul edilmiş və geniş yayılmışdır. Rus tərcüməşünaslığında ‘наименования культурных реалий’ müvafiq termini qəbul edilmişdir.

Beləliklə, biz hesab edirik ki, müasir dünyada tərcümənin ən mühüm problemlərindən biri tərcümə prosesində kulturoloji və linqvokulturoloji hadisələrin qorunub saxlanmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Тюленев С.В. Теория перевода: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2004, 336 с., стр. 9
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004, 571 с. Электронный ресурс: http://www.classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/_16.htm
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Учебное пособие. М., Высшая школа, 1983, 303 с., стр. 9
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990, 253 с., стр. 94
5. Nəbiyev B. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər (Azərbaycan dilində bədii tərcümələrin vəziyyəti və vəzifələri)// Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990, 344 səh., səh. 66-101, səh. 67
6. Əliyev K. Romantik dramaturgiya və bədii tərcümənin problemləri// Tərcümə sənəti. Məqalə məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990, 344 səh., səh. 219-230, səh. 219].
7. Ахмедова С.Н. Особенности перевода художественных текстов // philology.snauka.ru/2014/08/888
8. Bassnett Susan and Andre Lefevere. Translation, History and Culture. London and New York: Pinter, 1990, с. 8

The place of translation of the author's translation in the artistic translator**Summary**

The problem of translation and translation work is still relevant in the field of linguistics, literary criticism, and comparative literature. Any transcription of the writer's creativity is translated into another language, even the translation of the smallest work has a social meaning and importance.

The term "translation" can be further attributed to other scholars, but these explanations give rise to such an idea: translation is the process of transmitting thoughts in a language to other languages. That is, the translation is a foreign form of existence of the original information. However, the translated texts are quite different in their subject, language, genre affiliation; translations may be written or verbally; Depending on the purpose of intercultural communication, translation of the original text may vary in different forms and different degree of completeness, and so on. can be done according to.

Место авторского перевода в теории художественного перевода**Резюме**

Проблема перевода и переводческой работы все еще актуальна в области лингвистики, литературоведения, сравнительной литературы. Любая транскрипция творчества писателя переводится на другой язык, даже перевод самого маленького произведения имеет общественное значение и важность.

Термин «перевод» может быть далее приписан другим ученым, но эти объяснения порождают такую идею: перевод - это процесс передачи мыслей на другие языки. То есть перевод является иностранной формой существования оригинальной информации. Однако переведенные тексты весьма различны по предмету, языку, жанровой принадлежности; переводы могут быть письменные или устные; В зависимости от цели межкультурного общения перевод оригинального текста может различаться в разных формах и разной степени полноты и т. д.

Rəyçi: prof. R. Novruzov

FELDƏN FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *fel, təsirsiz fellər, təsirli fellər, şəkilçilər, dilçilik*

Key words: *productive verbs, unproductive verbs, suffixes.*

Ключевые слова: *Глагол, продуктивные глаголы, непродуктивные глаголы, суффиксы, лингвистика, linguistics.*

Müasir Azərbaycan dilində gedən proseslərin izlənməsi dilçiliyimizin qarşısında duran ən aktual vəzifələrdəndir. Ayrı-ayrı tədqiqat və monoqrafiyalarda düzəlmə fel məsələsi türkoloqlar və dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır, lakin indiyədək bu məsələ ilə bağlı yekdil rəyə gəlinməmişdir. Bəzi dilçilik əsərlərində düzəlmə fellərin fellərdən əmələ gələ bilməsi də göstərilir. Belə düzəlmə fellərə felin növ, təsirlilik, tərz şəkilçiləri ilə işlənən fellər də aid edilir. Əslində qrammatik mənə deyəndə bu qrammatik mənəni ifadə edən şəkilçilər nəzərdə tutulur. Dilçilik ədəbiyyatlarında növ kateqoriyasının çox vaxt qrammatik kateqoriya kimi təqdim edilməsi də bu tip şəkilçilərin qrammatik, yoxsa leksik olmasını müəyyənləşdirməyə təsir göstərir.

Azərbaycan dilindəki birhecalı fellərin hamısı türk mənşəlidir və bunların koarasında başqa dillərdən alınma söz yoxdur. Nəinki fellər, hətta feldüzəldən şəkilçilərin içərisində də alınma olanına rast gəlinmir, bunların da hamısı Azərbaycan dilini özünəməxsus şəkilçiləridir. Düzəlmə fellərdə sözün kökü və ya əsası alınma söz ola bilər, çünki alınma sözlərdən də fel düzəldilir (məktublaşmaq, təəccüblənmək və s.).

Fel düzəldən şəkilçilər qoşulduqları söz köklərinə görə iki qrupda birləşir:

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər; fellərdən fel düzəldən şəkilçilər. Ad və feldən fel düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayrılır.

Növ şəkilçisinin leksik, yaxud qrammatik şəkilçi kimi aydınlaşdırılmasında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif mövqelər özünü göstərir. 1960 – cı il Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” ndə deyir ki, növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyildir və yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir. Məsələn, yazmaq, yazışmaq, yazdırmaq felləri bir – birindən fərqli yeni lüğəti mənələrə malik deyildir. Bu fellər eyni sözlün müxtəlif formalarıdır. (5,109). Zənnimizcə, qrammatik kateqoriyanı formalaşdıran bu şəkilçilər (növləşdiricilər) bir sözün müxtəlif formalara salınmasına (məsələn, yaz, yazıl, yazdır) xidmət etməsinə görə qrammatik, yeni mənələr yaratmağa xidmət etməsinə görə (sevmək – sevinmək, toxumaq – toxunmaq, çəkmək – çəkinmək, əkmək - əkilmək, yanmaq – yanımaq, çırpmaq – çırpınmaq, demək – deyinmək, döymək – döyünmək, keçmək – keçinmək və s.) leksik hesab edilməlidir. Növ şəkilçiləri qrammatik – leksik şəkilçilər adlandırıla bilər. Fellər digər nitq hissələrinə nisbətən özünə məxsus əlamətlərlə fərqlənən kateqoriya olduğundan feldən fel düzəlmə prosesi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu əks etdirən qrammatikalarda feldən fel düzəldən şəkilçilər az məhsuldar sayılır.

S.Cəfərov qeyd edir ki, feldən düzələn fellər digər nitq hissələrindən fərqli olaraq yeni məfumu ifadə etməklə yanaşı, onda eyni zamanda müəyyən bir qrammatik mənənin əmələ gəlməsinə də səbəb olur. Məsələn, düzmək sözündən düzəlmiş düzülmək sözü nəinki hərəkətin başqa növünü əmələ gətirir, eyni zamanda təsirli feli təsirsiz hala salır. *Düzmək* sözündə hərəkət məlum bir subyekt tərəfindən icra olunursa, düzümək felində başqa naməlum subyekt tərəfindən icra olunur. Buna əsasən S.Cəfərov feldən fel düzəldən şəkilçiləri iki qismə ayırır: fellərdə obyekt və subyektə münasibət mənəsi əmələ gətirən şəkilçilər; fellərdən zamanla əlaqədar tərz mənəsi əmələ gətirən şəkilçilər. (4,165).

Feldən fel düzəldən məhsuldar şəkilçilər - birinci qrupa mənsub olan şəkilçilər məhsuldar şəkilçilərdir. Lakin bu qrupa mənsub olan şəkilçilərin bu və ya digər növünün qeyri – məhsuldar variantlarına da təsadüf edilir.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi fellərə artırılaraq təsirsiz fel düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə təqlidi sözlərdən əmələ gələn fellər də təsirsiz olur. Bütün türk dillərində işlənən bu şəkilçi daha çox leksikliyə doğru meyl göstərir və substantivləşmə prosesinə məruz qalır. Məsələn: a) kəndin aşağı tərəfində itlər hürüşdü, çataçat güllə açıldı.

b) Gecədən xeyli keçmiş itlər hürüşdü.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərinə malik fellər düzəldir:

I – Təsirli fellərə əlavə edilərək, hərəkətin iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı icrasını bildirən təsirsiz fellər düzəldir; görüşmək, vuruşmaq, yazışmaq və s.

Məsələn: a) Qızlar ancaq arx kənarında, quyu başında görüşürdülər.

b) İmran kiminlə vuruşduğunu hələ də bilmirdi.

II – Bəzi təsirli fellərə əlavə edilərək, bir növ subyekt hərəkəti öz – özlüyündə icra etdiyini bildirən təsirsiz fellər düzəldir; qarışmaq, qırışmaq, çalışmaq və s. Məsələn: a) Uşaqların səsi bir – birinə qarışardı. b) Nəsim dayının üzü qırışmışdı.

III – Təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkətin eyni iki və daha artıq subyekt tərəfindən birgə icrasını bildirən təsirsiz fellər düzəldir; hürüşmək, mələşmək, qaçışmaq, gülüşmək, sürü(mək) – sürüş(mək), çal(maq) – çalış(maq) və s.

Məsələn: a) Bir anlıq bu şəhərləri, çayları, gölləri, ümumiyyətlə, bu ərazini təsəvvüründə canlandırmağa çalışdı. b) Çiyinlərində kətmən qızlar gülüşür, arabir də zarafat edib edib bir – birini qovurdular.

IV – Bir sıra təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkətin subyektə aid olduğunu bildirən təsirsiz fellər düzəldir; qızışmaq, yetişmək, ötüşmək, girişmək və s. Məsələn: O, darısqal cığırla daş – qayaya dəyə – dəyə qızışdı, gedə – gedə tüstüləndi, yandı, alovlandı, axır ki, Ziyarət dağına çatdı. b) Taqsır özündə oldu bala, qızışdı, binəvaları yerindən – yurdundan didərgin saldın .

Bəzi dilçilər bu şəkilçinin həm qarammatik, həm sözdüzəldici hesab etməyin düzgün olmadığını bildirir və bu şəkilçini qismən sözdüzəldici adlandırmağı daha münasib sayırlar (2,358).

Feldən fel düzəldən şəkilçilər arasında məhsuldarlığına görə ən çox işlənən şəkilçi –dir, -dir, -dur, -dür şəkilçisidir. İcbar növün şəkilçisi olan bu şəkilçi bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında feldən fel düzəldən sözdüzəldici şəkilçi kimi verilir, bəzilərinə isə bu şəkilçi ilə işlənən fellərin düzəltmə olmadığı göstərilir. -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçisi yalnız samitlə bitən fellərə əlavə edilir. Bu şəkilçi təsirli və təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir. Müasir dilimizdə -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı mənalı fellər düzəlir;

a) təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkəti bilavasitə subyektlə bağlayan təsirli fellər düzəldir; gəzdirmək, yağdırmaq, öldürmək, güldürmək, tələsdirmək, çatdırmaq və s. Az məhsuldar olan -it, -it, -ut, -üt şəkilçisi samitlə bitən təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir və -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçisinin bir variantıdır. Məsələn, ax(maq)-axıt(maq), hürk(mək)-hürküt(mək), sars(maq)- sarsıt(maq), qorx(maq) - qorxut(maq) və s.

Sonu *r* samiti ilə bitən təsirli fellərin bəzində -t şəkilçisi hərəkətin icarsı üçün vasitə tələb etmək mənasını əmələ gətirmir, felin təsir qüvvəsini artırır; qopar (maq) – qopart (maq) , dəbər (mək) – dəbərt (mək) və s.

Dilimizdə -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçilərindən sonra –t və ya əksinə artırıldıqda, sadəcə təsirli olmuş fellərdən hərəkətin icrası üçün vasitə tələb edən və vasitə tələb edən fellərdən bir sıra vasitə tələb edən fellər düzəldilir; tikdirt(mək) – tikditdir(mək), gətirt(mək) – gətirtir(mək), kəsdir(mək) – kəsdir(mək) və s.

Az məhsuldar olan –dar, -dər, -tar şəkilçisi təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir. –dir, -dir, -dur, -dür şəkilçisinin ilk variantı olan bu şəkilçi öz varlığını bəzi fellərdə mühafizə edərək az məhsuldar bir xarakter almışdır: qon(maq) – qondar(maq), dön(mək)-döndər(mək), ax(maq)-axtar(maq) və s.

Qayıdış növün şəkilçisi olan -il, -il, -ul, -ül feldən fel düzəldən şəkilçilər sırasında verilir. Bəzi dilçilər bu şəkilçini formadüzəldici şəkilçilər sırasında verir, bəziləri düzəltmə, bəziləri isə bu şəkilçini qismən sözdüzəldici hesab edirlər. –il, -il, -ul, -ül şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi hesab edənlər bunu onunla əlaqələndirirlər ki, “bu şəkilçi yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir, yalnız müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya məxsus mənalı ifadə edən söz formaları düzəldir. Buna görə də bu şəkilçini formadüzəldici adlandırmaq düzgün olar” .

Bu şəkilçi *qılmaq* köməkçi felindən törəyib. Qılmaq feli təsirli fel olduğundan təsirli fellərə əlavə edildikdə təsirsiz fellər düzəldir. Ona görə də ondan törəmiş –il, -il, -ul, -ül şəkilçisi əsasən təsirli fellərdən təsirsiz fellər düzəldir. S.Cəfərov -il, -il, -ul, -ül və -in, -in, -un, -ün şəkilçilərinin eyni semantik xüsusiyyət daşımasına əsaslanaraq bunların bir mənşədən törəndiyini göstərir.

Feldən fel düzəldən şəkilçilərin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda çox az məlumat verilmişdir. Bu şəkilçilərdən daha çox –il, -il, -ul, -ül və onunla əlaqədar olan –in, -in, -un, -ün şəkilçiləri haqqında mülahizələrə rast gəlinir. –il şəkilçisinin bütün məna xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən –in şəkilçisi yalnız söz köklərinin son samitindən asılı olaraq bir – birlərini əvəz etdiyi üçün onun bir variantı hesab edilir.

Müasir dilimizdə hər iki şəkilçinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilimizdə -in, -in, -un, -ün şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı mənalı fellər düzəldilir:

I – Ən çox l samiti ilə bitən təsirli fellərə əlavə edilərək müstəqil şəkildə subyektə bağlanmayan təsirsiz fellər düzəldir: alın (maq), silin (mək), bölün (mək) və s.

II – l samitindən başqa samit və saitlə bitən bəzi təsirli əlavə edilərək, hərəkətin icrası üçün ya subyektin özü və ya onun bir hissəsi obyekt ola bilən təsirsiz fellər düzəldir; çəkin (mək), geyin (mək), daran (maq), çırpın (maq) və s.

III – Bəzi təsirsiz fellərə əlavə edildikdə, subyekt, hərəkəti qismən mücərrəd bir şəkildə, qismən də özü – özlüyündə icra etdiyini bildirən təsirsiz fellər düzəldir. Bu təsirli fellərin təsirsizləşməsi nəticəsində baş verir; düşün (mək), gəzin (mək), sığın (maq) və s.

“A.N. Kononov qarşılıqlı növdən danışarkən göstərir ki, türk dilində -iş şəkilçisi bəzi hallarda feldə yeni növ mənası əmələ gətirmir, yalnız fel əsasının (kökünün) mənasını intensivlik, təkrarlıq, tez – tez olma və başqa çalarlıqlarla mürəkkəbləşdirir” (7,132).

Feldən fel düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər: Feldən fel düzəldən şəkilçilərin ikinci qrupuna daxil olan şəkilçilər qeyri – məhsuldar şəkilçilərdir. Bunun səbəbi isə türk dillərində tərz kateqoriyasının fel kökləri əsasında yaranması xüsusiyyətinin getdikcə öz əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində fel yaradıcılığının qeyri – məhsuldar formalarının tədricən sıxışdırılmasına təkan verən faktor kimi belə bir şərait olmuşdur ki, məhsuldar formalardan fərqli olaraq, bunlar Azərbaycan dilində nə formasına, nə də mənasına görə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər sistemi yaratmamışdır. İkinci qrupa mənsub olan şəkilçilər aşağıdakılardır.

“H.Mirzəyev qeyd edib ki, -imsə, -ümsə şəkilçiləri mürəkkəb yolla, -im, -üm və -sa, -sə göstəricilərinin birləşməsindən əmələ gəlib. İlk baxışda elə zənn etmək olar ki, bu şəkilçilərin birinci tərəfindəki –im və –üm hissələri eyni şəkilçinin müxtəlif variantlarıdır. –im və –üm şəkilçiləri başqa-başqa şəkilçilərdir. Belə ki, -imsə şəkilçisindəki –im hissəsi tarixən sözdəyişdirici, -ümsə şəkilçisindəki –üm isə sözdüzəldici şəkilçi olmuşdur” (6,215).

Azərbaycan dilində feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilərdən biri də -xa, -xala şəkilçisidir. Bu şəkilçi ilə düzələn fellər əsasən şivələrimizdə işlənir, az bir qismi isə ədəbi dilimizdə işlənir. – xa – xala şəkilçisi təsirli fellərə artırılır və yeni yaranan fellər də təsirli olaraq qalır: çalxa - çalxala, ovxa - ovxala, yayxa - yayxala və s.

Feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilər daha çox dialekt və şivələrimizin dilində işlənir. Nəzərdən keçirdiyimiz şəkilçilərə və onların artırıldığı fellərə təkcə Azərbaycan dilində deyil, türk dillərinin demək olar ki hamısında rast gəlmək mümkündür. Fel əsaslarından fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilər və onların derivatlarının təhlilinə dialektoloji tədqiqatlarda da müəyyən qədər yer ayrılmışdır. Məlumdur ki, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilərin müxtəlif allomorflarına rast gəlmək olar. Buna görə də dialekt və şivələrdən bəhs edən əsərlərdə həmin şəkilçi və onların törəmələrinin fonetik variantları, daşlaşmış formaları və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşri, 1979, 96 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 335 s.
3. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik – semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 192 s.
5. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 408 s.
6. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Elm, 2006, 505 s.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного мурецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1956, 570 стр.

Functional and semantical features of the verbs forming the suffixes

Summary

The verbs forming the suffixes have two types. To the first type refers active but to the second type refers passive verbs. If a group of verb-forming suffixes is used in living language and also in bellesletters, but the other suffixes are used a little or lost their using.

Some suffixes came archaic and they are used in uncommon words as a remainder, but the others are completely archaic and they are used only in dialects and sayings.

Функционально-семантические особенности суффиксов, образующих глаголы

Резюме

Глаголы, образующие суффиксы бывают двух типов. К первым относятся продуктивные, а ко вторым - непродуктивные. Если группа глаголообразующих суффиксов существует живой речи, а также художественной литературе, то другие суффиксы употребляются мало или же в стадии утраты.

Некоторые суффиксы стали архаичными употребляются в редких словах как остаток, а другие являясь в полностью архаичными, и употребляются только в диалектах и говорах.

Rəyçi: dos. İ.Quliyeva

Nigar Məmməd qızı Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMALARIN FONETİK
VƏ ORFOQRAFİK ASSİMİLYASIYASI**Açar sözlər:** *assimilyasiya, alınma söz, fonetika, orfoqrafiya, leksika.***Key words:** *assimilation, borrowing, phonetics, orthography, lexis.***Ключевые слова:** *ассимиляция, заимствование, фонетика, орфография, лексика.*

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, yalnız öz milli sözlərindən ibarət leksikaya malik olsun. Dünya xalqları arasında ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi və s. əlaqələrin inkişafı onların mənsub olduğu dillərin də lüğət tərkibinə yeni sözlərin daxil olmasına səbəb olur. Bu əlaqələr nəticəsində bir dildən digər dilə yeni sözlər keçir və bu proses fasiləsiz olaraq davam edir. P.L. Çernıxın fikrinə görə “Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun” [7, s.139].

Bir dildən digər dilə keçən sözlər, bir qayda olaraq, dilçilikdə əcnəbi və ya alınma sözlər adlandırılır. Alınma söz dedikdə nəyi başa düşürük? Alınma söz dedikdə, dildə başqa dil ünsürlərinin fonetik, leksik, qrammatik, sintaktik və morfoloji sahələrdə özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu başa düşülür.

L.A. Bulaxovski alınma sözləri belə şərh edirdi: “Dillərin lüğətinin zənginləşməsində üçüncü mühüm amil başqa xalqlardan məfhumla birlikdə alınan sözlərdən ibarətdir. Bu zənginləşdirmə xalqlar arasında əlaqə əsasında olur. Bu əlaqə isə ancaq ticarət, mədəni, siyasi münasibətlər nəticəsində, iki dilin uzun sürən və güclü əlaqəsi nəticəsində olur” [6, s.90].

Ə. Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırır. O, alınma sözlərin mahiyyətini belə izah edir: “Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti anlayışdır. Alınma söz dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı məlum olan və mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, bu termin anlayışı alınma sözlər anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox üslubiyyatda barbarizm termininə yaxın mənada işlədilən termin kimi anlaşılmasın.” [3, s.44].

Bir dildən başqa dilə keçən sözlər həmin dillərdə çox və ya az kəmiyyətdə olur. Alınma sözlər digər dillərə keçərkən bu dillərə mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Əgər bu sözlər həmin dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirərsə, deməli, müsbət təsirə malikdir, əksinə əgər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilirsə və milli sözləri sıxışdıraraq onların əvəzinə işlədilsə, bu mənfi təsir deməkdir. Bunun nəticəsində də dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirir və korlanır. Alınma sözlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları qəbul edərkən onlara ehtiyac olub olmamasına diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan dili leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini də rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözlər təşkil edir.

Dilimizə keçən avropa mənşəli sözlərin tarixi, əsasən, XIX əsrin birinci yarısından başlamışdır. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması nəticəsində rus və Azərbaycan milləti arasında siyasi, ictimai, mədəni əlaqələr inkişaf etmiş və bunun nəticəsində Rus dilində işlənən alınma sözlər bu dil vasitəsilə Azərbaycan dilinə də keçməyə başlamışdır.

Böyük mütəfəkkir M.F. Axundov rus dili vasitəsilə başqa dillərdən olan bir çox söz və terminləri öz əsərlərində istifadə etmiş və bunun labüd olduğunu qeyd etmişdir: “Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən saysız-hesabsız kəlmələri və istilahları öyrənməliyik. Biz o sözləri və istilahları ona görə öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən (ərəb, fars və Azərbaycan) heç birində yoxdur”.

M.F. Axundovun komediyalarında, “Kəmalüddövlə məktubları”nda və eləcə də ədəbi-bədii məktublarında başqa dillərdən alınma sözlərə rast gəlinir. Bunların içərisində, əlbəttə ki, fransız dilindən keçmə sözlər də vardır: *aktyor`acteur`, ateist`atéist`, drama`drame`, jurnal`journal`, imperatriçə`impératrice`, kritika`critique`, kompaniya`compagnie`, korrespondent`correspondant`, konsul`consul`, konstitusiya`constitution`, komediya`comédie`, general`général`, liberal`libéral`, maşın`machine`, medal`médaille`, parlament`parlement`, partisan`partisan`, parter`parterre`, proqress`progès`, prezident`président`, patriote`patriote`, pasport`passeport`, revolyusiya`revolution`, teatr`théâtre`, fanatizm`fanatisme`, filosof`philosophe`, elektrik`électricité` [1, s.88].*

Dillərin alınmalar hesabına zənginləşməsindən danışarkən unu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya başqa bir dildən alınan sözlər keçdiyi dildə çox zaman öz formalarını eyni ilə saxlamır. Başqa dillərdən keçən sözlər

keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman bu sözlərin alınma söz olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur.

Dillər öz quruluşlarına görə tamamilə fərqli olduqlarına və özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərə malik olduqlarına görə, alınma sözlər digər dillərə keçərkən, eyni zamanda, həmin dillərin fonetik qanunauyğunluqlarına tabe olaraq dəyişikliyə uğrayır.

Fonetik qanunların müəyyən bir hissəsi (assimilyasiya, eliziya) bütün əsrlərdə dillərin bir hissəsinə və ya bütövlükdə dilə aid ola bilər ki, bu da səslərin dilin fizioloji təbiətindən irəli gəlir.

A.C. Çibakova fonetik dəyişmələr haqqında yazır: “Bütün dillərdə təsadüf edilən dəyişmə hadisəsi başqa dillərdən alınmış sözlərdə olan dilə xas olmayan fonemlər olduğu zaman özünü göstərir [8, s.167]. Azərbaycan dilində olan bəzi samit və saitlər digər dillərdə olmadığı kimi, dilimizə xas olan ahəng qanunu da bu dillərdə yoxdur. Buna görə də bu dillərdən keçən sözlər çox zaman dilimizdə əslinə uyğun şəkildə işlənmə bilmir [4, s. 142-144]. Məsələn, fransız dilində olan *constitution* sözü Azərbaycan dilində ‘konstitusiyə’, *électrification* ‘elektrikləşmə’ kimi tələffüz edilir və yazılır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində doqquz sait səs (a, o, u, ı, ə, ö, e, ü, i) olduğu halda fransız dilində altı saf sait (a, e, i, o, u, y), dörd burun sait səsi ([ã], [ẽ], [õ], [œ]) vardır. Deməli, Azərbaycan dilində olan ı və ə saitləri fransız dilində, fransız dilində olan burun səsləri isə Azərbaycan dilində yoxdur. Buna görə də fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən alınmaların tələffüzündə mütləq dəyişikliklər olacaqdır. Məsələn: *abonné* ‘abunəçi’, *budget* ‘büdcə’, *dégazification* ‘qazlaşdırma’.

Bəzən dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm bir yer qazanmış olan avropa dillərinə məxsus olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəldiyi üçün, əsasən, o dildə işləndiyi kimi qəbul edilmişdir. Bunlara latın sözləri olan *akademiya*, *aspirantura*, *senat*, *qlobus*, *qradus*, *respublika*, *auditoriya*, *dekan*, *rektor*, *direktor*, *senzura* və s., yunan sözləri *omonim*, *sinonim*, *anyonim*, *qrammatika*, *astronomiya* və s., ingilis sözləri *vağzal*, *rels*, *tramvay*, *klub*, *bifşteks* və s., italyan sözləri *ariya*, *opera*, *libretto*, *karnaval*, *banda*, *balkon* və s., holland sözləri *matros*, *kompas*, *reyd* və s. göstərmək olar.

Fransız dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə keçən bir qisim söz də rus dilində işləndiyi kimi qəbul edilmişdir. Bunlara misal olaraq *abajur* ‘abatjour’, *adres* ‘adresse’, *avanqard* ‘avantgard’, *artist* ‘artiste’, *balans* ‘balance’, *banderol* ‘banderole’, *balet* ‘balet’, *beton* ‘beton’, *büro* ‘bureau’, *brilyant* ‘brilliant’, *vineqred* ‘vinaigrette’, *loja* ‘loge’, *janr* ‘genre’, *hektar* ‘hectare’, *roman* ‘roman’ və s. göstərmək olar [2, s.60-62].

Alınma sözlər digər dillərə keçərkən fonetik dəyişikliklərlə yanaşı orfoqrafik assimilyasiya hadisəsi də baş verir. 20-ci ildə Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin orfoqrafiyası haqqında gedən mübahisələri köklü həll etmək üçün iki yol müəyyən edilir:

- mənəbə dildəki formasında yazmaq;
- xalq tələffüz formasında (əsasən, ahəng qanununa tabe edərək) yazmaq.

20-ci illərdə alınma sözlərin orfoqrafiyasının belə aktual şəkil alması, ardıcıl olaraq mübahisə doğurması ondan irəli gəlirdi ki:

- birincisi, tarixən ədəbi dildə mövcud olan ərəb, eləcə də fars sözlərinin orfoqrafiyasının qeyri-demokratikliyi latın əlifbasına keçid dövründə daha aydın görünürdü;
- ikincisi, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa-rus mənşəli alınmaların ədəbi dildəki həcmi artırdı (bu cür alınmalar 20-ci illərdə daha da güclənmişdi);
- üçüncüsü, milli dilin çiçəklənməsi müxtəlif mənşəli alınma sözlərin milli orfoqrafiyaya tabe edilməsini, adaptasiyasını tələb edirdi.

Uzun illər Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlərin orfoqrafiyası ətrafında gedən muzakirələrdən sonra, nəhayət ki, 24 fevral 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yeni orfoqrafiya qaydalarını təsdiq edir. Bununla belə, 1955-ci ildə yeni layihə təqdim olunur, həmin layihə 1958-ci ildə təsdiq edilir [5, s.42-49]. Lakin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası ətrafında gedən mübahisələr nəticəsində uzun illər yeni-yeni layihələr qəbul edilir və tez-tez dəyişikliyə uğrayır. Son layihə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 108 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilib.

- O saitli alınma sözlər a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq, o ilə yazılır: *avtomat*, *biologiya*, *velosiped*, *ensiklopediya*, *kollektiv*, *kombinat*, *laborant*, *obyekt*, *poeziya*, *poema*, *poçtalyon*, *problem*, *professor*, *solist*, *motor*, *polkovnik*.

- Ü saitli alınma sözlər ü ilə də yazılır: *alüminium*, *bülleten*, *büro*, *jüri*.

- Əsli h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: *Heyne*, *hektar*, *Hegel*, *hegemon*, *hidrogen*, *himn*, *hospital*, *hotel*.

- Əsli c samitli alınma sözlər c ilə də yazılır: *Cek London*, *cemper*, *Siciliya*.

- Əsli q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: *biologiya*, *dialektologiya*, *genезis*, *general*, *geologiya*, *gigiyena*, *gimnastika*, *gitara* və s. [9].

Fransız dilindən də Azərbaycan dilinə keçən alınma sözlər dilimizin orfoqrafiya qanunlarına uyğun olaraq assimilya edilir. Məsələn, *hectare* `hektar`, *guitare* `gitarə`, *aluminium* `alüminium` və s.

Bütün yuxarıda sadalananlar nəzərə alınmaqla demək olar ki, hər bir alınma söz qəbul edən dil onun ehtiyaclarını təmin edən, yalnız cəmiyyətin müəyyən bir inkişafı dövründə istifadə edilməsi zəruri olan əcnəbi leksik vahidləri seçir və öz fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edir. Nə qədər ki, elm və texnologiya inkişaf edəcək, bir o qədər də dillər alınma sözlər vasitəsilə öz lüğət tərkibini zənginləşdirəcək.

Ədəbiyyat:

1. Axundov. M.F. Əsərləri, III cild, Seçilmiş məktublar, Bakı, 1938, s.88.
2. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili, Maarif, Bakı, 1982, s. 60-62.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1959, s. 44.
4. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Maarif, Bakı, 1971, s. 142-144.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı, Seçilmiş əsərləri, II cild, Elm və təhsil, Bakı, 2013, s.42-49.
6. Булаховский П.А. Введение в языкознание, Moskva, 1953,стр.90.
7. Черных П.Л. Об основном словарном фонде языка, Вопросы языкознания, Moskva, 1952, стр.139.
8. Чибаква А.С. Введение в языкознание, Moskva, 1952, стр.167.
9. <https://azerdict.com/az/orfoqrafiya/orfoqrafiya-qaydalari>.

Phonetic and orthographic assimilation of French borrowings (Gallicisms) in the Azerbaijani language

Summary

The article “Phonetic and orthographic assimilation of French borrowings (Gallicisms) in the Azerbaijani language” states that before passing to use in the Azerbaijani language, borrowed words are assimilated in accordance with the laws of the phonetic system of the Azerbaijani language. The article also states that, due to the discrepancy between the orthographic systems of the French and the Azerbaijani languages, transferring of borrowed words to the Azerbaijani language goes through orthographic changes.

The article mainly used local and foreign authors.

Фонетическая и орфографическая ассимиляция французских заимствований (галлицизмы) в азербайджанском языке

Резюме

В статье «Фонетическая и орфографическая ассимиляция французских заимствований (галлицизмы) в Азербайджанском языке» говорится о том, что прежде чем перейти для использования в Азербайджанском языке заимствованные слова ассимилируются в соответствии с закономерностями фонетической системы Азербайджанского языка. В статье также говорится о том, что из-за несовпадения орфографических систем французского и Азербайджанского языков заимствованные слова при переходе на Азербайджанский язык подвергаются орфографическим изменениям.

В статье в основном использовались местные и зарубежные авторы.

Rəyçi: dos.Ü. İbrahim

Xuraman İbniyəmin qızı Məhərrəmovə

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR VƏ NORMA MƏSƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, üslubiyyat, ədəbi dil, norma, funksional üslub,

Key words: Azerbaijani linguistics, style, literary language, norm, functional style

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, стиль, литературный язык, норма, функциональный стиль

Azərbaycan dilçiliyində ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq ədəbi dil sistemli şəkildə araşdırılmış, bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır. 20 il sonra isə üslubiyyat elminə həsr olunmuş ilk fundamental əsər, Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitabın arxasınca bir sıra əsərlər meydana çıxmağa başladı. Ş.Yusiflinin “Müasir Azərbaycan dilinin üslubi sintaksisi” (1973), T.Əfəndiyevanın “Müasir Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı” (1973), Ə.Bağirovun “Azərbaycan dilinin qrammatik üslubiyyatı” (1984), K.Əliyevin “Azərbaycan ədəbi dili üslubiyyatının elmi əsasları” (1985) adlı doktorluq dissertasiyalarında demək olar ki, dilçilik üslubiyyatının bütün problemlərin əhatə edilir. Bundan sonra isə ədəbi dilimizin funksional üslublarının meydana çıxma dövrlərini əhatə edən T.Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” (Bakı, 1976). Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” (Bakı, 1979), M.Cahangirovun “Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dillərinin aparıcı üslubları” (Bakı, 1989), N.Xudiyevin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (1995) və A.Axundovun “Dilin estetikası” (1985) və T.Əfəndiyevanın “Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri” (1973) və “Azərbaycan dilinin üslubiyyat problemləri” (2001) kitablarını daxil etmək olar. Qeyd edək ki, üslubiyyatın əsas vəzifələrindən biri ədəbi dilin funksional üslubları, funksional üslubların nitq növlərini və onlar arasındakı əlaqələri öyrənməkdir.

Ümumi dilçilikdə olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ mübahisəli və mürəkkəbdir. Belə ki, dilçilər ayrı-ayrı bölgüləri nəzərə alıb ədəbi dili müxtəlif nitq üslublarına ayırırlar. Bunlardan bir qrup alimlər üslubların təsnifi ümumxalq dilinə, başqa qrup alimlər isə ədəbi dilə əsaslanaraq müəyyənləşdirirlər.

“Üslubiyyat” dilçilik elminin bir bölməsidir. Bu bölmədə ədəbi dilin fəaliyyəti, nitq prosesi araşdırılır. Ədəbi dilin üslubi normaları, normaların tarixi inkişaf yolu, dəyişikliklərə uğraması, sıradan çıxması, yeniləri ilə əvəz olunması tədqiqatçılar tərəfindən təhlil olunur, nəyin düz, nəyin səhv olduğu əsaslandırılaraq fikirlər söylənilir, məqsədəuyğun təkliflər seçilir.

Ötən əsrin 20-ci illərində, “üslubiyyat elmi” adlandırılan bu sahəyə aid ilk əsəri A.Tağızadə və X.Xocayev yazmışdır. Sonralar bu sahəyə maraq artmış, bu haqda bir sıra əsərlər yazılmışdır.

Üslubiyyatın əsas kateqoriyası üslubdur. Üslub sözünün mənşəyi üslubiyyatın mahiyyətini aydınlaşdırır. Belə ki, üslubiyyat həmişə seçim problemi ilə əlaqədardır.

Cəmiyyət üzvləri dildən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Bəzi hallarda dildən sadəcə olaraq gördüklərimiz, eşitdiklərimiz, oxuduqlarımız haqqında bir-birimizə məlumat vermək üçün, fikir mübadiləsi aparmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, əhatəmizdə olan insanlarla – iş yoldaşlarımız ailə üzvlərimizlə söhbətlərimizi, yazışmalarımızı xatırlayaq. Bu kimi və buna oxşar vəziyyətlərdə dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Başqa vəziyyətlərdə dil xəbər, məlumat, təsir vəzifəsini yerinə yetirir. Dilin əsas vəzifələrinə uyğun olaraq seçilən və insanların bu və ya digər fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olan üslublar funksional üslublar adlanır. Dilin ictimai həyatın hər bir tərəfinə xidmət edən variantı funksional üslublardır: rəsmi-işgüzar əlaqələr, gündəlik ünsiyyət, kütləvi təbliğat fəaliyyəti, elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıq. Yuxarıda göstərilən ictimai həyatın hər bir sahəsində ədəbi dilin ayrıca variantından istifadə olunur.

Dəmirçizadə dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətinə əsaslanaraq üslubların 3 növünü göstərir:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub,
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub,
3. İctimai – siyasi təfəkkür sistemi – ictimai – siyasi üslub.

Professor H.Həsənov isə göstərir ki, “Üslub deyəndə dil vahidlərinin məqsədə uyğun işlədilməsi, priyomları, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğu başa düşülür” (1, 347)

Milli dilçiliyimizdə bu məsələnin müntəzəm şəkildə işlənməsi 60-cı illərdən sonrakı dövrə aiddir. Həmin əsərlərdə funksional üslubların təsnifi və qruplaşdırılması haqda fikirlər müxtəlif yönümdədir. Azərbaycan dilçiliyində işlədilən üslub termini ərəb dilindən alınmış bir sözdür və tərz, düzmək mənasını ifadə edir. Avropa terminologiyasında bu terminin adekvatı stildir. Dilçilik elminin müvafiq sahəsi də bu terminlə bağlı olaraq üslubiyyat, yəni üslubları öyrənən elm sahəsi adlandırılır.

Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur (2, 18). Amma bu heç də onun tək-cə yazılı dilə aid olması demək deyildir. Məlumdur ki, şifahi dilin də üslubları vardır. Xüsusilə şifahi ədəbi dilin xalq danışığı dili və folklor dili kimi iri üslubları vardır. Bu üslublarda nitqin lakonikliyi, sadəliyi və aydın ifadəliliyi əsas şərtidir.

Ədəbi dil dialektə münasibətdə milli kütləvi ünsiyyəti təmin etmə norması kimi seçilirsə, üslublar da onun ayrı-ayrı sahələri əhatə edən qolları, təmin hissələri kimi götürülə bilər. Ədəbi dilin üslubi şəkillənməsi isə cəmiyyət həyatının tarixi inkişafı ilə bağlı hadisədir. Bu baxımdan üslubların dil tarixi ilə birgə öyrənilməsi dilin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq baxımından əhəmiyyətli və gələcək tədqiqatlarda bu sahəyə diqqət artırılmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində üslub problemlərinin ilk fundamental araşdırıcılarından biri olan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən yaranmış qatlardır” (2, 31). Müəllifə görə “ali üslub” əsasən Allahı, peyğəmbəri inamla zikr etmək, onlara şükür, ibadət və təzim etmək, zamanını, hökəmranın mədh etmək mahiyyətli əsərlərdə istifadə olunan ifadə tərzidir. Belə əsərlər əvvəllər ərəb və fars dillərində yazılmış, əsasən ruhanilər və saray əhli arasında yayılmış, lakin belə səpkidə əsərlərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması bu mərhələnin ümumi ictimai tələbə çənməti ilə bağlı olmuşdur. Çünki bu mərhələdə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi də işlənilmiş və rəsmi üslubun da rüşeymi əslində ali üslubun bir qolu kimi formalaşmışdır. Lakin bu üslub yuxarı təbəqənin – saray əhlinin vərdişinə və meylinə uyğun qurulduğu üçün bu üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusən dibaçə, məktub, qəsidə, mədhiyyə və minacatlarda əksərən ərəb dilinə mənsub sözlər, ifadələr və silsiləli tərkiblər əsas vahidləri təşkil edir, azərbaycanca sözlər isə köməkçi məqamında işlənən vahidlərdir; hətta nəsrən yazılmış silsiləli cümlələrin xəbərləri məqamında işlənilmiş fellər də, əksərən alınma sözlərlə bitişik analitikfel halında işlədilər birləşmənin bir hissəsini təşkil edir. Ə.Dəmirçizadə ali üslubun nəsrə olduğu kimi nəzmlə də gerçəkləşdiyini göstərir. Bu tipli Şərq xalqlarının bir çoxu üçün xarakterik bir xüsusiyyətdir və orta əsrlərdə yüksək təbəqənin nümayəndələri üçün bir norma sayılmışdır. Bununla yanaşı Avropada tam əksinə olaraq lakonik danışığın “getdim, gördüm, qalib gəldim” kimi bir ibrətamiz örnəyi də mövcud olub.

Ədəbi dil normaya əsaslandığı kimi üslublarda bu normadan kənar da deyil. Çünki üslubun özü ədəbi dildaxili bir hadisədir. Ona görə də ədəbi dilin normaları üslublara da aiddir. “Akademin Şerba yazırdı ki, hər cür sözün üslubi cəhətdən yersiz işlədilməsi dilin üslubi qanununu pozur. Üslubi qanunu pozulmuş dil isə tamamilə kökdən düşmüş musiqi aləti kimidir, fərq ondadır ki, musiqi alətini dərhal kökləmək olar. Dilin üslubi qanunları isə əsrlər boyu yaradılır” (3, 92-105).

Ümumxalq dilinin, xüsusən onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul normaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qayda və qanunlarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyət isə bu normaların həm müstəqil, həm də şərti məqsədəuyğunluq əsasında istifadə edilməsi mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir. Buna görə də üslubiyyət dilçiliyin başqa sahələrinin, xüsusən fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın (morfologiya və sintaksisin) nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədəuyğunluq nöqteyi-nəzərindən istifadənin yollarını müəyyənləşdirir. Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzlənmə imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyətin mövzusunun təşkil edir.

Ədəbi dil özlüyündə bütün potensial üslubi imkanları ilə birgə mövcud olur. Burada üslubi şəkillənmə məhz məqsəddən asılı olaraq yaranır. Söz, cümlə məqsədə uyğun olaraq seçilir. Məhz belə bir seçmə üslubun əsasında dayanır. Seçmə zamanı əlahiddə və ya fəvqəladə bir hadisə baş vermir. Sadəcə dilin mövcud imkanlarından istifadə olunur. Bu halda dil bir növ paradıqmalaşır və yeni qrammatik və semantik birləşmələrdə ifadə olunur.

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil və üslub haqqında mülahizələrini ümumiləşdirilərək belə qənaətə gəlir ki, “ədəbi dil bir spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və belə xüsusiyyətlər, əlamətlər sistemi ilə də qollara ayrılan vahid ümumxalq dilinin adı forması kimi anlaşılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri hamı üçün ümumi olan cəhətlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı olaraq bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar spesifik cəhətlərə malik olduğundan ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir” (2).

Məsələyə məntiqi cəhətdən yanaşanda başqa mənzərənin şahidi oluruq: funksional üslublar yaranandan sonra ədəbi dilin vəifələri “şaxələnilir”. Deməli, sonrakı hadisə əvvəlki üçün yeganə təsnif prinsipi ola bilməz” (4, 208)

Ə.Dəmirçizadə üslubu təsnif etmək üçün iki əsas prinsip təklif edir: ifadə vasitələrinə görə və ifadə nizamına görə. Müəllif bu prinsiplərə əsaslanaraq üslubun əsasında dayanan nitqi aşağıdakı kimi təsnif edir: A. İfadə vasitəsinə görə nitq iki cür ola bilər: a) şifahi, b) təhriri; B. İfadə nizamına görə nitq iki cür ola bilər: a) mənsur (nəsr), b) mənzum (nəzm) (2, 30).

Azərbaycan ədəbi dili zəngin tarixi keçmişə və çeşidli dil abidələrinə malik bir dildir. Ədəbi dil bütün üslubi əlvanlığı ilə bərabər təqdim edən yazılı mənbələrdən aydın olur ki, “Azərbaycan ədəbi dilində qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları vardır. 1) bədii üslub; 2) elmi üslub; 3) ictimai-publisistik üslub; 4) rəsmi üslub. Bu üslubların həm ümumi, həm də, hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır”.

Azərbaycan ədəbi dilinə aid ayrı-ayrı mənbələrdə irəli sürülən bölgü və mülahizələri də nəzərə alaraq M.Cahangirov yazır: “ədəbi dilimizi üslubi, şəkli, tərz, həmçinin ifadə vasitəsi, forması (nizamı), quruluşu, nisbi, ölçüsü və s. cəhətdən müxtəlif qruplar üzrə təsnif etmək və hər qrupu bir-birinə “qarşı” durub “qütb” təşkil edir kimi görünən iki əsas növü ayırmaq mümkün olur. “Semantik təsnifat” adlandırdığımız və “ilkin mülahizə” şəklində irəli sürdüyümüz aşağıdakı bölgüyə mütəxəssislərimizin diqqətini cəlb etmək istəyirik:

1) İfadə vasitəsinə (nitqin təzahür şəklində) görə:

- a) şifahi dil (ümdə vasitə mənaşaradıcı səs və ya səsleşmədir);
- b) yazılı dil (ümdə vasitə hərfi işarələrlə düzülən mənalı yazıdır).

2) İfadə qurumuna (forma və ya nizamına) görə:

- a) mənzum nitq (ifadənin nəzm forması);
- b) mənsur nitq (ifadənin nəsr forması).

3) İfadə coşğunluğu nisbətində görə:

- a) təntənəli – ritorik (“qızğın”) üslub;
- b) rəsmi – quru (“soyuq”) üslub.

4) İfadə müstəqilliyi nisbətində görə:

- a) açıq – müstəqim (birbaşa, pərdəsiz) nitq;
- b) qapalı – eyhamlı (atmacalı, pərdəli) nitq.

5) İfadə tərzinə görə:

- a) mülayim – yumşaq ifadə tərz (nəsihət – moizə üslubu);
- b) sərt – kəskin ifadə tərz (satira – istehza üslubu).

6) Obyekti hissi – emosional və ironik münasibətə görə:

- a) intim nitq və ya nəvaziş üslubu;
- b) yumor – zarafat üslubu. (Bu qrupa daxil olan növlər qütb təşkil etmir – M.C)

7) mənsubiyyət – istifadəlilik nisbətində görə:

- a) ümumistifadəli – vahidnormalı dil (“standart” üslub);
- b) fərdi – özümlü üslub (əsasən bədii ədəbiyyatda yazıçı dili).

8) İfadə hərəkiliyi ölçüsünə görə:

- a) hərəkətli – dinamik nitq (əksərən bədii ədəbiyyatda və daha çox dialoji nitqdə);
- b) durğun – statik nitq (bədii üslub üzrə əsasən monoloji nitqdə və qeyri belletristik üslubların bir sıra qollarında).

9) Tarixən xidmət obyektinə, əhatəlilik ölçüsünə və anamlıq dərəcəsinə görə:

- a) “ali” təmtəraqı (məhdud) üslub);
- b) “aşağı” üslub (qismən loru – bəsit, qismən də məhəlli şivə ünsürləri ilə dolğun məişət – danışıq dili).

10) Özümlülük səciyyəsinə və inkişaf istiqamətinə görə:

- a) ədəbi dilin klassik üslub xətti;
- b) xalq ədəbi dili üslub xətti .

11) İfadə sistemi və ya funksiya dairəsinə görə:

- a) bədii əsrlərin dili – bədii üslub (bu növdə əsasən nəzm, nəsr və dramaturgiya üslub qolları əhatə olunur);
- b) elmi əsərlərin dili – elmi üslub (başlıca elm sahələri üzrə müvafiq üslub qolları nəzərdə tutulur).
- v) ictimai – siyasi üslub (5, 20-21). Burada verilən təsnifat üslubların xarakterik xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək baxımından dəyərlidir.

Üslublar ictimai-mədəni həyatın tələbi ilə, başqa sözlə yeni ünsiyyət sahələri, subyektləri situasiyalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq genişlənməkdə davam edir. Məsələn, Azərbaycan müstəqil dövlət olduğundan o beynəlxalq münasibətlər sferasına daxil olur. Yəni siyasi, iqtisadi və mədəni ünsiyyət dairəmiz genişlənir, dilimiz beynəlxalq arenaya daxil olur. Bu da öz növbəsində ictimai-siyasi üslubun diplomatik qolunu üslublar sisteminə əlavə edir. Digər tərəfdən, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq internet ünsiyyət vasitələri sırasına daxil olur. Bu da internet materiallarının və ya məlumatının özünəməxsus üslub standartlarını ünsiyyət çevrəsinə gətirməkdir.

Amma Azərbaycan ədəbi dilinin əsas üslubları onları özündə ehtiva edir. Beləliklə, müsair Azərbaycan ədəbi dilinə aşağıdakı funksional üslublar daxildir: bədii üslub, folklor üslubu, elmi üslub, ictimai-siyasi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu üslubların içərisində bir neçə qol və üslubi çalarlar olmaqla yanaşı həmin xüsusiyyətlər bir üslubu digərindən fərqləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov H.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 397 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
3. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin leksik normaları // Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri, Bakı: Elm, 1991. s. 10-13.
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2001, 239 s.
5. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. II hissə. Bakı: Elm, 1989, 277s.

The study of functional styles and norms in Azerbaijani linguistics

Summary

Since the 40s of the twentieth century, in Azerbaijani linguistics great attention has been paid to issues of the literary language, including issues of functional styles. The issue of functional styles is a complex issue. Ученые предлагают самые различные классификации функциональных стилей. Scientists offer a variety of classifications of functional styles. Some take the popular language as the basis for the classification, others - the literary one.

Another important problem for Azerbaijani linguistics is the application of language norms in the framework of various functional styles. Both the literary language and the functional styles are based on the language norm. Therefore, the study of styles should also be conducted through the prism of the language norm.

Изучение функциональных стилей и нормы в азербайджанском языкознании

Резюме

Начиная с 40-х годов XX века в азербайджанском языкознании большое внимание стало уделяться вопросам литературного языка, в том числе и вопросам функциональных стилей. Вопрос функциональных стилей – это сложный вопрос. Ученые предлагают самые различные классификации функциональных стилей. Одни за основу классификации принимают народный язык, другие – литературный.

Другим важным вопросом азербайджанского языкознания является вопрос применения языковой нормы в рамках различных функциональных стилей. Как сам литературный язык, так и функциональные стили основаны на языковой норме. Поэтому изучение стилей также должно вестись сквозь призму языковой нормы.

Rəyçi: dos. P.Ə.Əzizova

Эльнара Фахрадин гызы Абдулгалимова
Бакинский Славянский Университет
e-mail:elnaraabdul,az@hotmail.com

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЗООНИМАМИ В ПОЛЬСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: фразеологическая единица, зооним, польский язык, азербайджанский язык

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, zoonim, polyak dili, Azərbaycan dili

Key words: phraseological unit, dog, zoonym, Polish, Azerbaijani language

Как известно, в основе зооморфной лексики лежат объективные или субъективные качества животных, приписанные мышлением определенного народа. Фразеологизмы с зоонимами представляют собой олицетворение мира животных с человеческим миром. В польском языке для обозначения домашних животных в целом используется слово "bydło", которое произошло от слова "быть, существовать" ("być") [6,52]. В XIV веке слова "bydło" и "dobytek" означали "живой инвентарь" и "скот". В XV веке во Флорианской псалтыри, Гнезненских проповедях, Библии королевы Софии встречаются уже образованные от "bydło" такие слова, как: *bydlić(жить), bydłacy(живущий), bydlenie(жительство), bydliciel(житель)*[9, 72]. В современном же польском языке, наряду со словом "bydło" (скот) функционирует слово "bydź" (1."скотина"; 2. разг. "животное") и синонимичное ему "bydlak", "bydłatko" (ласк. скотинка, скотинушка), "bydłcość"(скотство), "bydłcość"(терять человеческий облик).. Домашние животные в польском языке - сильные, огромные(*mocne, ogromne, bydź*), тяжело работающие(*bydź robocze*), олицетворяя человека- неразумные и глупые (*bezmyślne, głupie, nierozumne, skończone bydź*), неотесанные и темные (посл. *bydło było, bydło będzie; bydło nie ludzie*), ничему не в состоянии научиться(посл.*Cztery lata z bydłem chodził, a jeszcze cielak*)грубые, лишённые моральных принципов(*co za bydź(bydlak)!*), распущенные(*stać się bydłcem; żyć jak bydź; życie, postępowanie bydłce; robić z kogoś bydź*). В азербайджанском языке для обозначения домашних животных используется слово "mal". Согласно данным словарей [1, 283; 286], [3, 153, s.180], оно часто используется со словом "qara"в значении "іліхі"- "большой": "qaramal" или "mal-qara". Слово "qaramal" сейчас обозначает "крупнорогатый скот", хотя первоначальное значение было- "большой и рогатый". В настоящее время слово "mal" имеет следующие определения: "скот" и (перен.) "глупый, недогадливый, несообразительный человек"[2, 302]. Фразеологизмы со словом "mal" немногочисленны: *mal süürüsü kimi~jak stado baranów, mal kimi gözünü dönmək ~ patrzeć (gapić się) jak cielę(wół) na malowane wrota*. Интересным является тот факт, что инверсия последнего фразеологизма приводит к появлению другого значения: *gözü mal gözünə dönmək(həddindən artıq sevinmək, gözləri böyümək)*[5,144]. Для обозначения же как домашних, так и диких животных используется слово "heyvan"(животное)- арабского происхождения. От него были образованы такие слова, как: *heyvanat, heyvandar, heyvandarlıq, heyvanlaşmaq, heyvanlıq, heyvansifət, heyvanxana, heyvancasına*. Фразеологизм с концептом "heyvan" всего один: *heyvan kimi- jak zwierzę*.

В польском языке животное -"zwierzę"образовано от славянского "zvěrz"[6,658]."Zwierzę" может быть "ofiarnе" (жертвенное), "szlachetne" (благородное)- о лошади, "społeczne" (социальное)- о человеке. Фразеологизмы со словом "zwierzę": *zdychać jak zwierzę* (умирать как животное), *żyć jak zwierzę* (жить как животное). Со словом "zwierzęcy" (звериный): *zwierzęcy apetyt* (звериный аппетит), *zwierzęca żorliwość* (звериная прожорливость).

Согласно данным исследователей, крупный рогатый скот Центральной и Восточной Европы произошел от дикого тура, широко распространенного в древности: слав."turъ", лат."taurus", [8, 6-7] и был одомашнен, прежде всего, с целью использования в религиозных ритуалах жертвоприношения:"принесение в жертву коровы или быка- самая почетная жертва у всех индоевропейских народов - отмечено печатью архаизма и восходит к праиндоевропейской древности" [8,10] Общее название крупного рогатого животного было *govędo* [8,35], которое было известно всем славянским языкам, в том числе и польскому: *owiężina*(говядина) , *owięzi*(говяжий) [7,488]. Впоследствии слово было вытеснено словом "корова", говядина же в польском языке была заменена на слово "wołowina". "Krowa" произошло от "kogwa", а ее параллельная форма "karwa" сохранилась до сих пор в названиях польской местности: *Karwin, Karwodrza(Kawodrza,Krowodrza), Karwicki(Krowicki)* [6, 271]. В связи с наличием рогов у животного, ученые связывают происхождение

слова от лат. cornu , что переводится как "рог": лат. cervus (олень), греч. keraos(рогатый) [6, 271; 8, 40]. Кроме того, для определения вола использование образованнот от "karwa"-слово"karw". У Миколая Рея -польского писателя и поэта XVI века- встречается данное слово для определения "старого вола" [6,271]. В современном польском языке в значении слова "вол" функционирует слово "wół", хотя прежде было"wołowiec" [6, 630] .Со словом "tur" (тур) в польском языке есть лишь один фразеологизм: *ktoś (chłop) silny (mocny) jak tur*(устар.очень сильный, мощный). Интерес представляют значения сравнений: *jak wół, jak byk* и *jak tur*. Если говоря "jak tur" (досл. как тур) речь идет о мужчине, который отличается сильным телосложением, то выражения "jak wół"(как вол) и "jak byk"(как бык)означают "ясно, отчетливо(видно) написано". Со словом вол встречаются такие фразеологические единицы, как: *wół roboczy* (рабочая лошадка), *plakać (ryczeć)jak wół*(ревмя реветь), *pracować jak wół*(работать как вол), *stoi jak wół*(черным по белому написано), *harować(tyrać, orać) jak wół (osioł, koń)* (очень тяжело работать), *ktoś pasuje jak wół do karety*(совсем не подходит, не годится для чего-либо), еще один из вариантов в значении "смотреть как баран на новые ворота" - *gapić się(patrzeć się) jak wół na malowane wrota*. Польское *bawół-* буйвол, встречается в оборотах: *bawół bez odrobiny grzeczności* (неотесанный человек), *ryczeć jak (zarzynany) bawół* (очень сильно кричать). Польские фразеологические единицы со словом "krowa" и "krowi" более многочисленны: *dojna krowa* (дойная корова), *święta krowa* (священная корова), *jest jakby krowie (psu) z gardła wyjął* или его вариант *jest jak krowie (psu) z gardła wuwyciągnięte (wyjęte)*(измятая , жеваная одежда), *chodzi za kimś jak cielę za krową* (идти шаг за шагом), *mleko od wścieklej krowy* (водка), *tłumaczyć coś komuś jak chłop krowie na granicy, na między* (объяснять что-то терпеливо, просто и ясно); *krowie(cielęce) oczy* (сонное , бессмысленное выражение лица), *krowi placek* (коровий навоз).

Фразеологические единицы с компонентом "cielę"(теленок) и его производными (cielec(сiołek)(телец), *cielęcy*(телячий) и другие) следующие: *zimny wuchów cieląt* (воспитание детей в суровой дисциплине), *głupi jak cielę* и *cielę na niedzielę* (беспомощный, глупый человек), *ostatnie cielę z obory* (остатки запаса,последние деньги), *gapić się (patrzeć) jak cielę na malowane wrota* (смотреть как баран на новые ворота), *przest.ruszyć konceptem jak martwe cielę ogonem*(устар.говорить без смысла),*cielęcy zachwył* (телячий восторг), *złoty cielec* (золотой телец),

Петроглифы, изображающие дикого быка-тура на верхней террасе горы Бююкдаш в Гобустане являются самыми древними и могут относиться к эпохе Верхнего Палеолита. Их возраст 15000 лет. Это свидетельствует о важной роли, которую играл бык в жизни древнего населения Азербайджана. [4,47]. Об этом свидетельствует и наличие многочисленных наименований данного животного. В азербайджанском языке "тур" переводится, как "горный козел" (*dağkeçisi*) и как "дикий бык"(*vəhşi öküz*). Слово же "buğa"[3,53] возможно, произошло от слова "buğra"(buğur: для сравнения *buğura dönmək* - здороветь. Буйвол передается двумя словами - "kəl"и "camış". Наибольшее число фразеологизмов представлено со словом "öküz" и всего несколько с компонентами "buğa","kəl" и "camış": *öküz boyda; öküz kimi böyürmək; öküzənsə də doğ, inəksənsə də; öküz öldü , ortağ ayrıldı; öküzdən süd ummaq* или *öküzü qaldırıb altında buzov axtarmaq; öküz boyunduruğuna baxan kimi; öküzün böyüyü pəyədə qalib(imiş)* или *öküzün yekəsi pəyədədir; öküzü quyuqlayıb yıxan vaxtıdı; öküzü öldürüb adı üstündən götürmək; öküzü soyub quyuğunda bıçağı sındırmaq; buğa kimi sağlamdır;kəl kimidir; camışa dönmək* .С компонентом "корова"("inək") и "теленок"("dana") также немного фразеологизмов: *inəyə yəhər yaraşan kimi; inək kimi sağmaq; dananı qurda vermək; dana kimi böyürmək*.

В ходе изучения фразеологизмов, были выявлены фразеологические эквиваленты и аналоги:*dojna krowa-sağmal inək; jest jakby krowie (psu) z gardła wyjął= jest jak krowie (psu) z gardła wuwyciągnięte (wyjęte)~ it ağzından çıxmaq; öküz boyda(=buğa kimi sağlamdır; kəl kimidir)- jak tur; gapić się (patrzeć) jak cielę na malowane wrota-dəvə nalbəndə ktoś pasuje jak wół do karety~eşşəyi palan tutan kimi (tutur)*

Однако большое число единиц не имеет эквивалентов и аналогов, что связано с разными представлениями народов о данном животном.

Литература:

- 1.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild.Bakı, 2011
- 2.Azərbaycanca-rusca lüğət.Bakı Slavyan Universiteti,III cild. Bakı, 2006
- 3.Əhmədov B.Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr).Bakı, 2017
4. Rüstəmov C.Qobustan-Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, 2006
5. Seyidəliyev N. Frazеologiya lüğəti.Bakı, 2004 НА ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

6. A.Brükner.Słownik etymologiczny języka polskiego.Warszawa. 1957

7. J.Karłowicz.Słownik gwar polskich, Kraków, 1900, t.3 НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

8.О.Н.Трубачев. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Москва, 1960

9.Głosy polskie zawarte w rekopisie z kazaniami łacińskimi z połowy wieku XV, zebrał i oprac. Rafał Lubicz, Kraków 1893, s.72 <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=43>)

Azərbaycan və polyak dillərində zoonimli frazeoloji birləşmələrinin milli-mədəni xüsusiyyətləri
Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Polyak dillərində zoonimli frazeoloji birləşmələrin milli-mədəni xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Baxılan məsələnin analizi müqayisəli qaydada aparılır. Azərbaycan və Polyak dillərindən götürülmüş konkret misallar üzərində oxşar və fərqli cəhətlər təhlil olunur.

National-cultural peculiarities of the Azerbaijani and polish phraseological units with zoonyms
in the Azerbaijani and polish languages

Summary

The article deals with the analysis of the national-cultural peculiarities of the phraseological units with zoonyms in the Azerbaijani and Polish languages. The analysis is carried out in a comparative aspect. The similarities and distinctions are revealed and analyzed on the basis of the concrete examples and facts from the Azerbaijani and Polish

Rəyçi: prof. G.H. Abdullabəyova

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ   LITERARY STUDIES
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Lütviyyə Süleyman qızı Əsgərzadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

HÜSEYN CAVIDİN “SOSIAL QIYAMI”

Açar sözlər: *Hüseyn Cavidin sosial qiyam, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”*

Key words: *Hussein Javid's social uprising, "Prophet", "Topal Teymur", "Siyavuş"*

Ключевые слова: *социальное восстание Гусейна Джавида, «Пророк», «Топал Теймур», «Сиявуш»*

Gülüstani-İrəm, əsəri ilə tarix elminin əsasını qoymuş Abasqulu Ağa Bakıxanov yazır ki, “Cəmiyyətin keçmişini öyrənən tarix elə bir danışmayan natiqdir ki, sələflərinin vəsiyyətlərini bütün təfəsilatı və tərəfləri ilə xələflərinə çatdırır, etiraz və nifaq səbəblərini, inkişaf və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə yarana bilən hadisəni keçmişin libasında insanların nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vaxt olan bir iş gələcək üçün düşünülməlidir və elmə əsaslanan bir şey möhkəm və payidar olar... Tarix elmi isə dünyanın təcrübəsini bizə kəşif edir. Bundan daha gözəl nə ola bilər ki... [Bakıxanov, 2000, s.41].

Doğrudur, tarix bizə keçmişimizi öyrədir, ancaq cəmiyyətimizin keçmişinin öyrənilməsində ədəbiyyatın da rolunu inkar etmək olmaz. Tarixdə baş vermiş hadisələr mütləq ədəbiyyatda da öz əksini tapır. Hər hansı bir yazıçı öz dövründən əvvələ aid yazdığı əsərlərdə keçmiş, o dövrün tarixini, sadə və seçkin insanlarını, məişəti və düşüncə tərzini bədii-estetik donla bürüyərək verməyə çalışır. Bu baxımdan, ədəbiyyatın hər hansı bir növü yazılırsa yazılınsın, bu tarixi roman da ola bilər, tarixi dram da, “keçmişin, tarixin fonunda insan həyatı və cəmiyyətin analizidir. Burada tarix bəlli dərəcədə təhrif oluna bilər, müəllifin planına və təxəyyülünə uyğun yazılı bilər. Burada məqsəd tarix yazmaq deyil, o tarixdəki insanların düşüncəsini, hiss-həyəcanlarını, kimliyini tərif etməkdir” [İsaxanlı, 2000, s.41]. Bizdən əvvəl yaşamış yazıçı və şairlərin yaratdığı əsərləri onların öz zamanının xarakteristik tərəflərini dərinləndirən əks etdirdiyi üçün dönəmin tarixi, məişəti, mənəvi dəyərləri haqqında məlumat vermək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, V.O. Klyuçevski “Puşkinin yazdığı hər şeyin tarixi sənəd olduğunun altını cızır və onun əsərlərini dövrünün poetik salnaməsi adlandırır. “Avropada avropasayağı paltar geymiş tatar”, rusların gözündə isə Rusyada doğulmuş fransız kimi görünən” Puşkin əsərlərində avropalı kimi doğmamış, avropalı olmadan böyümüş, lakin Avropalı olmağı bir vəzifə, borç bilən rus insanının konkret obrazını yaradır və təhlil edir (Yevgeni Onegin, Dubrovski, Troyekurov və s.) [Ключевский, 1991, s. 41]. Keçmiş Sovetlər zamanında mövzularını tarixdən, xüsusən də, Türk tarixindən aldığı üçün Hüseyn Cavid əfəndi də Azərbaycanda yaşayan, ancaq Azərbaycan üçün heç bir şey yazmayan İstanbullu kimi dəyərləndirilmişdi. Millətlər ancaq tarixlərini bilməklə milli şüura sahib olurlar, düşüncəsində olan Hüseyn Cavid əfəndi isə, fərddə və cəmiyyətdə milli tarix şüurunun yaranmasına xidmət üçün daha çox tarixə müraciət etmiş, ədəbiyyatımıza mövzularını İslam və Şərq tarixindən alan, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş” kimi dram əsərləri qazandırmışdır. Eyni zamanda, yaşadığı dövrün tarixi hadisələrini, inanclarını, həyat tərzini, İslam və Şərq tarixinə münasibətini əsərlərində əks etdirmiş, Şərq fəthi [“Topal Teymur”], Şərq aşiqi [“Şeyx Sənan”], Şərq mütəfəkkiri və Şərq şairini [“Xəyyam”] böyük sevgi bəslədiyi səhnəyə - teatra gətirmiş, “Peyğəmbər”, “Səyavuş”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” kimi dramları ilə milli-romantik teatrın təməlini qoymuşdur.

Çarlıq Rusiyasında, ucqar bir əyalətdə dünyaya gələn Hüseyn Cavid əfəndi bir çox tarixi hadisələrə: Rus çarının yıxılması, Oktyabr inqılabı, I Dünya müharibəsi, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin zəfəri və çöküşü, II Əbdülhəmidin taxtdan salınması, Sultan Rəşadın taxta gətirilməsi və s. şahidlik edib. Corc Bayronun yunan inqılabı haqqında yazdığı Kefaloniya gündəliyi”ndə belə bir qeyd var: “Ölülərin yuxusu pozulub - mən uyurmu yox? Tiranlar cahanı əzir - mən susarmıyım?”

Fikirdə, sənətdə, milli mübarizədə özünəməxsus təfəkkürə sahib olan, “uyumayan” və “susmayan” Cavid əfəndi, sovetlərin “ölülərin belə yuxusunu pozduğu” o qorxunc illərdə həqiqətləri demək üçün tarixə sığınıb, tarixi hadisələri, tarixi mövzuları ədəbiyyata gətirib. Əsərlərində tarixi əks etdirən Cavid əfəndi “Səyavuş”da “Şahnamə” mövzusu ilə türk tarixinin, türk cəmiyyətinin daha qədim dövrlərinə istinad etmək imkanı qazanmış, Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına “doqunmaq”la, əslində, Alp Ər Tonga və Turan, Türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran-Turan problemlərini açıq şəkildə araşdırmaq, Çin

imperiyaşının türklərə münasibəti haqqında söz söyləmək fürsəti əldə etmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında “Allahsızlığın zirvəsi” sayılan, Allahın və Peyğəmbərin yerini Stalin tutduğu ziddiyyətli və çətin bir zamanda (1930-37) Cavid əfəndi “Peyğəmbər”də Peyğəmbər”, “Topal Teymur”da Əmir Teymur, “Xəyyam”da Xəyyam, “Səyavuş”da Səyavuş obrazları yaradırdı. Şübhəsiz, bu da dönəmin mədhiyyəçilərini razı salmırdı. Onun tarixə, tarixi mövzulara müraciət etməsi əslində, “yazıçının günün həqiqətlərini söyləyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınması” idi. M.Ə. Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını [Rəsulzadə, 1991, s. 49] dilə gətirən M.Ə. Rəsulzadə, Cavid əfəndinin həyatın nəbzini tuta bilməməklə suçlayan Sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq yazıçının tarixi və bəşəri mövzulara müraciətinin məqsədli olduğunu vurğulayaraq “Topal Teymur” pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə “milliyyət duyğusunu aşıl原因 bir əsər” olaraq, ideyaca çağdaş olan “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavuş” faciələrində “hürriyyət, türkçülük, yurdsevərlik gayəsi”nin təbliğ edildiyinin altını cızmışdır [Rəsulzadə, 1991, s. 49]. Tarixə baş vurmağı bir yandan ədibin Şərq və İslam tarixinə sevgi və bələdliyindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, düşüncələrini ifadə etmək üçündür. Bu səbəbdən, hər zaman milli və bəşəri problemlərə toxunan, heç bir zaman xalq qarşısındakı sosial məsuliyyət hissini, gələcəyə olan inancını itirməyən Cavid əfəndinin sənətində tarixi və sosial mövzular daha çoxluq təşkil edir, çünki mütəfəkkir sənətkar hər şeydən öncə, həqiqətin, ədalətin, hürriyyətin peşində idi. Bunu onun bütün yaradıcılığında izləmək mümkündür. Məsələn, onun sosialist inqilabının qələbəsindən az sonra yazdığı “Topal Teymur” (1926) əsərinin yazılma tarixinə baxılırsa, bu dövr, insanların özünü proletar inqilabı sayəsində burjuva zülmündən birdəfəlik azad olduğuna inandığı bir dövr idi. Hər kəsin proletar inqilabı sayəsində zülmədən azad olduğunu düşündüyü bir zamanda Cavid əfəndinin “əski tarixi şeylərə əl atması”nın tənqidçilər tərəfindən etirazla “bəzi yazıçılar mövcud zamanın böyük sosializm quruculuğu dönəminin böyük quruluşumuzun olaylarını yazmaqdan, gedib əski tarixi şeylərə əl atırlar” [Zeynalli, 1953, s.36-39] – şəkildə qarşılanması, “Cavid bir “Şeyx Sənan” yazar, bir “Peyğəmbər” yaratmağa gayrət edər, bəlkə də şimdiki bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır” [Zeynalli, 1953, s.36-39] - deyərək suçlanması təbii idi. Dövrün ən aktiv tənqidçilərindən biri sayılan və Cavidin yaradıcılığını təqib edən Mustafa Quliyev də şairin müasir həyat məsələlərindən uzaq durduğunu vurğulayır, böyük sənətkarı “çağımızın ən canlı məsələlərindən yaxasını kənara çəkdiyi və “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə, estetizmə qapıldığı” üçün tənqid edirdi. Bəziləri də, “Topal Teymur”da simsiyah bir bədbinlik, xalq kütlələrinin qüvvətinə, inqilabın əmək və arzularına etimad etməmək, ümitsizlik, millətlərə hakim olanlar qarşısında acizlik görünür” – şəkildə tənqidçiyə haqq verirdi. “Topal Temur”da nə “simsiyah bir bədbinlik”, nə də xalqın qüvvəsinə inanmamaq vardı, əksinə türk tarixi və türk ismi vardı. Keçmişinə, tarixinə bağlı olan, keçmişi olmayan xalqın gələcəyinə inanmayan yazıçını düşündürən mövzulardan biri və birincisi tarix və tarixi şəxsiyyətlər məsələsi idi (İldırım Bəyazid, Əmir Teymur).

Müəllif əsəri yazarkən yalnız Teymurun və İldırım Bəyazidin kimliyini anlatmağı qarşısına məqsəd qoymamışdı, əksinə, bir-birinə üz çevirmiş, düşmən kəsilmiş iki türkün bir-birinə qarşı durması nəticəsində böyük Turanın uğradığı zərərləri böyük bir ürək ağrısı ilə anlatmışdı. Onlar (Əmir Teymur və İldırım Bəyazid) “qardaşcasına birlik olub ucu-bucağı yox məmləkətləri” idarə etmək yerinə, kimin daha güclü və qüvvətli olduğunu sübut etmək üçün döyüş meydanına atılırlar. Əlbət ki, dil və din qardaşlarını birlik içində yaşamağa qoymayan başqa amillər də vardı. Bunlardan ən əsası Osmanlı İmparatorluğunun Avropadakı zəfərlərindən narahətçilik keçirən bir çox Qərb dövlətləri və Şərqi ələ aldıqdan sonra sıranın onlara gələcəyindən qorxan dövlətlərin cəsusları idi. Bu dövlətlər hər iki Türk dövlətindən birini digərindən qorumaq üçün yardım istəyir və ya birinə qüvvətli dövlət olduğunu söyləyərək o birinə sığındığını dilə gətirir, hər iki cəbhəyə tələ qururdular. Buna İspanya kralının Teymurun dövlətinə göndərdiyi elçilərin səbəb olduqları açıq-aşkardır.

Əsas ideyası Turan birliyi olan əsərdə ədib öz fikirlərini Divanbəyinin diili ilə ifadə edir: “Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birer qütbünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışarsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafi saran əcnəbi devlətlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur” [Cavid, 2007, s.226].

İldırım Bəyazidi və Teymurun şəxsiyyətini, özlərinə məxsus idarəçilik prinsiplərini, hətta saray ortamlarını canlı tablolarla təsvir etməyə müvəffəq olan Cavid əfəndinin fikrini eyni zamanda, yeni bəşəri əxlaqi problemlər, tarixdən dərsləmə mövzuları da məşğul etmişdir. Əsərin sonunda İldırım Bəyazidin dili ilə qardaş qanı tökülən savaqların tam mahiyyətini anlayan ədib bu sözləri ilə bütün Turana öz mesajını verirdi: “İldırım. Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsən. Lakin bu zəfər Türk qövmünü deyil, yalnız fürsət gözləyən komşu dövlətləri məmnun etdi (Acı bir ah çəkəndən sonra, çox mütəəssir və şiddətli). Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu” [Cavid, 2007, s. 239]. Mütəfəkkir sənətkar eyni zamanda, qanlı

hadisələrdən təsirlənərək insanları müharibələrə sürükləyən iblislərə uymamağı, mərhəmətlə, sülh içində yaşamağı, bir-birinə qarşı xoşgörüslü, anlayışlı olmağı tövsiyə edirdi. “Topal Teymur”da ədib insanları bir tərəfdən müharibədən sülhə, parçalanmalardan bərabərliyə, qardaşlığa səsləyirdisə, bir tərəfdən də, türk Alması moskoflu Olgayla qarşılaşdıraraq çağrılmamış qonaqlara - bolşeviklərə “dəf ol” mesaj verirdi: “Bana baq, Olga, sən bizdən nə istiyorsun, artıq yetər, dəf ol. Türküstan ovalarında, Səmərqənd baxçalarında yabançılara yer yox, duyuyormusun? Ah!... Bən şu sayqısız fitnəni kəndi əllərimlə boğmaq istiyorum” [Cavid, 2007, s.311].

Ədib Dünya və Şərq romantik ədəbiyyatında “bədiyyatı, obrazlar sistemi ilə seçilən, nadir əsərlərdən” sayılan “Peyğəmbər” faciəsinin mövzusu da Şərq tarixindən alınmışdır. Əsəri yazmaq üzərində uzun sürə düşünmüş ədib “Uçurum”da filosof Əkrəm vasitəsilə dilə gətirdiyi “şah əsər” arzusunu beş il sonra yerinə yetirmiş, bolşeviklərin Azərbaycanı işğalının ikinci ilində qorxmadan, çəkinmədən böyük bir cəsarətlə əsərinə “Peyğəmbər” adını vermişdi” [Qarayev, 1980, s.131].

Cavid əfəndidən əvvəl Peyğəmbər haqqında əsərlər yazılsa da heç kim əsərinə “Peyğəmbər” adını verməmiş, heç birində tarixin xəbər verdiyi Məhəmməd, onun təbliğ etdiyi dini görüşlər əsas götürülməmişdir. Onlar yalnız İslam peyğəmbərinin surət və şəxsiyyətini öz zövqünə təbliğ etmək istədiyi fəlsəfi fikirlərə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. İstər Volterin “Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm” (1740) əsərində, istərsə də, alman şairi Hötenin “Məhəmməd və Məhəmmədin mahnısı” parçalarında. Cavid əfəndinin “Peyğəmbər”i bir başqa idi. “Peyğəmbər”də qələmə alınan hadisələrin bəziləri; Məhəmmədin qırx yaşında özünü peyğəmbər kimi elan etməsi, ətrafına tərəfdarlar toplayaraq İslam dinini ala bilməsi, Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi, bütprəstliyi yox etmək üçün mübarizə etməsi və qılınc gücünə İslamiyyəti qəbul etdirməsi kimi bir çox məlumatlar demək olar ki, tarixdən bildiklərimizlə eynidir” [Qarayev, 1980, s.131].

Məhəmməd peyğəmbər, dövründə bir heç sayılan, vəhşi ərəb adətlərinə boyun əyən qadınlara azadlıq verən, doğulan qız uşaqlarının diri-diri basdırılmasına qarşı gələn, humanist görüşlü, bütün insanlara eyni gözlə baxan, bir əlində kitab, bir əlində dini-fəlsəfi görüşlərini tutan, qul alıb satmağın pis bir şey olmasını, yoxsulun da, qulun da, qadınların insan olduğunu söyləyən, qulla bir süfrədə yemək yeyən, elmə dəyər verən, ağıllı, şəfqətli, mərhəmətli, məzlumun və yoxsulun pənahı, qulların dostu, qızların və qadınların himayədarı olub. Fikrimizcə, uzun illər yoxsul ərəblərin zehniyyətində kök salmış qız çocuqlarının diri-diri yandırılması və ya qızmar quma basdırılması kimi vəhşi bir adətin qədəğan edilməsi, qula azadlıq, qadına müqəddəslik bəxş etməsi peyğəmbərlik idi. Akademik M.C. Cəfərin əsərdə Peyğəmbər həm olduğu kim, həm də Peyğəmbərin dili ilə təbliğ olunan köləlik, mövhumat, hüquq bərabərliyi kimi fikirlərin ədibin öz fikirləri, qənaətləri olduğunu vurğulaması o dövr üçün doğrudur, çünki o zaman “Peyğəmbər”in əsl dəyərini vermək Allahu, Peyğəmbəri rədd edən sovet cəmiyyətində İslam dininin təbliği kimi qəbul edilirdi. Çoxlarının cibində “Allahsız” kitabçası daşdığı bir dövrdə belə bir əsərin qəbul edilməməsi təbii idi. Cavid əfəndi bütün bu qədəğalara baxmayaraq “Peyğəmbər”i yazdı və əsəri yazarkən tarixi faktlara heç bir xələl gətirmədən; Peyğəmbərin yaşadığı dönmə, İslamın yaranması və yayılmasını dörd bölmə: “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət”, “Nüsrət” ayıraraq yazdı. Peyğəmbərin yaşam tərzini, doğruluğunu və İslam dinini yaymaq üçün çəkdiyi əziyyətlər, Allahın mələk vasitəsi ilə ona bu yolda necə hərəkət edəcəyini anlatması əsərin ən gözəl bölmələrindədir. Hirra mağarasında, İslama atılan ilk addımı, Hz. Məhəmmədin mələklə danışması və peyğəmbərin qorxuyla özündən getməsi və s. kimi hadisələri özünəməxsus bir üslubda qələmə alan ədib tarixdə olduğu kimi əsəri “Bisət”dən başlayıb. “Maraqlı faktıdır ki, “bisət” Həzrəti Peyğəmbərə 40 yaşında verildiyi kimi, Cavid əfəndi də öz əsərini, “Peyğəmbər”i qırx yaşında yazıb” [Turan, 2004, s. 38]. Onun əsərində din faktorunu qələmə alması və bunları yazarkən hansı duygular içərisində sarsıldığını hiss etmək o qədər də çətin deyil. “Başdan-ayağa dərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi anlamı olan faktlar, simvollar, eyhamlarla dolu” [Turan, 2004, s. 208] olan “Peyğəmbər” əsəri Cavid əfəndinin özünün taleyi kimi, faciəli və nakamdır. Səbəbi də əsərin mövzusunun İslam - Şərq, din tarixindən alınmasıdır. Sovet dönəmində tənqidçilər “Peyğəmbər” kimi bir “şah əsər”i tənqid hədəfinə çevirmiş, ədibi İslamın təbliğində günahlandırmışlar. Müsəlman bir ölkədə yaşayanlara İslamı təbliğ etmək, onlara öz Peyğəmbərini tanıtmaları, sevdirmək nə dərəcədə suç sayılmalıdırsa... Əslində “suç” “zülmətə qarq olmuş dünyada Cavid əfəndinin üzünü Hz. Məhəmmədə tutması və Sovet cahiliyyəsi dönəmində “Peyğəmbər”də Allaha dayanıb sosial qiyamına başlamasıydı” [Turan, 2004, s. 209]. Cavid əfəndinin “üzünü Məhəmmədə tutması”, bu əsəri yazmaqla İslam tarixində Cahiliyyə dövrü kimi tanınan həqiqətləri XX əsrdə Sovetlər Birliyində yaşayan müsəlman xalqların halına bənzəndərək, tarixi-ədəbi körpü qurmağa çalışması bolşevikləri qorxudurdu. Cahiliyyə dövrünün vəhşətlərindən bahs edən Peyğəmbər sanki çağdaş bir insan kimi sosial-siyasi olayları anladır, bəzi önəmli tövsiyələr verir, dil və din qardaşlarına öz dininə, milli-manəvi dəyərlərinə, tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə sahib çıxması üçün səslənirdi. Eyni tendensiya ilə yaradıcılığına davam edən mütəfəkkir sənətkar ölkədə gedən “təmizləmə”lərə, siyasi proseslərə məhəl qoymadan yenə tarixə “doqunur”, “Səyavuş” kimi ölməz bir əsər yaradır. Bu zaman ədib “hadisələri miladdan öncəki 624 ilinə götürür” və “özünün ən qədim türk tarixinə istinad edən əsərini

yaratmış olur” [Turan, 2004, s. 209]. Ədib Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına “doqunmaq”la, əslində, Alp Er Tonga və Turan, türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran - Turan problemlərini açıq şəkildə incələmək imkanı, Türk - İran, yaxut Çin imperiyasının türklərə münasibəti haqqında söz söyləmək, ən əsası “günün həqiqətini söyləyə bilmək fürsəti əldə edir. M.Ə.Rəsulzadə “sovet cəmiyyətində yazarlarımızın öz fikirlərini hansı formalarda söyləmək imkanı tapdıqlarının sübutu kimi Cavid əfəndinin əsərlərini örnək göstərməsi, əsərdə hüriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşqun xitabların olduğunu vurğulaması” [Rəsulzadə, 1991, s. 54] - fikrini əsərdəki kəndli üsyanına başçılıq edən Altay obrazının dilindən verilmiş: “Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun, Hüriyyət uğrunda çox cəsur olun! Səadət pərisi gülməz qullara, Munis olar ancaq dəmir qollara” - mısralarıyla təsdiq edir. A.Turan “Səyavuş”u “Türk yaddaşının 30-cu illərdəki durgunluqdan xilas edilməsi, milli yaddaşın oyandırılması naminə Cavid əfəndinin ən böyük savaşı kimi” və “30-cu illər Azərbaycanının faciəsini və problemlərini incələyən bir əsər kimi” qiymətləndirir [Turan, 2004, s. 38]. Şairin əsərdəki bu mısraları, sanki “rəzalət” adlandırdığı Sovet hökumətinə səslənmişdir:

Yetər çıldırdınız, hökumət!- deyər,

Evləri yıqdınız, ədalət!- deyər.

Söylə, övündüyün ədalət bumu?

Hökumət dediyin rəzalət bumu? [Cavid, 2007, s.51].

“Səyavuş”dan sonra Sovet tənqidçiləri “Cavid əfəndi öz keçmişindən ayrılmaq üzrədir”, - kimi fikirlər ifadə etsə də, Cavid əfəndi keçmişə daha çox bağlanır, tarixə sədaqətlə yazıb yaradırdı: “Cavidin adı keçincə müşavirinin gözü önündə bir sıra ölümsüz tiplər, obrazlar, səhnələr gəlib keçir. Budur, cahangir fikirlərində dünyaya sığmayan Topal Teymur və İldırım Bəyazidin məğrur başları ... Həm İran, həm Turan səltənətinə nifrət bəsləyən, çılğın bir ehtirasın, saray intriqalarının qurbanı, qanlar içərisində can verən Səyavuş... Budur, peyğəmbər, Afət, Maral, Şeyda... Hamısının ardınca da ağır addımlarla qocaman filosof Xəyyam gəlir” [Nazim, 2007, s.214]. Tənqidi həmlələrini daha da artıran Sovet tənqidçiləri şairi qınaq hədəfinə çevirirdilər: “Cavidin son əsərləri – məxsus da “Səyavuş”, onun tarixi materiallar sahəsindəki son təcrübəsi olmalı idi. Lakin yox, Cavid yenə də tarixə qaçdı, indi də “Xəyyam”dan yazır” [Hüseyn 1936, s.2]. Cavid əfəndi “Xəyyam” əsəri vasitəsi ilə oxucunu Türk erasından sonrakı dövrə səyahətə götürməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatına, teatr səhnəsinə Alp Arslan, Məlikşah, Xəyyam, Nizamül-mülk, Sabbah kimi tarixi şəhsiyyətləri gətirirdi. Qorxunc, ziddiyyətli bir dövərdə, çoxları Leninə, Stalinə əsərlər yazanda Cavid əfəndi, rusa qiyam edərək Peyğəmbər, İldırım Bəyazid, Əmir Teymur, Azər, Səyavuş, Xəyyam obrazları yaradır, qorxmadan, çəkinmədən ruslara qarşı; “mən türkmən” mesajı verir, türklüyü ilə öyünürdü. Mütəfəkkir Cavidin qələmi rusdan, rus tarixindən yaza bilməzdi, çünki” mənəviyyəti türk sözü, türk qururu, türk keçmiş və türk gələcəyi ilə bağlı” olan “Cavid ismi və Cavid sənəti Türk həqiqəti, türk ideali və türk simvolundan kənarında təsəvvürə gəlməzdir” [Əliyev, 2007, s.147].

Ulu öndər M.K.Atatürk deyir: “İnsanın vəzifəsi içində yaşadığı toplumu sevməsi, onunla qürur duyması, onun yüksəlməsi və irəliləməsi üçün hər cür fədakarlığı yapmasıdır” [Öztürk, 2007, s.1]. Bu mənada, Türklüyün yaşaması üçün öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı ilə gələcək nəsillər üçün nümunə olan Cavid əfəndi hər cür fədakarlığı etmiş, tarixi gənc nəsllə çatdırmaq üçün hər zaman Türkdən, Türk keçmişindən, Türklüyün əski çağlarından yazıb yaratmış, tarixi mövzulara nüraciət etmişdi. Çağımızdan dənənə boylananda görürük ki, sovet tənqidçiləri Cavid əfəndini doğru kəşf etmişdi. Cavid sənətindən bəhs etmək, onun yaradıcılığını araşdırmaq, əslində tarixə ekskursiya etməkdir. Bu tendensiyaya yalnız səhnə əsərlərində deyil, şeirlərində də sadıq qalmış Cavid əfəndi 1916-cı ildə Anadolu hərbi əməliyyatlarına yardım məqsədi ilə yazdığı “Hərb və fəlakət” şeirində Turandan, Türkün şanlı tarixindən, “Ulu şahları, kibirli xaqanları, Papaları, xəlifələri” [Cavid, 2007, s. 52-53] diz çökdürən əcdadlarının qəhrəmanlığından bəhs edir. Bir zamanlar Alp Arslanların Bağdadda xəlifələri, Malazgirdə Diogenləri, bütün Avropanı qorxudan İldırım Bəyazidların şanlı qələbələrinə şahidlik etmiş türklərin, fəlakət pəncəsindəki çarəsizliyinə, “bir pənahgah” aramasına üzülür. “Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl edilərə” ithaf etdiyi “Məzlumlar üçün” şeirində və Bakıda Nargin adasında “qartalın vəhşi dirnağı” altında əzilən “məhzun könüllər”-türk əsirlərinə ithaf etdiyi “Türk əsirləri” şeiri ədəbiyyatın, bədii sözün qüdrəti ilə türklərə qarşı edilmiş qəddarlığı, “vəhşət”i “rəsm edib.” Rəsm edib ki, türklərə qarşı edilmiş bu zülm, bu dəhşət unudulmasın. Öz tarixini, keçmişini unudan xalqların ölmə məhkum olduqlarını vurğulayan, Türk xalqlarının milli kimliyini, tarixini bilməsi və öyrənməsinin gərəkliliyi dilə gətirən Cavid əfəndinin “Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası. Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın” [Cavid, 2007, s. 49] – mısraları şairin vəsiyyəti kimidir.

Beləliklə, yazıldığı zamandan əsrlər keçməsinə baxmayaraq, Cavid əfəndinin insan talelərinin, bəşəri həyatın tarixi salnaməsi olan əsərləri bu gün də öz dəyərini qorumaqda, tarixdə yaşanmış hadisələrdən bəhs etməkdədir.

Bir zamanlar yaxın dostu Əziz Şərif yazırdı: “Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl vurmayıb. Şairimiz bir tərəfdə oturub əsərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir” [Məmmədli, 1982, s. 141]. Tarixin “qulaq asıb

gözləməyə o qədər də səbri çatmadı. Mövzularını tarixdən, tarixi hadisələrdən alan Cavid əfəndi həbs olundu, Sibirə sürgün edilərək məhv edildi “Tarixin Cavidə əl vurmadiğı” zaman kəsiminə sığdıraraq yazdıqları ilə Cavid əfəndi özü də tarixləşdi. Hər zaman “yaşayan” və “yazılan tarixə” döndü.

Ədəbiyyat:

1. Bakıxanov. A.A. Gülüstani-İrəm (Azərbaycan dilində). Bakı: Minarə, 2000
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I c. Bakı: Elm, 2007
3. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə, III c. Bakı: Elm, 2007
4. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə V c. Bakı: Elm, 2007
5. Cafərov M.C. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərneşr, 1960
6. Əliyev K. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, s.147 Öztürk M. Atatürkün dış türklərlə ilgili düşüncələri və çalışmaları. Kayseri Türk ocağı, sayı: 77, Mayıs, 2007, s.1
7. Əli Nazim. Bugünkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər / Cavidşünaslıq (Araşdırmalar toplusu). 10 cildə, II- III c. Bakı: Elm, 2007
8. Qarayev Y, Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.
9. İsaخانlı H. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? Xəzər xəbər, say 288, sentyabr, 2010, s.3-8
10. Ключевский В.О. Исторические портреты. “Правда”, Москва, 1991
11. Mehdi Hüseyn yoldaşın nitqindən, Ədəbiyyat qəzeti, 14 aprel, 1936
12. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu, Bakı: Yazıcı, 1982
13. Öztürk M. Atatürkün dış türklərlə ilgili düşüncələri və çalışmaları. Kayseri Türk ocağı, sayı: 77, Mayıs, 2007, s.1
14. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1991
- Turan A, Cavid əfəndi. Bakı: Araz, 2004
15. Zeynalli H. “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim // Seçilmiş əsərlər. Bakı: Azərneşr, 1983. s.36-7

Hussein Javid's "social uprising"**Summary**

Nations only have national consciousness by studying their history - Hüseyn Javid, who is in his mind, has resorted more time to the formation and strengthening of the national history of the individual and society. Having witnessed many historical events such as the collapse of the Russian tsar, the October Revolution, the First World War, the victory and the fall of the Democratic Republic of Azerbaijan, the dismantling of Abdulhamid II, the bringing of Sultan Rashat to the throne, Javid Efendi embarked on the history of the terrible Soviet era and brought historical events to literature. In the second year of the occupation of the Azerbaijanis of the Divisional Azerbaijan, wrote the works of "Prophet" and "Topal Temur" from the Islamic history. The Turcani, the Turanist Javid Efendi's life lasted from his loyalty to history in Siberia, but has been promoted in the history of the people.

Гусейн Джавид "социальное восстание"**Резюме**

Нации обретают национальное самосознание, только изучая их историю - Гусейн Джавид, который, по его мнению, больше времени уделяет формированию и укреплению национальной истории личности и общества. Будучи свидетелем многих исторических событий, таких как крах российского царя, Октябрьская революция, Первая мировая война, победа и падение Азербайджанской Демократической Республики, распад Абдулхамида II и возвращение султана Рашата на престол, Джавид Эфенди приступил к истории страшной советской эпохи и привел исторические события в литературу.

Во второй год оккупации азербайджанцы дивизионного Азербайджана написали произведения «Пророка» и «Топала Темура» из истории ислама. Турcani, жизнь Турanist Джавида Эфенди, длилась от его верности истории в Сибири, но была продвинута в истории людей.

Rəyçi: prof. A.Bayramoğlu (Məmmədov)

Илаха Гейдарага гызы Мюрватова
Бакинский славянский университет

ПРОБЛЕМА «ОБЕСЧЕЛОВЕЧЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК» В ПЬЕСЕ «Р.У.Р.»

Ключевые слова: *человечество, человек, робот, обезчеловеченный, ирония*

Açar sözlər: *bəşəriyyət, insan, robot, ucuzlaşma, ironiya*

Key words: *humanity, person, robot, cheapness, irony*

Центральный для драмы «Р.У.Р.» К. Чапека образ робота по своему характеру далеко не ограничен воплощением научно-фантастического замысла как такового. В не меньшей, если не в большей степени, этот образ представляет собой отражение и художественную интеграцию определенных явлений и тенденций современной общественной жизни, созвучен с ними, представляет собой некое «суммарное» экспрессивно-символическое иносказание об этих тенденциях. Можно было бы даже произвести своего рода эксперимент – изъять из текста пьесы все научно-фантастические обоснования, и тогда обнажится символическая сказка, притча об обезчеловеченном человеке.

Роботы сродни человекоподобным мифологическим существам, которых мифы наделяют обычно конкретным внешним обликом, неким обобщенным смыслом. Подобно тому, как Афродита – символ красоты, Кащей Бессмертный – символ скупости, мертвящей силы, баба-Яга – олицетворение зла, образ роботов также символичен. Его обобщенный смысл – отсутствие человеческой сущности. Парадоксальность этого образа заключается в том, что, захватив читателя идеей создания двойника человека, автор в то же время вкладывает в этот образ представление о существе, не обладающем духовной человеческой природой. Неотличимость роботов от обычных людей лишь усиливает эффект, как бы донося ощущение того, что и в облике человека может скрываться полное отсутствие человеческих качеств.

С одной стороны, Чапек предельно сближает роботов с человеком, - в частности, во внешнем облике. В пьесе возникают ситуации, когда роботов принимают за людей, а людей за роботов. И вместе с тем, второй полюс этого образа – резко выраженная противопоставленность их человеку. Многими своими качествами роботы ближе машине, чем к живым существам. Их мышление механистично, труд неодохновен и неосмыслен, бесцелен и т.д. Образ строится на пересечении взаимоотталкивающихся представлений о человеке, с одной стороны, и механизме, - с другой. Но в то же время, объединенные в образе робота и взаимоотталкивающиеся, эти представления напоминают об определенных чертах современной жизни и тенденциях к обезчеловечиванию человека. В этом смысле образ переливается косвенными значениями, рождаются ассоциации с определенными явлениями современной жизни, ассоциации иногда достаточно четкие в других случаях более отдаленные и смутные.

Символический диапазон образа роботов очень широк. Некоторые черты и примеры этого образа подготавливались исподоволь. Если научно-фантастический элемент впервые появляется в творчестве писателя с пьесой «Р.У.Р.», то этого нельзя сказать об идее обезчеловеченного человека. И в рассказах Чапека игра на колебаниях ассоциаций между представлением о кукле и человеке позволяла вызвать определенный художественный эффект, но среди ранних вещей Чапека есть и произведение, имеющее более прямое отношение к гнзису образа роботов. В рассказе «Система» автор иронизирует над тейлористским идеалом рабочего, существующем в представлении предпринимателей. Герой рассказа фабрикант мистер Рипратон считает, что «идеальный рабочий – «жаккард, маховое колесо, сельфактор» [1, 18]. «Рабочий должен стать машиной, от него требуется только движение. Ничего больше! Любая идея – нарушение дисциплины!... Душа рабочего – не механизм, ее необходимо устранить» [1, 18]. Чтобы обезопасить себя от гнева рабочих, Рипратон разыскивает по всему и набирает к себе на фабрику неполноценных людей-дегенератов и слабоумных, «тех, кто, пройдя специальный экзамен..., обнаруживали полное отсутствие мыслей, идей, желаний, кто не имел понятия о поэзии, астрономии, политике, социализме, истории человечества, забастовках и организациях» [1, 18]. Ирония по адресу Рипратона находит полное соответствие и в авторском отношении к Россуму-младшему, а отчасти и к Домину, сочувственно рассказывающему о начинаниях Россума.

Итак, одним из источников образа роботов, одной из смысловых граней этого образа является ирония над эпохой, стремлением превратить рабочего в идеальный автомат. Однако идея, заложенная в образе роботов, его внутренний смысл гораздо богаче. Более широкий смысл имеет и сам протест против «инженерного» духа эпохи, когда проявляется склонность ценить машину выше человека, когда машина заслоняет человека. «Не подавляет ли наше восхищение машинами внимания к действительным творческим способностям человека? Мы все верим в прогресс в виде бензиновых моторов, электричества и иных технических достижений. Мы полагаем, что живем в просвещенную эпоху, если пользуемся электричеством. Мы почитаем за образец Америку с ее техническими достижениями, но забываем при этом спросить себя, а организована ли Америка столь же благополучно с точки зрения интеллектуальной культуры» [2, 180].

Образ роботов вырастает в богатый, многозначный символ, в котором представление о механичности и стандартности поведения и мышления, о «редуцированном», неполноценном человеке. Каждая новая деталь, каждый новый поворот добавляют к обобщенному смыслу этого образа и к тому ассоциативному потенциалу, который заложен в нем, нечто новое, меняет направление ассоциаций читателя. Исчерпать все оттенки этого образа просто невозможно, как невозможно вообще исчерпать символ. Диапазон его простирает от невинно-юмористической иронии над стереотипным поведением человека в быту, до отрожения больших и серьезных общественных проблем.

Уже в первой сцене пьесы есть юмористические ситуации, когда Елена принимает сначала машинистку-робота за человека, а затем друзей Домина, руководителей комбината, за роботов. Источник ошибки Елена не только в поразительном внешнем сходстве роботов с людьми, но и в характере разговора, Машинистка – робот, знакомясь с Еленой, произносит обычные в таких случаях светские фразы, осведомляясь о самичувствии гостя, о том, как она доехала, спрашивает, удобен ли был паром, с которым она прибыла, и т.д. Затем в том же духе и почти в тех же выражениях с Еленой разговаривают друзья Домина. Да и сам Домин, рассказывая героине об истории роботов, повторяет заученный рекламный текст. Это первое лукавое обыгрывание темы «штампа» в пьесе и пока что относительно безобидный юмористический прием. Но далее параллели между роботами и людьми приобретают более ядовитый смысл. Ирония над стереотипами антитеза мышления, творчества и стандарта представлений охватывает уже более высокие сферы человеческой деятельности: «Домин... Они учатся говорить, писать и считать. Дело в том, что у них великолепная память. Вы можете им прочесть двадцать томов Энциклопедического словаря, и они повторят вам все подряд наизусть. Но ничего нового они никогда не выдумают. Они вполне могли бы преподавать в университетах...» [3, 105]. Границы символа раздвигаются все шире и шире. Представление о роботах вступает в связь с новыми и новыми явлениями и пороками человека: отсутствие инициативы, неспособность к подлинным чувствам, пренебрежение духовными ценностями, накопленными человечеством.

И так, в образах роботов как бы сходятся разные, хотя в чем-то и родственные, темы, пересекаются разные смысловые поля. Поэтому, кстати, неизменно терпят крах попытки однозначных его толкований. Поэтому же этот образ обладает обобщающей силой и способностью ассоциироваться с разными конкретными проявлениями бездушия, обезличенности, стандарта представлений и т.д. Это прекрасно схватил на ремьере пьесы в Лондоне Бернард Шоу. Выступая на диспуте после спектакля, он назвал роботами присутствующую в зале respectable публику. Шоу заявил, что он «даже не может себе представить более типичного собрания роботов. Люди, полагающие, что роботы – это фабричные рабочие, глубоко ошибаются. Вы все превратились в роботов, сказал он, потому что читаете печать своих партий. Ваши мнения – мнения сфабрикованных статей, которые вдальбливают вам в головы» [4, 3].

Литература:

1. Сапкова Вр. Krakonosova zahrada. Zarive hlubiny. Praha, 1957
2. Сапек К. Vlada strouy – “Pritomnost”, 7.11.1929
3. Цитата по кн.: К.Сапек. R.U.R., praha, 1966
4. Газетное изложение вступления Шоу // “Narodni listy”, 27.06.1923

“R.U.R” pyesində şəxsiyyətin ucuzlaşması problemi

Xülasə

Məqalədə karel Çapekin “R.U.R” romanında dövrümüz üçün aktual hesab edilən bir problem – kapitalizm şəraitində insan şəxsiyyətinin krizisi və ucuzlaşması prosesi təsvir edilmiş, əxlaqi mənəvi dəyərlərin itkisi göstərilmişdir.

The problem of the cheapness of the personality in the novel “R.U.R.”

Summary

In the article of Karel Chapek’s “R.U.R.” novel, was described an actual problem for our present day – crisis and cheapness of the human personality in capitalism circumstance and was demonstrated the loss of ethical-moral values.

Рецензент: доц. Д.Таирова

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

Şikar Məhəmmədəli oğlu Qasimov
Azərbaycan Texniki Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ AZƏRBAYCANIN
MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN ETMİŞDİR**

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, milli təhlükəsizlik, siyasət, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi

Key words: Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, national security, politics, the Ministry of National Security

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, национальная безопасность, политика, Министерство национальной безопасности

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik orqanlarının keçdiyi çətin, eyni zamanda, şərəfli və fədakar yol çox əsrlik tariximizin əlamətdar səhifələrini təşkil edir. Siyasi quruluşdan asılı olmayaraq bütün zamanlarda təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyəti daim gərəkli olmuşdur. Müstəqilliyimizin və dövlətçiliyimizin qorunmasında və möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynamış Azərbaycan milli təhlükəsizlik orqanlarının iştirakı ilə keçirilən belə tədbirlər bu baxımdan yalnız orqanın işçiləri üçün deyil, bütün ictimaiyyətimiz üçün, gənclər üçün də əlamətdardır. Belə ki, təhlükəsizlik sistemi demokratik-hüquqi cəmiyyətin etibarlı siperidir, xalqın, dövlətin və hər bir fərdin təhlükəsizliyini təmin edir. Müstəqilliyini bərpa etməsindən cəmi iyirmi səkkiz il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın təcrübəsi sübut edir ki, milli maraqların qorunması, siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə təhdidlərin qarşısının qətiyyətlə alınması sabitliyin, vətəndaş həmrəyliyinin və dinamik iqtisadi inkişafın başlıca təminatlarından biridir. Müstəqilliyimizlə bərabər böyüyən və inkişaf edən Azərbaycan milli təhlükəsizlik orqanları 100 illik şanlı tarixə malikdir.

XX əsrin əvvəllərində Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində dövlət quruculuğu sahəsində xeyli iş görməyə müvəffəq oldu. Azərbaycanın əlverişli coğrafi-strateji mövqeyi, daxili və xarici vəziyyət ayrıca kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xidmətlərinin yaradılması zərurətini doğururdu. Ölkənin xaricdən işğal qarşısında qalması təhlükəsizlik aspektlərinə xüsusi diqqət yetirməyi, başlıca məsuliyyəti bu strukturlara tapşırmağı tələb edirdi. 1919-cu il mart ayının 28-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun və baş qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviçin imzaladıqları əmrilə Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının general- kvartirmeystr şöbəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradıldı. Bundan sonra bölmənin komplektləşdirilməsi, əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində xeyli iş gördü.

Təsadüfi deyil ki, 1919-cu il martın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qurumu kimi yaradılan xüsusi bölməsi öz fəaliyyətinə erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının və azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinin, həmçinin ölkə daxilində müxtəlif xarakterli təxribatların qarşısının alınması ilə başlamışdı.

28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə Azərbaycanda milli kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat sistemini daha da təkmilləşdirmək işlərini davam etdirmək mümkün olmadı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın digər dövlət strukturları kimi, təhlükəsizlik sisteminin də fəaliyyəti sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun formalaşdırılmış, bütövlükdə Sovet İttifaqının maraqlarına xidmət etmişdi. Azərbaycanın müstəqilliyi, milli təhlükəsizliyi haqqında düşüncələr təqib olunur, gedərgəlməzə göndərilirdi. Ölkədə inzibati amirlik hökm sürür, hamı totalitar rejimin əsirinə çevrilmişdi. Beləki, 1920-1930-cu illərdə kimin evindən quran çıxırdısa ona pan islamist, kimin evindən Türkiyəyə aid kitab tapılırdısa ona pantürkist damğası vurulurdu. Bədii əsərlərdə, filimlərdə milli yazarların qələmi, inanlı adamların əli ilə ibadət yerlərimiz aşağılanırdı. Qabaqcıl ziyalılar represiya olunurdular. Ölkədə bir NKV-di xofu var idi. Vətənimizi erməni təcavüzündən qoruyan Sultan bəy, Xosrov bəy qardaşları, milli ruhlu vətənpərvər ziyalılarımız olan H.Cavid, Ə.Cavad və başqaları ölkədən didərgin salınmış və yaxud represiyanın qurbanı olmuşlar. Bir qrup gənc yazarlarımız canlarını represiya tüğyanından xilas etmək naminə məddahçılıq edir və yaxud da bu yola məcbur edilirdilər. Qabaqcıl ziyalılar Yaradıcı təşkilatların orqanları vasitəsi ilə əvvəlcə gözdən salınır, sonra isə represiya olunurdular.

Lakin, həmin illərdə təhlükəsizlik orqanlarında cəsəətli və ədalətli insanlarda olmuşdu. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarında belə şəxslər sırasında xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin

xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, Respublika təhlükəsizlik orqanlarında milli mənfəələrə xidmət strategiyasının əsası ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində əks-kəşfiyyətə rəhbərlik etdiyi 1956-1965-ci illərdə yaradılmışdı. həmin illərdə gələcək milli xüsusi xidmət orqanının peşəkar kadr potensialının formalaşması üçün başlıca zəmin hazırlanmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinin yenidən qurulmasına və təkmilləşdirilməsinə göstərdiyi tələbkarlıq, gündəlik qayğı və diqqət yeni dövrün çağırışlarına uyğun təhlükəsizlik sisteminin yara-dılmasına imkan vermişdir. Tədrisən tarixi ədalətin bərpa edilməsi, repressiyaya məruz qalmış insanların hüquqi və mənəvi bəraət alması istiqamətində məqsədyönlü işlər görülməsinə başlandı. İftixar doğuran haldır ki, bu prosesdə ömrünün böyük bir hissəsini təhlükəsizlik orqanları sıralarında öz xalqına həsr etmiş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Sırasıyla əməkdaşdan ən yüksək vəzifəyə-DTK-nın sədri vəzifəsinə və general rütbəsinə yüksəlmiş Heydər Əliyevin xalq və Vətən qarşısında ən misilsiz xidmətlərindən biri, demək olar ki, ən önəmli Azərbaycan xalqının milli genofondunu, milli-mədəni irsini xilas etməyə, onu qoruyub saxlamağa çalışması və bütövlükdə buna nail olmasıdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində rəhbərliyə gəlməsi bu qurumun tarixində milli prioritetlərin müəyyənlişməsi kimi xarakterizə edilən yeni dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu dövrdə respublika dövlət təhlükəsizlik orqanları ilk dəfə olaraq milli kadrlar hesabına formalaşmağa və möhkəmlənməyə başlanıb. Heç kəsə sırr deyil ki, həmin dövrə qədər bu orqanlarda əməkdaşların 80-90 faizini qeyri-millətlər təşkil edirdi. Bu səlahiyyətli orqanda özlərinə "isti yuva" salmış ermənilər, daşnak tör-töküntüləri milli genofondumuzu məhv etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Məhz Heydər Əliyev bunların qarşısını qətiyyətlə aldı, çox məharət və ustalıqla təmizləmə prosesini həyata keçirdi. Həmin dövrdə təhlükəsizliyin təminatında respublikamızın və xalqımızın maraqlarının ön plana çəkilməsi, qorunması və milli özünüdərkini dirçəldilməsi məqsədilə və ümumən Azərbaycanın gələcəyinə hesablanmış mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Milli kadrların rəhbər vəzifələrə təyinatı, gənc əməkdaşların keçmiş SSRİ-nin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinə göndərilməsi, ümumiyyətlə, milliləşmə prosesinin aparılması məhz ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Buna görə də Heydər Əliyevin bu spesifik sahədəki ölçüyəgəlməz və milli hissələrə söykənən zəngin fəaliyyəti daim böyük ehtiramla xatırlanacaq, onun peşəkarlıq məktəbindən bəhrələnəcəkdir.

Heydər Əliyev hələ sovetlər dövründə bəşəriyyətin ən aktual çağırışlarına cavab vermək iqtidarında olan müasir ruhlu yeni rəhbər nümunəsi idi. 1969-cu ildə Azərbaycanda rəhbərliyə gəlişinin ilk günündən daim xalq arasında olan, onun yaşayışı, qayğıları, problemləri və arzuları ilə maraqlanan dahi şəxsiyyət o vaxt respublikada hökm sürən rüşvətxorluğa və korrupsiyaya qarşı qəti və prinsipial mübarizəyə başladı və qısa müddətdə bunun müsbət nəticələri hər bir insanın həyatında özünü göstərdi. Azərbaycanda möhkəm nizam-intizam, qayda-qanun yaradıldı. Heydər Əliyevin "Literaturnaya qazeta"nın 18 noyabr 1981-ci il tarixli nömrəsində "Qoy ədalət zəfər çalsın" başlıqlı müsahibəsi nəinki respublikamızda və bütün ittifaq məkanında, eləcə də xaricdə böyük əks-səda doğurdu. Bu məqalədə Heydər Əliyev ilk şəxsiyyətlərdən və rəhbərlərdən idi ki, sistemin və cəmiyyətin nöqsanları, korrupsiya haqqında və rəhbər şəxslərin mənəvi prinsipləri qorumağa və müdafiə etməyə borclu olması barədə açıq və geniş danışmışdı.

Xalq şairi B.Vahabzadə Gülüstan poemasına görə təqib olunanda, onu gizli bir əl qoruyurdu. Sonralar məlum olmuşdu ki bu Heydər Əliyevin əli imiş. BDU-da fəaliyyət göstərən "gənc tələbə təşkilatı"nın üzvlərini-Əbülfəz Əliyev daxil olmaqla xilas edən Heydər Əliyev olmuşdur. Əgər 20-30-cu illərdə yaradıcı ziyalılar təqib olunurdusa, bu təşkilatlar represiyaya xidmət edirdisə 70 ci illərdə Heydər Əliyev özü bu yaradıcı təşkilatlara xəbər göndərmiş, 1978-ci ildə Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsində konstitusiyamızın 73-cü maddəsində təsbit olunmasına nail olmuşdur.

Əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı Qarabağda qəsbkarlara qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək məqsədilə könüllülük əsasında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşlarından ibarət xüsusi təyinatlı dəstə yaradıldı. Dəstənin bir çox üzvləri Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adına, orden, medal və mükafatlara layiq görüldülər. Lakin 1991-1993-cü illərdə ölkə həyatının digər sahələrində olduğu kimi, təhlükəsizlik məsələlərində də ciddi problemlər, boşluqlar yaranmışdı. Pozucu qüvvələr ölkədə milli-etnik münasibətləri süni şəkildə qızıxdırmağa çalışır, separatizmin və ekstremizmin müxtəlif formalarında təzahür etməsinə rəvac verirdilər. Komsomol təşkilatı buraxılmış, gənclər başsız qalmışdılar.

Heydər Əliyev fenomeninə ehtiyac Azərbaycan müstəqil dövlət kimi özünü elan etdikdən sonra daha aydın hiss olunmaqda idi. Getdikcə daha artıq insan dərk edirdi ki, zamanında müstəqillik məfkurəsinin

möhkəmlənməsinə müstəsna töhfələr verən Heydər Əliyev indi qazanılmış müstəqilliyin qorunub saxlanmasının yeganə qarantı ola bilər.

Ümummillə lider Heydər Əliyev 25 ildən artıq Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarında çalışmış və bu quruma rəhbərlik etmişdir. Ulu öndərin xüsusi xidmət orqanlarının formalaşmasında və inkişafındakı rolu misilsiz olmuşdur. 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra göstərdiyi diqqət və qayğısı sayəsində Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin işi yenidən qurulmuş və ölkənin millə təhlükəsizliyini təmin etmək kimi müqəddəs bir missiyanı şərəflə yerinə yetirən bu strukturun möhkəmlənməsi dövlətin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biri kimi dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı yönəlmiş qüvvələrlə mübarizənin ön sıralarında dayanan təhlükəsizlik orqanları bu illərdə daha uğurlu əməliyyatlar həyata keçirilmişdir. Ölkə ərazisində terrorçuluq aksiyalarının törədilməsi cəhdlərinin qarşısı alınmışdır. Aparılan uğurlu əməliyyatlar nəticəsində beynəlxalq terrorçu təşkilatlarla əlaqəli olan bir sıra silahlı birləşmələr və ekstremist qruplar zərərsizləşdirilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 23 mart 1997-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının millə təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsi haqqında" sərəncamı xüsusi xidmət orqanlarının müstəqil dövlətçiliyimiz qarşısındakı xidmətlərinə göstərilən böyük etimadın təcəssümü idi. Bu sərəncamla hər il mart ayının 28-i ölkəmizdə millə təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı günü kimi qeyd edilir.

Ümummillə lider-Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycanı sarsılmaz dövlətə çevirmək, onun müstəqilliyini əbədləşdirmək və təhlükəsizliyini etibarlı təmin etmək üçün təxirə salınmadan xalqımıza və dövlətçiliyimizə son dərəcə sədaqətli, vətənpərvər, sağlam millə düşüncəyə, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə, geniş dünyagörüşünə və əməliyyat sərişəsinə malik millə kadr potensialı yetişdirmək lazımdır. Məhz bu əsas amilləri nəzərə alaraq hərbi təhsili siyasi kursunun tərkib hissəsinə çevirmiş ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın millə təhlükəsizlik orqanlarını xüsusi ixtisaslı ali təhsilli millə zabit kadrlarla təmin etmək üçün 1 dekabr 1998-ci il tarixdə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Akademiyasının təsis edilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Gənclər İdman və Turizm Nazirliyi, Olimpiya Komitəsi yaradıldı.

Azərbaycanda idmanın inkişafı ümummillə liderin adı ilə bağlıdır. Fiziki və mənəvi sağlamlığı vəhdətdə götürən ulu öndər bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişafını sağlam və intellektual nəsil yetişdirməyin vacib şərtlərindən hesab edirdi. İdmana qayğının dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevirilməsi səyləri sonrakı illərdə bu sahənin tərəqqisinə nail olunması üçün möhkəm təməllərin yaradılması ilə nəticələndi. Xüsusilə 1997-ci ildə cənab İlham Əliyevin Azər-baycan Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçilməsi idmanda böyük uğurların qazanılmasına gətirib çıxardı. Hazırda inamla davam etdirilən bu kursun ürəkəçən nəticələri kifayət qədərdir. Bu gün ölkənin elə bir bölgəsi və iri şəhəri yoxdur ki, orada Olimpiya İdman Kompleksi fəaliyyət göstərməsin.

1993-cü ildən başlanan bu proses Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırkı dövrdə də uğurla davam edir. Müvafiq formalaşma və inkişaf prosesi nəticəsində hazırda Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi-kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, terrorçuluq və transmillə mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə və s. istiqamətlərdə üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirən bir dövlət orqanı səviyyəsinə yüksəlib. Həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və təhlükəsizliyinə qarşı casusluq etməklə dövlətə xəyanətdə və digər ağır cinayətlərin törədilməsində təsiri bilinən bir qrup şəxs ifşa olunmuşdur. Azərbaycan daim erməni separatçılığının və terrorunun fəsadları ilə üzləşmiş, çox böyük qurbanlar vermişdir. Erməni terrorçuluğu nəinki Azərbaycanın millə maraqlarını, eləcə də regional və beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edir.

Təkcə 1988-1994-cü illər ərzində ermənilər tərəfindən nəqliyyat və kommunikasiya obyektlərində 373 terror aktı törədilmiş, nəticədə respublikamızın 2000-dən artıq dinc sakini həlak olmuşdur, minlərlə insan əlil qalmışdır. Terror aktları nəticəsində həlak olanların böyük əksəriyyətini qadın, uşaq və qocalar təşkil edir. Hazırda Azərbaycanın əlaqədar dövlət strukturları, o cümlədən, xüsusilə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri arasında terrorçuluqla mübarizə mühüm yer tutur. Belə ki, 2004-cü ildə əcnəbi vətəndaşların iştirakı ilə terror aksiyaları planlaşdıran, həmçinin, terrorçu qadın-kamikadzelər hazırlayan dəstələrin fəaliyyətinin qarşısı cinayətə hazırlıq mərhələsində alınmışdır. 2006-cı ilin avqustunda həyata keçirilən əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın dövlət orqanlarında və strateji obyektlərində, habelə izdihamlı, xüsusən, xarici vətəndaşların kompakt işlədikləri və yaşadıkları yerlərdə silsilə terror aksiyaları həyata keçirməyi və bu işdə "kamikadze" qadınlardan istifadə etməyi planlaşdıran ekstremist əhvali-ruhiyyəli cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmişdir. Həmçinin, 2004-cü ilin oktyabrında beynəlxalq terrorçu təşkilatlarla əlaqəsi olan, xarici vətəndaşlardan ibarət "Munir qrupu" adlı daha bir təhlükəli cinayətkar qrup ifşa olunaraq zərərsizləşdirilmişdir. Mətbuatdan da məlum olduğu kimi, 2005-ci

ilin ortalarında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin həyata keçirdiyi digər əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində respublikada bir sıra terrorçuluq aksiyaları təşkil etmək və təxribat-pozuculuq fəaliyyəti aparmaq niyyətində olan daha bir cinayətkar "Camaat əl Muvahhidun" adlı qrup ifşa olunaraq zərərsizləşdirilmişdir.

Ölkəmizdə keçirilən "Eurovision-2012" mahnı müsabiqəsi ərəfəsində Azərbaycanın bütün hüquq mühafizə orqanlarının xüsusi plan əsasında məqsəd-yönlü və əlaqəli şəkildə gördüyü tədbirlər bəzi dairələrin və beynəlxalq terrorçu birləşmələrin təxribat-pozuculuq və terrorçuluq niyyətlərinin qarşısını alınmasına imkan verib. Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, qeyri-leqal miqrasiya, insan ticarəti, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın digər növləri ilə mübarizə milli təhlükəsizlik orqanlarının mühüm fəaliyyət istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Prezidentinin 2011-ci il 7 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə" Dövlət Proqramını və Gənclər Fondunun yaradılması, ölkədə gənclərin bütün arzu və istəklərinə, qayğı və tələblərinə cavab verən ardıcıl dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin növbəti təsdiqidir. Bildirilib ki, strateji məqsədlərinə doğru inamla irəliləyən Azərbaycan regional Nüfuzlu beynəlxalq yarışlarda Azərbaycan Respublikasının bayrağının qaldırılması, dövlət himninin səsləndirilməsi hər birimizdə iftixar hissi doğurur. Son illər xüsusilə artan bu uğurlar Azərbaycanın dünyada idman ölkəsi kimi tanın-masına, öncül mövqe tutmasına şərait yaradıb. Azərbaycanın 2015-ci ildə I Avropa Oyunlarına ev sahibliyi etmək haqqını qazanması idman sahəsindəki uğurlarımızın beynəlxalq aləmdə bir daha təsdiqidir.

Bütün bu göstərilən uğurlar və ümumilikdə keçilən yol göstərir ki, gənclər ölkəmizin gələcəyinin, o cümlədən milli təhlükəsizliyinin gələcəyinin təminatçı-sıdırlar. Ölkə başçısı Cənab İlham Əliyevin gənclərə xitabən söylədiyi bu fikirlər: "Sizlər sabah milli maraqlarımızın bütün istiqamətlərdə etibarlı təmin olunmasında, milli təhlükəsizlik sahəsində qərarların qəbulunda iştirak edəcəksiniz. Milli təhlükəsizliyin təminatında iştirak etmək yalnız hər hansı dövlət strukturunda çalışaraq vəzifə tutmaq kimi başa düşülməməlidir. Milli təhlükəsizliyə töhfə ailədən və təhsil müəssisəsindən başlayır. Vətəndaşlıq məsuliyyətini dərk edərək müntəzəm çalışan gənc milli təhlükəsizliyə ən dəyərli töhfəsini vermiş olur" hər bir gəncin fəaliyyətində əsas götürülməlidir.

Son dövrlər dünyada cərəyan edən proseslər, mütəşəkkil cinayətkarlığın doğurduğu təhdidlər, terrorçuluq, müxtəlif radikal meyillərlə üzlənmək təhlükəsi bizdən hərtərəfli diqqətli olmağı tələb edir. Bütün bunlar bizləri malik olduğumuz dəyərlərə sahib çıxmağa, əldə olunmuş sabitliyi, milli birliyi və tolerantlığı qoru-mağa səfərbər etməlidir. Gənclərimiz dövlətin, xalqın gələcəyinin, ölkənin sabit və dinamik inkişafının onlardan asılı olduğunu bir an belə unutmamalıdır.

Bu gün dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Azərbaycanın gələcəyinə hesablanmış çoxsaylı layihələr və ideyalar həyata keçirilir. Bunların böyük əksəriyyəti məhz gənclərlə bağlıdır. Çünki gənclik böyük yaradıcı qüvvə olmaqla, sabaha, inkişafa və tərəqqiyə istiqamətlənmişdir. Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi ideyası siyasətimizin prioritet sahəsini təşkil edir. Cənab Prezident İlham Əliyevin təbircə desək bu gün qarşımızda fiziki cəhətdən sağlam gəncliyin yetişdirilməsi, mövcud potensialın ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsi məsələsi dayanır. Çünki, Azərbaycanın inkişafına qısqançlıqla yanaşan və ərazilərimizdə yeni separatçılıq ocaqları yaratmaq istəyən qüvvələr hələ də niyyət-lərindən əl çəkməmişlər. Bu sahədə bütün dövlət orqanlarının, xüsusilə təhsil müəssisələrinin üzərinə çox böyük vəzifələr düşür.

Müstəqil Azərbaycan dövləti, ulu öndərimizin layiqli davamçısı Ölkə Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyatımızın bütün sahə və istiqamətlərində dünyada analoqu olmayan uğurlara imza atır. Son illərin faktiki göstəriciləri, xalqın rihaf halının daha da yüksəlməsi bunu əyani şəkildə təsdiqləyir. Təsadüfi deyil ki, bölgəyə iqtisadi, siyasi maraq göstərən dünya dövlətləri, beynəlxalq təşkilatlar, ilk növbədə Azərbaycanın mövqeyini nəzərə alır, onunla hesablaşırlar. Odur ki, indiki mərhələdə təhlükəsizlik məsələləri ölkəmiz üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev, "Müstəqilliyimiz əbədidir", 10-cu cild, "Az.nəşr", Bakı, 2002, 471 səh.
2. Əliyev H.Ə., "Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri günü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli 707 №-li Fərmanı", "Azərbaycan" qəzeti, 23 may 1998-ci il, № 117,
3. Əliyev H.Ə., "Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1997-ci il tarixli 525 №-li Sərəncamı. "Azərbaycan" qəzeti, mart 1997-ci il. № 55
4. Əliyev H.Ə., "Müstəqilliyimiz əbədidir" 15-ci cild, Bakı-2005, 527 səh.

5. Əliyev İ.H., “Azərbaycan Respublikasına Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı və “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”, “Qanunçuluq” jurnalı, № 5. 2007, 51-66 səh.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası, II cild, Bakı-2005, 469 səh.
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Издательство “Азербайджан”, Баку-1998, 440 стр.
8. Qasimov C., Bağırov X., “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi (Dərslük)”, Bakı-2008, 492 səh.
9. “Xalq qəzeti”, 28 mart 2019-cu il.

The impact of Heydar Aliyev policy on national security of Azerbaijan

Summary

Nationwide leader Heydar Aliyev's attention and care towards the reconstruction and improvement of the national security bodies allowed to create a security system in line with the challenges of the new era.

After Heydar Aliyev held leadership position in the Azerbaijan State Security Committee the beginning of a new era started which was characterized by the definition of national priorities in the history of this organization. Appointment of national cadres to senior positions, sending young employees to the former USSR special educational institutions, and, generally, the nationalization process is related to the name of Nationwide leader Heydar Aliyev.

That's why Heydar Aliyev's rich activity in this unique field, based on national and ethnic feelings, will always be remembered with great respect, and his professional school will always be an asset.

Политика Гейдара Алиева обеспечила национальную безопасность Азербайджана

Резюме

Требовательность и внимание, проявленные Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым в отношении деятельности органов национальной безопасности способствовали организации их деятельности согласно требованиям современного периода.

Приход к власти Гейдара Алиева в Комитете государственной безопасности в советские годы положил начало национальным приоритетам в истории этой системы. Приоритет проявлялся в том, что национальные кадры стали занимать высокие должности в этих органах, а также в том, что молодые национальные специалисты стали направляться на повышение профессиональной квалификации в Россию. Все это связано с именем Общенационального Лидера Гейдара Алиева.

Поэтому подобная прогрессивная деятельность Гейдара Алиева в сфере национальной безопасности никогда не будет забыта. Она всегда будет примером для будущих поколений как факт истинного патриотизма и национального духа.

Rəyçi: t.e.d. Q.Cıbiyev

Полина Васильевна Чернова
Бакнский славянский университет

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

Ключевые слова: национальная идеология, азербайджанство, государственный деятель, независимая республика, политический курс, модернизация, международный масштаб.

Açar sözlər: milli ideologiya, azərbaycançılıq, dövlət xadimi, müstəqil respublika, siyasi kurs, modernləşdirmək, beynəlxalq miqyas

Key words: national ideology, azerbaijanism, statesman, independent republic, political course, modernization, international scale.

Общенациональному лидеру Гейдару Алиеву принадлежит исключительное место в истории азербайджанской государственности. Как яркий носитель идеологии азербайджанства, Гейдар Алиев благодаря своей мудрой стратегии, непоколебимым убеждениям и исторической дальновидности добился реализации идеи национальной государственности, построения Азербайджанского государства и воплощения в жизнь мечты азербайджанской независимости. Именно в результате деятельности Гейдара Алиева Азербайджан, используя свой геостратегический, экономический и культурный потенциал, начал играть роль надежного моста между Востоком и Западом, стал одной из самых динамично развивающихся стран мира.

Гейдар Алиев сохранил принцип преемственности Азербайджанской Демократической Республики и в формировании системы национально-идеологических взглядов и обратился к идеологии азербайджанства, выдвинутой еще основателями АДР, в свое время как консолидирующей идеи суверенитета азербайджанского народа. Гейдар Алиев отмечал, что национальная идеология должна быть связана с нашим историческим прошлым, обычаями и традициями нации, как и настоящим и будущим государства. Получение азербайджанским языком официального государственного статуса и применение латинской графики, защита и развитие национально-духовных ценностей Азербайджана, широкое - распространение среди наших соотечественников во всем мире идей азербайджанства, национальных ценностей, ежегодное проведение 31 декабря - Дня солидарности азербайджанцев мира и форумы, организуемые по этому случаю с участием наших соотечественников, проживающих в зарубежных странах, встречи, проводимые Гейдаром Алиевым с ними в ходе зарубежных визитов, и пр. являлись наглядным примером воплощения в жизнь, начиная с 1993 года, на государственном уровне идеологии азербайджанства.

Строительство современного демократического, правового и светского государства, становление гражданского общества, возвращение к национально-духовным ценностям, масштабное развитие науки, образования и культуры в Азербайджане навечно связаны с именем Гейдара Алиева. Неоспорима роль личности Гейдара Алиева в применении нашего родного языка как государственного, расширении его возможностей и оценки как самого большого достояния азербайджанского народа.

Принятие основного закона нашей страны - Конституции, закрепление принципа разделения властей, приведение правовых норм и законодательной базы в соответствие с международными стандартами, утверждение современных способов управления и формирование соответствующих государственных структур являются составными частями широкомасштабной созидательной программы, реализованной под руководством Гейдара Алиева.

Идеология азербайджанства, о которой говорил Гейдар Алиев, и включенные в ее содержание основные принципы нашли отражение также в Конституции Азербайджанской Республики, принятой всенародным референдумом в 1995 году. Эта идеология превратилась уже в выражение общих интересов всего народа, а не какого-то отдельного политического лидера, партии или политической организации.

Под руководством Гейдара Алиева был определен основанный на национальных интересах и учитывающий политические перспективы внешнеполитический курс, налажены взаимоотношения с ведущими государствами мира и международными организациями. Его успешная внешняя политика способствовала росту в международном масштабе авторитета нашей страны, воспринимаемой в качестве надежного партнера, ее популяризации как реформаторского и инициативного государства.

Благодаря решительным шагам Гейдара Алиева на международной арене сформировалась

активная позиция нашей дипломатии, изменилось отношение мировой общественности к армяно-азербайджанскому, нагорно-карабахскому конфликту, в который Азербайджан был вовлечен насильно, а тема суверенитета, территориальной целостности нашей страны и неприкосновенности ее границ нашли свое отражение во всех международных нормативно-правовых документах (1, с.132).

Гейдар Алиев добился признания в мире нашей страны, являющейся важным центром Великого Шелкового пути и расположенной на стыке культур и цивилизаций, как пространства толерантности и терпимости. Его зарубежные визиты, встречи с политическими, общественными и религиозными деятелями служили формированию нового имиджа нашей страны.

Представление мировой общественности азербайджанской культуры и нашего богатого исторического наследия является одной из неопределимых заслуг Гейдара Алиева. Проведение на уровне ЮНЕСКО 500-летнего юбилея Мухаммеда Физули и 1300-летнего юбилея эпоса «Деде Горгуд». служба пропаганде азербайджанской культуры, способствовало утверждению новых форм сотрудничества с международной культурной общественностью.

В основу идеологии азербайджанства Гейдар Алиев ставил, в первую очередь, национальное государство - независимый Азербайджан, способный обеспечить интересы проживающих в мире более 40 миллионов азербайджанцев, как и отвечающий стабильному, благополучному и динамичному развитию всех граждан нашей страны.

Слова общенационального лидера нашего народа «Я всегда гордился и сегодня горжусь тем, что я азербайджанец», являясь лозунгом азербайджанцев всего мира, стали краеугольным камнем солидарности наших соотечественников. Благодаря последовательной и целенаправленной политике, проводимой Гейдаром Алиевым в годы руководства независимой Азербайджанской Республикой, сформировалась и развилась азербайджанская диаспора, продемонстрировавшая тесную связь со своей исторической Родиной. То, что сегодня азербайджанцы, проживающие в разных уголках мира, считают Азербайджанскую Республику своей Родиной, воспринимают ее как храм национального духа, национально-духовных ценностей и национальной культуры и сплотились вокруг идеи азербайджанства, является именно результатом деятельности Гейдара Алиева. (2, 47).

Своим политическим гением Гейдар Алиев определил современный облик Азербайджана и оставил неизгладимый след в судьбе нашего народа. Огромные успехи, достигнутые благодаря его политике - налицо. Эти успехи нашли свое отражение в постоянно меняющемся облике нашей столицы, стремительной модернизации городов и районов, развитии экономики и науки, образовании, культуре и здравоохранении, общественно-политической жизни в целом.

Сегодня Азербайджан, архитектором которого является Гейдар Алиев, напоминает большую строительную площадку. Возводятся сотни промышленных и инфраструктурных объектов, школы, больницы, спортивные сооружения, жилые дома, административные здания и другие строения, прокладываются дороги. Концепция развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», отражая дальнейшие национальные планы, вновь подтверждает, что широкомасштабные программы Гейдара Алиева, обеспечивающие и сегодня масштабный прогресс страны, служат последовательному улучшению жизни нашего народа.

Идеология азербайджанства Гейдара Алиева, определяя сохранение национально-духовных ценностей, национальной самобытности, оставшейся нам в наследство от исторического прошлого, одновременно способствовала превращению нашей страны в современное развитое государство, способное обеспечить материально-духовные потребности народа и добившееся национально-социального единства (3, 85).

Определяя идеологию азербайджанства, Гейдар Алиев также учитывал происходящие на международной арене события, тенденции развития современной мировой политики, глобализирующегося и транснационализирующегося мира. Конечно, в глобализирующемся мире сохранить национальные барьеры, национально-духовные ценности страны, защищать национальные интересы граждан не так просто. Транснациональные компании и стоящие за ними супердержавы очень ревностно воспринимают национальное развитие, национальные интересы стран, защиту национально-духовных ценностей и др. процессы.

Современная история Азербайджана непосредственно связана с именем и деятельностью Гейдара Алиева. Его заслуги в сохранении и укреплении независимости, формировании идеи азербайджанства, национальной солидарности, модели развития Азербайджана, интеграции нашей страны в мир неопределимы.

Нефтяная стратегия Гейдара Алиева, став гарантом независимости нашего государства,

одновременно привела в действие механизмы свободных экономических отношений, обеспечила динамичную интеграцию страны в мировое экономическое пространство, привлечение иностранных инвестиций, имеющих важное значение для повышения благосостояния азербайджанского народа. Все это служит росту не только внутреннего могущества нашего государства, но и его международного авторитета. Растущие объемы добываемой азербайджанской нефти обусловили необходимость строительства более крупного экспортного трубопровода. Гейдар Алиев еще в 1994 году выдвинул идею прокладки его по маршруту Баку-Тбилиси-Джейхан. Путь как идеи, так и основного экспортного трубопровода был отнюдь не гладким. Однако в результате решительных мер, предпринятых в направлении согласования позиций многих государств, и в 1999 году были подписаны Соглашение о транспортировке нефти по этому маршруту и «Стамбульская декларация» о поддержке проекта. Сегодня по этому трубопроводу, носящему имя Гейдара Алиева, на мировой рынок поставляются миллионы баррелей азербайджанской нефти. Глобальный проект-газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум стал конечным продолжением экономической политики Гейдара Алиева (4, 94).

Преемник политического курса Гейдара Алиева - Президент Азербайджана Ильхам Алиев в настоящее время успешно ведет Азербайджан в русле политической и экономической модернизации. Либерализация экономики, рост геополитической и геоэкономической значимости страны, надежное единство государства и общества обуславливают в мировом сообществе стратегию данного развития.

Благодаря политике, проводимой Президентом Ильхамом Алиевым, Азербайджан по темпам экономического развития занимает достойное место в числе ведущих государств мира. В последние годы Азербайджан по индексу конкурентоспособности представлен среди 60 стран мира, а на постсоветском пространстве находится на первых местах. По объему прямых зарубежных инвестиций на душу населения Азербайджан является лидером в регионе и входит в первую десятку в мире. С каждым днем меняется облик наших городов и сел, модернизируются регионы, благодаря эффективному развитию информационно-коммуникационных технологий наша страна превращается в важный интеллектуальный центр. Все это является очередным наглядным свидетельством интенсивного развития и модернизации Азербайджана, успеха идеологии азербайджанства.

Литература:

1. Эльмира Ахундова. Гейдар Алиев: личность и эпоха. Баку, 2007.
2. Мубариз Гурбанлы. Политика Г. Алиева: Толерантность. Баку, 2016
3. Ирада Гусейнова. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005
4. Али Гасанов. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, 2007

Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası

Xülasə

Heydər Əliyev bizim ölkəmizin tarixində böyük rol oynamışdır. Onun hakimiyyəti dövrü Azərbaycan üçün milli dövlətçiliyin inkişafı dövrü sayılır. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının nəticəsində respublikamız suveren dövlətçiliyini qazanmışdır. Bununla da ulu öndərimiz milli müstəqillik arzumuzu həyata keçirdi. Milli azərbaycançılıq ideologiyasının sistem halına salınması istiqamətində Heydər Əliyev bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ös təsdiqini tapdı.

Heydar Aliyev and Azerbaijanism ideology

Summary

Heydar Aliyev plays an important role in the history of our country. The period of his governance is the period of blooming and national progress in Azerbaijan.

The most important result of his political activity is independent Azerbaijan Republic, what was created by him. Our republic was presented us by him. He played a huge role in the field of state building and national ideology. He enhanced our nation's dreams about independence and made them come true. He expressed them into the field of external politics.

Рецензент: доц. А.Амиров

28 MAY RESPUBLİKA GÜNÜ, 18 OKTYABR İSƏ MÜSTƏQİLLİK GÜNÜDÜR

Açar sözlər: Respublika günü, Müstəqillik günü, “26-lar”, Xosrov bəy Sultanov, İstiqlal bəyannaməsi, Hərbi nazir, Əkinçilik naziri, General qubernator

Ключевые слова: День Республики, День Независимости, «26-ые», Хосров бек Султанов, Декларация Независимости, Военный Министр, Министр земледелия, Генерал губернатор

Keywords: Republic Day, Independence Day, “26ths”, Khosrov bey Sultanov, Declaration of Independence, War Minister, Minister of Agriculture, General Governor

Türk müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika Azərbaycan Demokratik Respublikası olmuşdur. Təməli 1918-ci il mayın 28-də qoyulmuşdur. Odur ki, **28 May** hər il Şimali Azərbaycanda Respublika günü kimi qeyd olunur. Həmin gün 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının iclasında İstiqlal bəyannaməsi qəbul olunmuş, 26 nəfər millət fədaisi həmin bəyannaməni imzalamışlar. Odur ki, xalq arasında “26-lar” ifadəsi formalaşmışdır. “26-lar” dedikdə İstiqlal bəyannaməsinə qol şəkən 26 nəfər Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının fədailəri nəzərdə tutulur. Zənnimcə, sovet ideoloqları sovetlər dövründə xalqın qəlbində olan cümhuriyyət məhəbbətinin kölgəsində gizlənmək üçün “26-lar”ı “26 Bakı komissarları”, “28 May Cümhuriyyət günü”nü isə “28 Aprel” kimi təqdim edib, 70 il hakimiyyətdə olsalar da, xalq məhəbbətindən məhrum olmuşlar. Lakin xalq məhəbbəti qazanmış “26-lar” dedikdə İstiqlal bəyannaməsinə qol şəkən 26 nəfər Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının fədailəri nəzərdə tutulur. İstiqlal bəyannaməsinə imzalayan 26 nəfərdən biri də **Xosrov bəy Sultanov** olmuşdur. Onun həyat yoluna nəzər salsaq Xosrov bəyin xalqı üçün nələr etdiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan xalqının vətənpərvər övladı və tarixi şəxsiyyət olan Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il may ayının 10-da Laçın rayonunun Qurdqajı kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almışdır. Sonra Odessa şəhərindəki Novorossiysk universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, 1903-cü ildə oranı bitirdikdən sonra Tiflisdə bir müddət həkim işləmişdir. Daha sonra o həkimlik fəaliyyətini Şuşada davam etdirmişdir. O, Qarabağda təbii bitkilərdən hazırladığı dərmanlar vasitəsi ilə xəstələri təmənnəsiz müalicə etmişdir. Odur ki, Qarabağda “Xalqın həkimi” kimi tanınmışdır. Xalq arasında atası Paşa bəy, qardaşı Sultan bəy və özü haqqında belə bir deyim formalaşmışdır: “Paşa bəy ədaləti, Sultan bəy cəsarəti, Xosrov bəy isə ziyalılığı, səxavəti ilə yaşayır.”

O, 1917-ci ildə Müsavat partiyasına daxil olmuşdur. Zaqafqaziya seyminin üzvü olan Xosrov bəy Sultanov sonra İttihad partiyasına keçmişdir. O, Fətəli xan Xoyskinin birinci hökumətində (1918-ci ilin may, iyun ayları) Hərbi nazir, ikinci hökumətində (1918-ci ilin iyun, dekabr ayları) və üçüncü hökumətində (1918-ci ilin dekabr, 1919-cu ilin mart ayları) Əkinçilik naziri olmuşdur 1919-cu il yanvarın 29-da Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına General-qubernator təyin edilmişdir. Xosrov bəy Sultanovun fəaliyyəti nəticəsində erməni əhalisi Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətini tanımışdır.

“Bölshevik təqibindən yaxa qurtarmaq üçün məcburiyyət qarşısında doğma vətəninə tərk etmiş, müxtəlif ölkələrdə mühacirət həyatı yaşamışdır.

1923-cü ildən sonra Xosrov bəy Sultanov Almaniya, Fransa və Türkiyədə yaşamışdır. O, mühacirətdə olduğu müddətdə də öz siyasi mübarizəsini davam etdirmiş bir sıra uğurlar əldə etmişdir. Fransada Azərbaycan xəstəxanası açmışdır. 1926-cı il martın 4-də Parisdən Tehrana gələrək Azərbaycanla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün «İttihad» partiyasının Tehran komitəsinə Aşur bəy İsabəyi, Təbriz komitəsinə isə qardaşı İsgəndər bəyi təyin etmişdir.” (3, 70)

İkinci dünya müharibəsi illərində Xosrov bəy Sultanov Türkiyədə yaşayırmış. Almanlara əsir düşmüş azərbaycanlıların Almanyanın həbs düşərgələrindən xilas etmək üçün böyük xidmətlər göstərmiş, minlərlə azərbaycanlı xilas etmişdir.

Xosrov bəy Sultanov **1956-cı ildə** Türkiyənin Bursa şəhərində vəfat etmişdir.

Xosrov bəy Qaraqasımlı tayfasına mənsubdur. Deyilənə görə Qaraqasımlı tayfası Türkmənistanın Təkə-Türkmən mahalından İrana gəlmiş, oradan isə Qarabağa gəlmiş və Laçında məskunlaşmışdır. Demək, bu tayfa təkə-Türkməndən gəlir. Bu tayfa «Təkəli» və yaxud «Turkmən» tayfaları adlanırlar. «Təkəlilər - qızılbaş tayfalarından biri – Təkə - türkmən tayfasının bir qolu olan təkəlilər Cənubi Azərbaycanda və Kiçik Asiyada köçəri həyat sürürdülər. Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynayan təkəlilərin bir hissəsi sonralar mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdıqlarına

görə 1596-cı ildə I Şah Abbas tərəfindən məhv edilmiş, qalanları Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə yayılmışdır». (1, 244)

«Türkmanlar (türkmənlər) azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş türkdilli tayfadır. Səlcuqların tərkibində İrana, Azərbaycana və Kiçik Asiyaya gəlmişlər. Azərbaycan və İranın siyasi həyatında mühüm rol oynamış türkmanlar ağıqoyunlulardan ayrılaraq qızılbaş tayfa birliyinin tərkibinə daxil olmuş və Səfəvilər dövlətinin yaranmasında iştirak etmişlər». (1, 402)

Göründüyü kimi hər iki məlumat biri-birini təsdiqləyir və tamamlayır.

Xosrovbəyin qardaşı Sultan bəy də Sovet hakimiyyətindən qaçaq vəziyyətində «Gorgahatın» meşəsində bir yarıqda gizlənərmiş. Bir dəfə onu tanımayan və sonradan tanıyıb üzr istəyən həmkəndlisinə belə deyir:

**-Mən aşiqəm yarqana
Yar sözünü yar qana.
Aləmə sığmaz başım
Sığındır yarqana.**

Sultan bəy vətəndən, doğma yurddan ayrılarkən Qırxqız yaylağına qalxır, dağları seyr edir və bayatı çağırır:

**-Mən aşiq qəm qalağı
Dağların qəm qalağı,
Dağlardan uca könlüm
Olubdur qəm qalağı.**

**Mən aşiq dolan gözüm
Dol gözüm, dolan, gözüm
Gedərsən qayıtmazsan,
Vətəni dolan gözüm.**

Sultan bəy cəsərdə bəlkə analar elə bir oğul bir daha dünyaya gətirməmişlər. Sultan bəy öz cəsəreti ilə Andraniki tarixin yaddaşından silmişdir. Xalq arasında belə bir kəlam bu gün də işlənir: - «Paşa bəy ədaləti ilə, Sultan bəy cəsəreti ilə yaşayır.»

Sultan bəyin cəsurluğunu yaşadan igidlərimiz bu gün də az deyildir. Odur ki, Qarabağ savaşında igidlik göstərən və mərdliklə şəhid olan 300 nəfər Laçınlı cəsurlar Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi yaşayacaq, həmçinin vətənimizin igidlik salnaməsi tarixinə əbədi həkk olunacaqdır. Bu şəhidlərdən Oqtay Güləliyev, İsrail Şahverdiyev, Kamil Nəsimov, Qoxmaz Eyvazov, Ələsgər Novruzov, Fazil Mehdiyev «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» fəxri adına layiq görülüb. Onların ruhları o zaman rahat olub bizi bağışlayacaqdır ki, biz düşmən tapdığı altında olan Qarabağımızı azad edək. İnşallah.....

Çox təəssüflər olsun ki, 1918-ci il 28 Mayda qan bahasına əldə olunmuş istiqlalımızı beşikdə ikən məhv etdilər. Odur ki, əldə olunmuş azadlığın qorunması haqqında ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Müstəqillik yolu qədər çətin yol yoxdur. Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi, əbədi, olması bundan da çətindir.” (2, 23)

Lakin İstiqlal ləzzətini dadmış bir xalq çətin ki, ondan əl çəkər. Azadlıq fədaisi M. Ə. Rəsulzadə demişkən: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” Odur ki, müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə uzun illər davam etmiş və nəhayət, bu gün biz azadlığın “təntənəsi dövrü”nü yaşayırıq. Akademik Nizami Cəfərov bu baxımdan Azərbaycan xalqının müstəqillik yolunda mübarizə tarixini üç dərə bölmüşdür:

“I Təşəkkül-formalaşma dövrü. (eramızın ilk əsrlərindən orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə qədər)

II Milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük uğrunda mübarizə dövrü. (orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər)

III Milli azadlıq (müstəqillik) bütövlük ideallarının həyata keçməsi, yaxud təntənəsi dövrü. (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən sonra.)” (4, 59)

Buradan aydın olur ki, I dövr-Təşəkkül-formalaşma dövrüdür. Həmçinin bu dövrün zərgər dəqiqiyyəsi ilə sərrast qiymətini akademik Nizami Cəfərov Şah İsmayıl Xətai haqqındakı müdrik kəlamlarında və dövrə real yanaşma konsepsiyasında əks etdirmişdir: “Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycan tarixində əsas missiyası ondan ibarət idi ki, bu dahi şəxsiyyət ilk dəfə Azərbaycan xalqının etnoqrafi hüdudlarını müəyyənləşdirməklə onun bütöv az və ya çox dərəcədə təmərküzlənmiş bir dövlət tərkibində yaşamasının, idarə olunmasının təcrübəsini verdi ki, həmin tarixi təcrübə olmasaydı, sonralar nəinki müstəqil Azərbaycan dövləti, hətta müstəqillik uğrunda milli mübarizə idealları da olmazdı.”(4, 15) Doğrudan da, özünü dərk etmə idealları

müstəqillik yolunun başlanğıc nöqtəsidir. Bu yolun davamı milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük uğrunda mübarizə pilləsindən keçməklə milli təfəkkürün oyanışına və inkişafına gətirib çıxarır. Xalqı azadlığa, müstəqilliyə, inkişafa səsələyən M. Ə. Sabir vaxtilə yazmışdır:

---Neyləyim, göz görür, əqlim kəsir,

Mən günəşi göydə dana bilmirəm.

Və yaxud:

Arif çalışır ki, millət azad olsun,

Zahid çağırır ki, məscid abad olsun.

M.Ə. Sabir “arif” dedikdə öz dövründə olan və özündən sonra formalaşan Ə.Hüseynzadə, M.Ə. Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, A.Səhhət, Y.V. Çəmənəmli, S.Hüseyn, A.Şaiq və s. kimi milli təfəkkürün inkişafında rolunu oynayan vətən fədailərini nəzərdə tuturdu.

M.F. Axundov, H.Zərdabi tərəfindən təməli qoyulan milli təfəkkürün oyanışı dövründən uzun illər keçmiş, XX əsrin əvvəllərində milli oyanış uğrunda mübarizə tarixə qovuşmuş və bu gün biz milli təfəkkürün yüksəliş dövrünü yaşayırıq. Bunu bir müqayisə ilə diqqətinizə çatdırmaq istərdim. Məsələn, İmadəddin Nəsimi XV əsrdə “ənəlhəq” deməklə insanı elə bir ölçətməz zirvəyə ucaltmışdır ki, bu zirvəni heç bir bəşər övladı fəth edə bilməmişdir. Lakin o dövrdə Nəsimi fəlsəfi duyumunun dərkənin dərkənməzliyi ucubundan dayaz düşüncəli fanatiklər (fanatizm insanlığın məhvi, cəhəlatin mayakıdır) onun qətlinə fərman vermişlər. Bu fərman o dövrün cahillik kodeksidir. Bu gün isə Nəsiminin qətlinə fərman verənlər onun dərk olunmasını təbliğ edirlər. Bu isə müasir dövrün kamillik zirvəsidir. Həmçinin bu göstərici milli təfəkkürün yüksəliş nöqtəsidir. Bunun nəticəsidir ki, 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında tarixi sənəd-Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edilib. Odur ki, hər il **18 Oktyabr** Müstəqillik günü kimi qeyd olunur. Bu gün **18 Oktyabr** Azərbaycan xalqının tarixi fəxarət günüdür.

Ədəbiyyat:

1. ASE (IX cild), Bakı-1987.
2. Heydər Əliyevin aforizmləri. “Deyilən söz yadigardır”, Azərbaycan Yazıçılar Klubu, 2013.
3. Həvvə Məmmədova «Qarabağ General Qubeonatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizə tarixindən səhifələr», Bakı-1999.
4. Yusif Nəğməkar. “Nizami demiş, Bakı, 2017”.

The 28th of May - the Day of the Republic, the 18th of October - Independence Day Summary

The first parliamentary republic of Turkish Islam of the east was the Azerbaijan Democratic Republic. Every year on May 28 in the north of Azerbaijan is celebrated as Republic Day. The national leader Khosrov bey Sultanov was one of the 26 individuals who signed the Declaration of Independence.

State Independence Day is celebrated on the basis of the Constitutional Act adopted on October 18, 1991. This historic day of the 18th of October is the day of pride of the Azerbaijani people.

28 мая – День Республики, 18 октября – День Независимости Резюме

Первой парламентской республикой турецкого мусульманского Востока была Азербайджанская Демократическая Республика. Каждый год 28 Мая в северном Азербайджане отмечается как День Республики. Национальный деятель Хосров бек Султанов был одним из 26-ти личностей подписавших Декларацию Независимости.

День Государственной Независимости отмечается на основе Конституционного акта принятого 18 октября 1991-го года. Этот исторический день 18-ое Октября является днем гордости для азербайджанского народа.

Rəyçi: dos.V.Allahverdiyev

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR
INTERNATIONAL RELATIONS
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Айнур Рамиз гызы Алифли
Бакинский славянский университет

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРЕЦИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: *Азербайджано-греческие отношения, Поэзия Константиноса Кавафиса, Центр Новогреческого языка и Культуры, поэтесса Азербайджана Мехсети Гянджеви, перевод драмы «Шейда» на греческий.*

Açar sözlər: *Azərbaycan-Yunanistan münasibətləri, Konstantin Kavafisin poeziyası, Müasir Yunan dili və Mədəniyyəti Mərkəzi, Azərbaycan şairi Məhsəti Gəncəvi, "Şeyda" dramının yunan dilinə tərcüməsi.*

Keywords: *Azerbaijani-Greek relations, Poetry of Konstantinos Kavafis, Center of Modern Greek Language and Culture, poetess of Azerbaijan Mehseti Ganjavi, translation of the drama "Sheyda" into Greek.*

Азербайджано-греческие дипломатические отношения пересекли 20-летний рубеж. За эти два пройденных десятилетия была проделана с двух сторон значительная работа, направленная на развитие двусторонних отношений во всех сферах. На сегодняшний день уровень двустороннего сотрудничества достаточно высок, в результате плодотворных встреч на высшем уровне. Наблюдается развитие и в культурно-образовательном секторе. Создаются все необходимые условия для двустороннего просвещения, возможности свободного получения информации через информационные источники, как печатные издания, так и интернет-пространство.

Ещё недавно, среднестатистический житель Азербайджана имел достаточно скудное представление о новейшей истории, экономике, о роли на международной арене, культуре, традициях современной Греции. Сложнее задача стояла перед дипломатией Азербайджана, о существовании которого порой и не знали в средних слоях населения. За 20-летний период развития двусторонних отношений были проведены многочисленные культурные мероприятия, научные конференции, бизнес - форумы, спортивные соревнования и т.д., т.е. создаются все условия для двусторонних визитов, благодаря которым происходит ознакомление с историей, культурой, внутренней жизнью, традициями, обычаями, кухней другого народа. Пожалуй, главное, что выносит каждый из посетителей и гостей наших стран из своего визита – это приятное удивление и осознание общности двух таких разных, но в то же время очень похожих народов. Азербайджан, как и Греция вмещает в себя две культуры – восточную и западную, с тем отличием, что в одном народе преобладают элементы Востока, в другом – Запада.

В отношениях между Афинами и Баку отдельно нужно отметить особое место науки и образования. Дело в том, что интерес к греческой культуре и философии в Азербайджане высок. Еще в IX веке на исторической территории Азербайджана формировались храмы науки, подобные академиям в Греции. Изучение сегодня молодежью греческого языка может позитивно повлиять на интеллектуальное развитие. Вместе с тем греки получают возможность ближе познакомиться с сокровищами азербайджанской культуры. Это значит, что в стратегическом партнерстве между Азербайджаном и Грецией культурный фактор занимает особое место.

В сотрудничестве в области образования и культуры наших двух стран немаловажную роль играет работа в области гуманитарного взаимодействия, проводимая Бакинским Славянским Университетом. Открытие Центра Новогреческого языка и Культуры при вышеуказанном Университете-является важным шагом в направлении двустороннего культурного диалога. Официальные лица Греческой Республики, находящиеся с визитом в Азербайджане, в обязательном порядке посещают Славянский Университет, отмечая важность функционирования Греческого Центра, называя его мостом, соединяющим два государства, имеющих богатое культурное наследие.

Работники и преподаватели Греческого центра, занимая нишу языкового и литературного формата, прилагают все усилия в вопросах культурного пропагандирования наследия Азербайджана в Греции и наоборот. К участию во всех мероприятиях центра и вне, привлекаются также студенты, а также выпускники греческого отделения, тем самым сохраняя «греческий дух» в сердцах и душах азербайджанской молодёжи.

Одним из важных приоритетов деятельности культурного центра – является перевод художественной литературы, как прозы, так и поэзии, с новогреческого языка на азербайджанский, а также с азербайджанского языка на новогреческий. Изучение литературы какой-либо страны позволяет познать быт, культуру, традиции, исторические события, т.е. проникнуть в самые глубины народа и его страны, представляя собой своеобразное зеркало, отображающее дух и характер определённой нации.

Таким образом, работники центра и преподаватели занимаются переводом художественной литературы, создавая возможность читателям обеих стран притронуться к литературному наследию. Наиболее яркими примерами за последние два года являются следующие переводы произведений поэтов и писателей Азербайджана и Греции.

2013 год был объявлен международной организацией UNESCO годом великого греческого поэта Константиноса Кавафиса. Во многих странах мира проводились множество культурных мероприятий в честь 150-летия со дня рождения великого поэта. Следует отметить, что именно в Азербайджане, в Бакинском Славянском Университете было отмечено первое юбилейное празднование переводом и презентацией сборника избранных стихов и краткого жизнеописания выдающегося греческого мастера поэтического слова. Константинос Кавафис является мостом, соединяющим птолемейский Египет и нашу эпоху, эллинистический период с современным Западом, а также философские идеи эллинизма с гуманизмом.

Перевод поэзии Кавафиса на азербайджанский язык является первым шагом для знакомства азербайджанского читателя с современной греческой литературой, в частности поэзией, отображающей незримую паутину философских воззрений поэта на фоне эллинистической эпохи, переплетённой с современным Западом. Плоды его философских идей воплотились в поэтической форме, искусно написанной на греческом языке, настолько близким к сегодняшней форме, а также к александрийскому койнэ эллинистической эпохи.

Поэзия Константиноса Кавафиса переведена на многие языки мира. И, благодаря переводческой группе Центра греческого языка и Культуры, сегодня Кавафис звучит и на азербайджанском языке. Презентация книги состоялась в присутствии студентов и преподавательского состава Университета, было приглашено множество гостей с греческой и азербайджанской стороны, среди которых были и видные политические деятели. На встрече были зачитаны лучшие стихи поэта как в оригинале, так и в переводе на азербайджанский язык.

Второй важной работой в области перевода была трагедия в четырёх действиях великого азербайджанского представителя романтизма Гусейна Джавида «Шейда». В связи с 130-летием со дня рождения яркого представителя и одного из основоположников прогрессивного романтизма в Азербайджане Гусейн Джавид была переведена известная драма «Шейда» на греческий и многие другие славянские языки.

Поэт и драматург создал новый стиль и форму психологической и философской драмы, оказал сильное влияние на формирование азербайджанской литературы XX века и национального театра. Своими произведениями, в которых нашли отражение мотивы философской лирики, вопросы гуманизма и человеколюбия, Гусейн Джавид открыл новую страницу в литературе и драматургии Азербайджана. Гусейн Джавид был основоположником азербайджанской драматургии и в начале XX века.

Еще одной немаловажной работой в переводческой деятельности Центра греческого языка и Культуры является перевод с азербайджанского языка на греческий язык литературного очерка великой поэтессы Азербайджана Мехсети Гянджеви. Автором предисловия и переводов рубаи с персидского на азербайджанский язык является директор музея, член-корреспондент НАНА, профессор Рафаэль Гусейнов.

Великая представительница поэзии Азербайджана XII века Мехсети Гянджеви является крупным мастером жанра рубаи. 14 рубаи Мехсети Гянджеви, переведенные Рафаэлем Гусейновым с персидского языка на азербайджанский, впервые легли в основу пяти замечательных песен. В этих песнях были отражены темы любви, философии жизни, борьбы человека за свои идеалы.

Книга издана в соответствии с распоряжением президента Азербайджана Ильхама Алиева «О проведении 900-летнего юбилея Мехсети Гянджеви» от 16 января 2013 года.

Подытоживая вышесказанное, следует отметить, что и Греция, и Азербайджан, придают большое значение связям между нашими странами, и есть огромные перспективы для более интенсивного развития этих отношений.

Azərbaycan və Yunanıstan arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq

Xülasə

Azərbaycan və Yunanıstan arasındakı münasibətlərin iyirmi ildən çox tarixi vardır. Mətbuat və internet resursları vasitəsi ilə bilik və məlumatların bölüşməsinə asanlaşdırmaq üçün bütün şərait yaradılmışdır. İyirmi illik ikitərəfli münasibətlər dövründə hər iki xalqın tarixi, mədəniyyəti, gündəlik həyatı, adət ənənələri və mətbəxi haqqında bilikləri qonaqlarla paylaşmaq məqsədilə dəfələrlə mədəniyyət tədbirləri, elmi konfranslar, biznes forumlar, idman yarışları və digər tədbirlər keçirilmişdir.

Tədris sahəsinə gəldikdə isə ikitərəfli humanitar əməkdaşlıqda Bakı Slavyan Universitetinin tövəsi şübhəsizdir. İki ölkə arasında mədəniyyət dialoqunun qurulmasında bu Universitetdə Müasir Yunan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin yaradılması vacib rol oynamışdır. Yunan şöbəsinin hazırkı və məzun tələbələri Yunan Mərkəzi tərəfindən təşkil edilmiş bütün tədbirlərdə iştirak edərək Azərbaycan gənclərinin ürəklərində “Yunan Ruhunu” qoruyub saxlayırlar.

Cooperation of Azerbaijan and Greece in the field of culture

Summary

Affairs between Azerbaijan and Greece have over twenty years of history. All conditions are created to facilitate knowledge and information exchange through media as well as web resources. Within 20 years of bilateral relations the number of cultural events, scientific conferences, business forums, sport tournaments and other events were hold in order to provide the delegates with knowledge about history, culture, everyday life, traditions, cuisine of each nation.

In the field of education the contribution of Baku Slavic University has significant importance for bilateral humanitarian cooperation. Establishment of the Centre of Modern Greek Language and Culture in the above University became an important step to create cultural dialogue between two countries. Present and former students of the Greek department are participating in all events hold by the Greek Centre and preserving “Greek Spirit” in the hearts of Azeri youth.

Рецензент: ст. преп. С.В.Мехтиева

Fərqanə Elşən qızı Qafarova
Bakı Dövlət Universiteti

YANLIŞ, QEYRİ-DƏQİQ VƏ TƏHRİF EDİLMİŞ İQTİSADI İNFORMASIYANIN MÜMKÜN FƏSADLARI

Açar sözlər: cəmiyyət, iqtisadiyyat, iqtisadi informasiya, yanlış informasiya, informasiya münasibətləri

Key words: society, economics, economic information, false information, informational relations.

Ключевые слова: общество, экономическая информация, ложная информация, информационные отношения

İnformasiya insana onun hissi qavrayışları və təsəvvürləri sayəsində çatır. İnformasiya bütün hallarda mənbə və istehlakçının, yəni, qəbul edənin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Müəssisələrdə idarəetmə prosesi nəzərdən keçirilərkən informasiya anlayışı kimi müəyyən məlumatlar nəzərdə tutulur. İstifadə obyektindən asılı olaraq müxtəlif tip informasiyalar mövcuddur. Bunlardan biri də iqtisadi informasiyadır. İqtisadi informasiya idarəetmə məqsədi üçün təyin olunur. İqtisadi informasiya özü də müxtəlif cür olur. O ya artıq baş vermiş, ya da gələcəkdə baş verəcək iqtisadi prosesləri özündə əks etdirir. Keçmişdə baş vermiş hadisə barədə danışılarsa hesablama ilə əlaqədar informasiya nəzərdə tutulur. Əgər, əksinə gələcəkdə baş verəcək proseslə bağlıdırsa bu zaman artıq planlaşdırma ilə bağlı informasiyadan istifadə olunur.

İqtisadi informasiyanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də assimetriyadır. Belə ki, müqavilə bağlayan tərəflər müqavilənin şərtləri barədə heç bir zaman eyni fikirdə, eyni informasiyaya malik olmurlar. Bu obyektiv xassədir. Çünki müqavilənin şərtlərini hər kəs öz istədiyi kimi yozur. Məsələn qiymətli kağızlar bazarında satıcı satışı, alıcı isə alışı faydalı hesab edərək alqı-satqı münasibətinə girir.

İnformasiya cəmiyyət arasında fikir formalaşdırır. Buna görə də insanlara doğru, düzgün informasiya ötürmək lazımdır. Yəni hər hansı bir məlumatı, xəbəri izləyicilərə çatdırmadan öncə informasiyanın düzgünlüyünü müxtəlif faktlarla təsdiqləmək lazımdır. Bu işdə xəbəri yayınlayan qurumlar, saytlar daha diqqətli olmalıdır. Çünki, əgər informasiya yanlış olarsa sonradan həmin xəbəri təkzib etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu da xəbər saytlarının, informasiyanı açıqlayan müəssisələrin nüfuzuna xələl gətirir, cəmiyyətin onlara qarşı inamının itməsinə səbəb olur.

Yanlış informasiya hər hansı bir böyük təşkilatın, müəssisənin, dövlətin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Amma düzgün məlumatlandırılma daha yaxşı nəticələrə gətirə bilər. İnformasiya çox böyük qüvvədir. Bəzən informasiyaya sahib olmaq çox böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər. İnformasiya əldə edənlər manipulyasiyalara yol verərək öz xeyirlərinə işlər edə bilərlər. (Manipulyasiya – idarə edən insanın mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir davranışının gizli idarə olunması prosesidir). 1815-ci ildə olan bir hadisəni buna misal olaraq göstərmək olar. Watersley müharibəsində müşahidəçi kimi iştirak edən Nathan müharibənin sonlarına doğru fırtınalı bir havada Manş kanalını keçib, Londona çatmışdır. Əhaliyə İngiltərənin müharibədə məğlub olması xəbərini yaymış və əlindəki hissə, sənədləri tez bir zamanda satmağa başlamışdır. Bu vəziyyət insanlarda panikanın yaranmasına səbəb oldu və hər kəs əlindəki hissə, sənədləri ən ucuz qiymətə satmağa başladı. Nathan isə gizli agentləri sayəsində bu hissələri almışdı. Bir neçə gün sonra İngiltərənin müharibədə qalib gəldiyi xəbəri ölkəyə çatdı. Həmin vaxt Fond bazarı qiymətli kağızların dəyərinin yüksəlməsi sayəsində böyük sərvət əldə etdi. Bu sərvət beş ildə 2500 dəfə artmış, bankların sərvəti isə 3 milyon dollardan 7,5 milyard dollara qalxmışdır. Nümunədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yanlış informasiya iqtisadiyyatda kəskin və geriye dönüşü olmayan dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bəzi informasiyalar yanlış informasiya yaymaqla cəmiyyət arasında çəşqinlik, yaradıb müxtəlif yollarla mənfəət əldə etməyə çalışır. Bütün bunları nəzərə alaraq hər hansı bir məlumatın düzgünlüyünü dəqiqləşdirmədən addım atmaq mənfi nəticələr çıxara bilər. Manipulyasiya etmənin əsas səbəbini bilməklə və manipulyatorların davranışlarının strateji xətlərinə bələd olmaqla onların bu rəftarının təsirindən yayınmaq mümkündür.

Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətdə əsas strateji resursa çevrilmişdir və informasiya sahəsinin ictimai rolu getdikcə daha da artmaqdadır. İnformasiya sahəsi informasiyanı, onun toplanılmasını, formalaşdırılmasını, yayılmasını və istifadəsini özündə birləşdirir.

İnformasiya sahəsi cəmiyyətin həyatında sistemvaradıcı bir amil olaraq ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə və s. kimi əsas təhlükəsizliyinin, xüsusilə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasından olduqca asılıdır. Müasir texniki tərəqqi dövründə bu asılılıq daha da artmaqdadır. İqtisadi informasiyalar nəinki ölkə daxilində, hətta dünya miqyasında da ölkəmizin istehsal gücünü, mövqeyini müəyyən edir. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının real inkişaf səviyyəsini xarakterizə etmək məqsədilə müxtəlif və çoxcəhətli məlumatların əhaliyə çatdırılmasına obyektiv nöqteyi nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Məsələn: 1990-cı ildən etibarən hər il BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən “İnsan İnkişaf Hesabatı” nəşr olunur ki, bu da dünya ölkələrində əhalinin rifahını əks etdirən göstəricidir. Dövlətlərin dünya reytingindəki yerini müəyyən etmək üçün ölkə əhalisinin həyat şəraitinin bütün göstəriciləri nəzərə alınır. Bura təhsil səviyyəsi, uzun ömürlülük, doğum və ölüm səviyyələri, adam başına düşən ÜDM, enerji təminatı, işsizliyin səviyyəsi və s. aiddir. İnsan İnkişaf indeksi hər il əsasən hesablanır və verilən məlumatlara görə Azərbaycan bu il 78-ci sırada qərarlaşıb. Belə deyə bilərik ki, iqtisadi rəqəmlər ölkəmizin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Bu səbəbdən də iqtisadi rəqəmlər düzgün şəkildə qeyd olunmalıdır. İctimaiyyətə yanlış iqtisadi informasiyaların verilməsi aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxara bilər:

-İqtisadiyyatda bürokratik maneələr yarana bilər. Bu da ölkənin iqtisadi inkişafının ləngiməsinə gətirib çıxara bilər. Bürokratik maneələr azaldığı təqdirdə iş qısa müddətə görülür və daha məhsuldar bir iş sisteminin ortaya çıxması mümkün olur. İqtisadiyyatda bürokratik bariyerlər informasiyanı əllərində tutan və informasiyanın gücü hesabına inhisar mühiti yaradanlardır;

-Eyni zamanda məhdud olan təbii resurslardan necə səmərəli istifadə olunması haqqında məlumatların verilməsinə də real formada yanaşılmalıdır. Təbii resurslar qeyri-səmərəli şəkildə paylana bilər. Əgər belə hal baş verərsə, təbii resurslar gözlənilməyən daha tez bitir. Ümumiyyətlə, təbii resursların qeyri-səmərəli paylanmasında Sovetləri misal göstərə bilərik. Bəzən idarəetmə halqasında yerli idarələrdən nazirliklərə, nazirliklərdən də yerli idarələrə məlumatlar operativ ötürülmürdü. Bu səbəbdən də qeyri-səmərəli bölgü və itkilər baş verirdi. Təbiətdən səmərəli istifadə edilməsinin strateji əsası da var. Bura torpaqdan, sudan, istilik və su enerji ehtiyatlarından, bioloji kütlədən, faydalı qazıntıların səmərəli, kompleks istifadə şəraitində ekoloji mühitin mühafizəsi təşkil edir. Bunlara riayət edilmədən təbiətdən istifadədə təbii fəlakət zonaları, ekoloji müvazinəti pozulmuş rayonlar, meşəsiz qalmış dağlar, ərazilər, balıqsız qalmış, qurudulmuş çaylar, göllər üçün sözün əsl mənasında cəmiyyət üçün fəlakət törədir.

-Regionlararası iqtisadiyyat qeyri-proporsional, yəni, qeyri-bərabər paylana bilər. Bölgələrdən Bakıya müəyyən iqtisadi göstəricilər gəlir. Bu məlumatların düzgün olmamasının iki nəticəsi ola bilər. Əgər göstəricilər düzgün qeyd olunmazsa informasiya itkisinin olması baş verir. Əgər normativə uyğun deyilsə dövlət region siyasətində düzgün olmayan qərarlar qəbul edə bilər. Həmin qərarlar da regionlararası iqtisadiyyatın qeyri-bərabər inkişafına gətirib çıxarar.

-Ölkədə sahibkarlığın tarazlı inkişafı haqqında da daha səmərəli məlumatlar verilməlidir. Sahibkarlığın inkişafında real çətinliklər yarana bilər. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı məqsədilə son illər xüsusi dövlət proqramları və bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul edilmişdir. Onların arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il tarixli “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı xüsusi yer tutur. Bu tədbirlərin və eləcə də həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq hazırda ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalının 71 faizi, o cümlədən sənayedə 50 faizi, kənd təsərrüfatında və ticarətdə 99 faizi özəl bölmənin payına düşür. Belə ki, mövcud iqtisadi vəziyyətlə bağlı düzgün olmayan informasiyalar dövləti biznes mühitini yanlış qiymətləndirməyə yönəldir. Bu da sağlam iqtisadi mühitin olmamasına səbəb olur.

İnformasiya münasibətlərinin və proseslərinin durmadan inkişafı informasiya sahəsində yeni münasibətlər sistemini, yəni, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı sisteminin, informasiya hüququnun yaranmasını tələb edir. Hal-hazırda yanlış informasiyaların yayılmasının qarşısını almaq üçün dövlət xüsusi tədbirlər həyata keçirir. İnformasiyanı korlamaqla və ya dəyişdirməklə onun sahibinə ziyan vuran fiziki və hüquqi şəxslər hərəkətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. İnformasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, istifadə olunması, işlənməsi, sahəsində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi həyata keçirilir. Bu da qanun pozuntularının qarşısının alınması, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi, dəymiş ziyanın ödənilməsi məqsədini daşıyır. Hüquqların müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bilərəkdən yanlış informasiya verilməsi və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və ya bağlanmış müqavilələrin şərtləri yerinə yetirilmədiyi hallarda istifadəçi məhkəməyə şikayət etmək və bu hərəkətlər nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir.

İqtisadiyyatın davamlı inkişafı, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün informasiyaların vaxtında ötürülməsi, sayt və qəzetlərdə yerləşdirilməsi, əhalinin vaxtında məlumatlandırılması ilk növbədə

informasiya haqqında qanun aktlarının tələb və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Bu onu ifadə edir ki, ölkədə həyata keçirilən islahatlar və ciddi struktur dəyişiklikləri gələcəkdə öz müsbət nəticəsini verməlidir. Əks halda qarşıya qoyulmuş məqsədlər, proqnozlar yalnız vəziyyətə düşər ola bilər. Bu da qoyulan maliyyə vəsaitləri baxımından ölkəyə xeyli dərəcədə ziyan dəyməsi deməkdir. Son dövrdə ölkə prezidenti tərəfindən aparılan iqtisadi inkişaf strategiyası real sürətdə bütün məlumatlarda öz əksini tapır. Bunun əsasında da qeyri-neft sektorunun inkişafında, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində mühüm ciddi irəliləyişlər baş vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən 4 noyabr 2010-cu il tarixli hesabat
- 2."İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, maddə 20.
3. Məmmədli C. Jurnalistikaya giriş. Bakı, 2001
4. Məmmədli C. Müasir jurnalitika. Bakı, 2003
5. Mazanlı İ. Söz azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi: milli və beynəlxalq təminat. Bakı, 2005
6. <http://odatv.com/kim-bu-rothschild-ailesi-3003161200.html>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Manipulyasiya>
8. Maliyyə Bazarları Terminlərinin izahlı lüğəti Bakı, 2010,s.143

The possible negative features of incorrect, inaccurate and distorted economic information**Summary**

Information creates an idea among society. That's why people need to communicate accurate information. In other words, it is necessary to confirm the accuracy of the information before it can be transmitted to the audience. Inaccurate information can lead to bad results of any major agency, enterprise, or state affairs. In modern times, information has become a major strategic resource in society, and the public role of the information area is gradually increasing. Sustainable development of the economy, timely transmission of information for the purpose of macroeconomic stability, placement in sites and newspapers, timely awareness of the population, primarily should comply with the requirements and principles of the law on information. This indicates that the reforms implemented in the country and serious structural changes should give positive results in the future.

Возможные негативные стороны недостоверной, неточной и искаженной экономической информации**Резюме**

Информация формирует мнение в обществе. Поэтому нужно передать людям правильную, достоверную информацию. Т.е. перед тем как передать слушателям любую информацию, любое сообщение, следует разными фактами подтвердить достоверность информации. Неверная информация может привести к отрицательным последствиям в работе какой-либо крупной организации, учреждения, государства. В современное время информация стала основным стратегическим ресурсом в обществе и все больше растет общественная роль области информации. Своевременная передача информации, размещение в сайтах и газетах, своевременное информирование населения для устойчивого развития экономики, обеспечения макроэкономической стабильности, в первую очередь, должны соответствовать требованиям и принципам актов закона об информации. Это означает, что реформы и серьезные структурные изменения, осуществляемые в стране, должны дать в будущем свой положительный результат.

Rəyçi: b.m.N.Qafarov

Эллада Муса гызы Кулиева
Бакинский славянский университет

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Açar sözlər: *təhsilin modernləşdirilməsi, təhsil standartları, pedaqoji hazırlıq, təlim metodları, pedaqoji təcrübə, peşəkar səriştə.*

Key words: *modernization of education, educational standards, pedagogical training, teaching methods, teaching practice, professional competence.*

Ключевые слова: *модернизация образования, образовательные стандарты, педагогическая подготовка, методы обучения, педагогическая практика, профессиональная компетентность.*

Изменения, происходящие во всех сферах жизни общества, требуют реформирования системы высшего образования. Модернизация высшего образования, педагогического в частности, связана прежде всего с глобализацией, интернационализацией, структурной перестройкой, реформированием содержания образования, технологий, методов и средств обучения, переходом на многоуровневую систему.

Модернизация системы профессиональной подготовки предусматривает реализацию мер, направленных на повышение качества образования, ориентацию на международные стандарты качества, осуществления подготовки специалистов по новым направлениям науки.

К основным направлениям реорганизации высшего профессионального образования относится: развитие творческой индивидуальности специалиста; освоение целостной структуры будущей профессиональной деятельности; дифференциация и индивидуализация обучения; усиление роли самостоятельной работы; создание активной и интерактивной учебной среды.

Программа подготовки будущего учителя предусматривает гуманизацию профессионального образования, призванную способствовать утверждению общечеловеческих ценностей, межпредметную интеграцию содержания, формирование в выпускнике ключевых компетенций, усиление практической подготовки; овладение конкретными педагогическими методами; подготовку специалиста, готового к постоянному обновлению знаний.

В условиях интеграции Азербайджана в европейское образовательное пространство изучение инновационного опыта подготовки педагогических кадров развитых стран приобретает особую актуальность.

Подготовка педагогических кадров в зарубежных странах осуществляется в университетах, в университетских педагогических институтах; в специализированных вузах; педагогических институтах; институтах искусств, колледжах; консерваториях и пр.

В современных европейских системах педагогического образования существуют различия: в сроках и организации подготовки учителей; в структурах; в моделях педагогического образования и типах школ; категориях преподавателей для различных стадий школьных систем.

Так в Германии основой реформирования образовательной системы, в частности педагогического образования, является выработка единых стандартов и требований, которыми должен обладать будущий учитель. В стандартах выделяют четыре компетентностные области: обучение, воспитание, оценивание, инновации для студентов в период обучения.

В системе профессиональной подготовки студентов в Германии важное значение отводится применению общедидактических и предметных знаний в учебной и внеучебной деятельности, формированию соответствующих компетенций и проведению рефлексии собственной деятельности. На учителя в немецких школах возлагается большая ответственность как за учебный процесс, так и за ее результативность.

Современные немецкие исследователи считают, что в учебном процессе не следует передавать обучаемым готовые знания, а лишь создавать условия для самоконструирования и развития знаний. Широко используются в учебном процессе активные и интерактивные методы обучения, мультимедийные средства, информационно коммуникативные технологии, изучение опыта лучших учителей.

К числу наиболее популярных современных методов, используемых в профессиональном образовании, относят метод направляющих текстов, основанный на деятельностно-ориентированном подходе, в основе которого лежат идеи И.Г.Песталоцци, А.Дистервега и Ф.Фребеля. Данный метод предполагает структурирование образовательного процесса и шесть фаз: фазу получения информации; фазу планирования; фазу принятия решения; фазу осуществления; фазу контроля; фазу подведения итогов (1, с.116).

При применении данного метода учитель не передает обучаемым готовой информации, они получают ее через направляющий текст, это содействует развитию самоуправляющегося индивидуального и группового обучения.

В Германии широкое распространение получает концепция учебного поля, т.е. учебно-организационной единицы в системе профессионального образования, при которой обучаемые учатся выполнять комплекс действий, собирать необходимую информацию, планировать, исполнять принятое решение, осуществлять контроль и оценку. Внедрение этой концепции приводит к замене учебных планов учебными полями, проведению занятий на межпредметной основе, применению модульных форм образования (там же, с. 119).

В профессионально-педагогической подготовке учителя в Англии особое значение отводится сформированности учителя-исследователя, учебные программы призваны прежде всего стимулировать интеллектуальную деятельность и интерес к избранной профессии. Требования к стандартам образования, разработанным по всем учебным дисциплинам, включают следующие разделы: 1) знание и понимание; 2) планирование, преподавание и классное руководство; 3) диагностика, контроль, регистрация, оценка и отчетность; 4) другие профессиональные требования (2, с.99).

В английских учебных заведениях с педагогическим уклоном учебные дисциплины объединены в блоки: профессионально-педагогический, социальный, общеобразовательный. Учебные планы предлагают для изучения и большое количество выборочных дисциплин.

С XV-XVI в. в английских университетах широко применяется тьюторская система обучения, предусматривающая занятия одного-двух студентов с преподавателем-тьютором на протяжении всего обучения. Данная система официально утверждена в Англии как обучающая университетская система. Тьютор выступает в качестве наставника студента, отвечает за его учебу, моральную жизнь, оказывает помощь в планировании деятельности, в формировании навыков самостоятельной работы.

В английских высших учебных заведениях, как и в американских получает применение персонализированное обучение – самостоятельное выполнение работы в индивидуальном темпе по подготовленным печатным материалам. Согласно этой методике обучения переход к последующему учебному разделу осуществляется после изучения предшествующего, усвоение которого проверяется путем испытаний. При персонализированном обучении учебный материал разбивается на порции, содержащие подлежащую изучению информацию, а также методические указания и вопросы для самопроверки. Обучающийся по завершении изучения каждой части получает у преподавателя «тест готовности». Студенту выставляется по конкретной дисциплине оценка по завершении изучения всего учебного материала.

В США содержание образования в учебных заведениях с педагогическим уклоном включает общеобразовательную и профессиональную подготовку. Общеобразовательная подготовка осуществляется на двух младших курсах педагогических колледжей, специальная – для учителей начальных школ по дисциплинам изучаемым в начальных классах, для учителей средних школ – глубокие знания по двум дисциплинам, выборочные курсы для изучения предусматриваются на старших ступенях обучения.

В педагогических учебных заведениях США изучаются такие дисциплины, как: педагогическая детская психология; психология обучения; содержание образования; методы обучения; социальное воспитание; управление школой; педагогическая этика и пр. В новых условиях разрабатываются учебные программы, ориентированные на требования рынка, задача педагогического образования заключается в подготовке специалистов, используемых в постоянно меняющемся мире.

В учебных заведениях зарубежных стран широкое применение находит модульная система, содействующая индивидуализации обучения, переходу от дисциплинарного подхода к междисциплинарности и комплектности образования.

В профессионально-ориентированных модулях деятельность студента систематизируется по схеме: учебно - познавательная, учебно - профессиональная, профессиональная.

Модульное обучение дает возможность студенту овладеть приемами деятельности и заданиями необходимыми для ее выполнения. Преподаватель при модульном обучении выполняет информационно - контролирующую и консультационно - координирующую функции.

В системе профессионально-педагогической подготовки учителей используется дискуссионный метод при проведении как лекционных, так и семинарских занятий, в частности «свободная групповая дискуссия» как метод интерактивного обучения. Дискуссия усиливает развивающий и воспитательный эффекты обучения, содействует развитию коммуникативных умений и навыков студентов.

В целях развития познавательных способностей студентов применяют и метод анализа конкретных ситуаций. Данный метод может проводиться в виде ролевого разыгрывания конкретной ситуации, либо коллективного обсуждения варианта решения той или иной ситуации; он содействует значительному расширению теоретических и практических знаний студентов.

В зарубежных учебных заведениях распространен и метод обучения в сотрудничестве, содействующий учебно-познавательной и творческой деятельности обучаемых. Данный метод обеспечивает решение обучающих задач, способствует обмену ценностными установками, приучает работать в команде, позволяет реализовать в обучении идеи взаимообучения и взаимообогащения.

В учебном процессе широкое применение находит: метод проектов, деловая игра, технология мозгового штурма, бригадно-индивидуальное обучение в малых группах, круглый стол, портфолио и пр.

Портфолио является средством оценивания и формирования универсальных компетенций студента при освоении образовательной программы высшего образования. Данный метод дает возможность обучаемым самостоятельно осуществлять поиск и анализ информации; формулировать цели, задачи, осуществлять самооценку учебно-познавательной деятельности. Портфолио содействует формированию у студентов навыков самоорганизации, саморазвития, мотивации к самообразованию.

Применяемые в зарубежных учебных заведениях формы и методы обучения во многом содействуют активизации познавательной деятельности обучающихся, самостоятельному поиску решения проблемы, созданию субъект-субъективных отношений в учебном процессе, опоре на личный опыт обучающихся, развитию учебных умений и навыков.

Важным звеном в системе профессиональной подготовки будущего учителя является педагогическая практика, призванная углубить теоретические знания студентов, развить профессиональную культуру и исследовательские умения. Так, в Германии студенты педагогических вузов включаются в исследовательскую практику с первого курса; первоначально раз в неделю посещают школу и прослушивают уроки педагогов, затем самостоятельно проводят уроки. Руководство практикой осуществляется ментором и тьютором.

Для студентов предусматривается двухнедельная практика и в каникулярное время; на старших курсах – четырехнедельная внешкольная практика в центрах социальной помощи, досуговых реабилитационных центрах, в ходе которого студенты имеют возможность проводить собственные научные исследования.

Практике на старших курсах предшествует определенная методическая подготовка в вузе. Педагогическая практика студентов в Германии предусматривает еженедельное прослушивание уроков и их обсуждение под руководством преподавателя вуза.

В английских высших учебных заведениях различают два вида педагогической практики: серийную и блочную; первая проходит без отрыва от учебного процесса в определенные дни недели, вторая – с отрывом от учебного процесса. Руководство практикой осуществляют университетский и школьный тьютор, учитель-предметник.

Университетский тьютор консультирует студентов по вопросам планирования уроков, работы с учебной литературой, ведения школьной документации, школьный – ознакомливает со школой, подготавливает с проведением практики. В педагогических колледжах педагогическая практика проводится в течение 29 недель, на педагогических факультетах университетов – 18-19 недель.

В США на педагогических факультетах университетов педагогической практике отводится около пяти недель, в колледжах проводится в течение всего периода обучения.

Педагогической практике предшествует соответствующая подготовительная работа в вузе, в ходе которой студенты занимаются на занятиях педагогическим моделированием, микропреподаванием в целях формирования необходимых практических профессиональных умений. Микропреподавание включает в себя: определение конкретного педагогического умения, подготовку трех-пяти минутного фрагмента урока и демонстрацию этого умения, обсуждение урока студентами и преподавателем.

Итак, модернизация профессионально-педагогической подготовки будущих специалистов в зарубежных странах предусматривает создание в системе высшего образования новой образовательной среды в целях подготовки креативных педагогических кадров, способных внедрять новые технологии, критически мыслить, обеспечить эффективность всего педагогического процесса.

Литература:

1. Казакова Е.И., Тарханова И.Ю. Об измерении сформированности универсальных компетенций студентов вузов // Ж. Педагогика, 2018, №19.
2. Андреева Г.А. Инновационные процессы в содержании педагогического образования в Англии // Ж. Педагогика, 2003, №6.
3. Торонов Д.А. Инновации в профессиональном образовании Германии // Педагогика, 2012, №8.

Əcnəbi ölkələrdə peşakar

Xülasə

Məqalədə ali təhsilin peşə və pedaqoji hazırlığının innovativ modeli müzakirə edilir, səriştəli yanaşmaya əsaslanan yeni təhsil standartları işıqlandırılır. Məqalədə həmçinin təhsilin məzmunun, texnologiyaların, metodların, formaların və gələcək mütəxəssislərin peşə hazırlığının müasirləşdirilməsi nəzərdən keçirilir.

Pedaqoji təcrübənin effektiv işə yararlı bir mütəxəssis hazırlığında rolu araşdırılır.

Professional pedagogical education in foreign countries.

Summary

The article discusses the innovative model of vocational and pedagogical training in higher education, highlights new educational standards based on a competent approach. The modernization of the content, technologies, methods, forms, and professional training of future specialists is considered. The role of pedagogical practice in the preparation of a specialist ready to work effectively is revealed.

Рецензент: доц. З.С.Меджидова

Pərvin Bəşir qızı Qaçayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DƏRSLİKLƏRDƏ QOYULUŞU

Açar sözlər: məcaz, metafora, epitet, üslub, Bədii dil

Key words: *prable, metaphor, epithet, style, figurative language*

Ключевые слова: *метафора, эпитет, стиль, образный язык*

Dərslilər şagirdlərdə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdisləri, məntiqi tərakkürü inkişaf etdirməli, integrativ xarakterli olmalı, demokratik dünyagörüşü formalaşdırılmalıdır. Elə bu tələblərdən də çıxış etməklə dərslilərin məzmununa nəzər salmağa çalışaq. Diqqətimizi əsas dərslik komplektinin məzmununda əksini tapmış məlumatların, sual və tapşırıqlar sisteminin şagirdlərdə bədii dillə bağlı bacarıqların formalaşdırılmasına necə xidmət etməsi işinə yönəldək. Dərslilər hazırlanarkən əldə rəhbər tutulan məsələlərdən biri də dövlət təhsil standartlarının tələblərinin gözlənilməsidir.

Məlumdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin V sinifləri variativ dərslilə işləyirlər. V sinifdə bədii təsvir vasitələrindən – epitet və təşbeh üzərində iş aparılır. V sinif ədəbiyyat kitabının mündəricatına fikir versək görürük ki, bədii dil xüsusiyyətləri üzrə iş “Bədii əsərlərdə təsvir” başlıqından başlayaraq aparılır. Dərsliyə diqqət etsək görürük ki, bədii dillə bağlı çərçivələrdə müxtəlif suallar verilmişdir. Məsələn;

Əliğa Kürçaylı “Bakı” şeiri (dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi)

Nəğməsidir zavodların fit səsi ,
Suya düşüb buruqların kölgəsi.
Ətirlidir bağlarının meyvəsi ,
Ağ şanı s elə bil ki, şəkərdir.

Çərçivədə verilən sual:

- Bu misralardan hansında təşbeh işlənmişdir.

V sinif ədəbiyyat dərsliyində sadə süjetli ədəbi nümunələr üzərində bədii təsvir vasitələri (epitet, təşbeh) müəyyən olunurdusa, VI sinif ədəbiyyat dərsliyində də bədii əsərlə bağlı çərçivələrdə müəyyən suallar verilir. Məsələn;

Qutadqu bilik- Səadət gətirən elm (dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi)

Nə böyük **matəhdır**, demə, tərakkür,
Hə zərrəsinin höküm böyükdür.

Çərçivədə verilən sual:

- Fərqləndirilmiş sözün mənasını lüğətdən tap.

Hikmət Ziya “Qarabağda” şeiri (dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi)

Bu yerdə Vaqifimin müqəddəs türbəsi var ,
Natavanın, Zakirin pozulmayan izi var,
Üzeyirin nəfəsi, Bülbülümün səsi var...
Cabbar, Xan, Rəşid, Səid, Zülfü zəngüləsi var,
Yetişibdir gör necə incilər Qarabağda,
Min ilin yorğununu da dincələr Qarabağda,

Çərçivədə verilən sual:

- Burada əlaqələndirilmiş təsvir vasitələri hansılardır,

VI sinif ədəbiyyat kitabında mübaligə, bədii sual haqqında nəzəri məlumatlar öz əksini tapmışdır. Dərsliyin sonunda mənası aydın olmayan sözlərin lüğəti verilmişdir.

VII sinif ədəbiyyat dərsliyində bədii dil xüsusiyyətləri üzərində işin təşkili, əvvəlki siniflərə nəzərən mürəkkəbləşir. VII sinifdə bədii dil xüsusiyyətləri üzrə işin təşkili bir az da mürəkkəbləşərək əvvəlki siniflərdə öyrənilən bədii təsvir və ifadə vasitələrinin üzərinə təkrir və litota əlavə olunur. Dərslildə əsərin oxusu, məzmunu təhlili üzrə müxtəlif tapşırıqlar verilmişdir. Dərslildə təhlil üzrə işdə bədii dil xüsusiyyətləri üzrə tapşırıqlara yetərinə yer verilmişdir. Məsələn;

Koroğlu dastanının “Durna teli” qolunda təhlil üzrə iş zamanı dərslildə bədii dil xüsusiyyətləri üzrə iş aşağıdakı tapşırıqlar verilmişdir:

1. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dastanda hansı dəyişikliyə səbəb olduğunu aydınlaşdırın. Cədvəldən istifadə edin.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinə aid nümunələr	Əsərin bədii gözəliyyətinin –təsir gücünün artırılmasında onların rolu

2. Bədii ifadə vasitələrinin işləndiyi cümlələri yazın.

3. Bədii əsərlərdən mübaligəyə və litotaya aid cümlələr seçin.

Belə çalışmalara yetərinə rast gəlmək mümkündür. Dərslildə həmçinin təkrir, litota haqqında nəzəri məlumata və lüğətə yer verilmişdir.

VIII sinifdə ədəbiyyat dərsliyində bədii dil xüsusiyyətləri üzrə iş əvvəlki siniflərə nəzərən mürəkkəbləşmişdir. VIII sinifdə ədəbiyyatdan təhlil dərslərində dil xüsusiyyətləri üzrə işin təşkili zamanı epitet, təşbeh, bədii sual, təkrir, mübaligə, litota ilə yanaşı metafor, bədii təzad, kinayə üzərində iş aparılır. Dərslildə metafor, bədii təzad və kinayə

haqqında nəzəri biliklər öz əksini tapmışdır. Dərslərdə həmçinin tanış olmayan sözlərin mənalarını müəyyən etmək üçün lüğət verilmişdir.

VIII sinif ədəbiyyat dərslərində bədii dil xüsusiyyətləri üzrə işin təşkili oxu prosesindən başlayır. Məsələn; Xaqani Şirvani” Gənclərə nəsihət” şeiri (dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi).

Çərçivədə verilən sual;

-Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin , sorğu kitablarının köməyi ilə aydınlaşdırın.

-Əsərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin

Şagirdlərdə bədii dil xüsusiyyətləri ilə bağlı bacarıqların formalaşdırılması yolları standartların reallaşdırılmasından keçir. Standartların reallaşdırılması isə onların məzmununu əhatə edən tapşırıqlar sisteminin icrasını tələb edir. IX sinif ədəbiyyat fənni üzrə standartlardan biri “Müxtəlif vəzinli şeirlərdə , süjetli ədəbi nümunələrdə (novella, poema, hekayə , mənzum hekayə , povest, dram , mənzum dram) bədii təsvir və ifadə vasitələrini (metonimiya, simvol, inversiya) müəyyənləşdirməkdir.

Ədəbiyyat:

1.Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası . Bakı, “Müəllim”,2016

2.V sinif ədəbiyyat dərsləri .Bakı, 2018

3.VI sinif ədəbiyyat dərsləri .Bakı, 2018

4.VII sinif ədəbiyyat dərsləri .Bakı, 2018

5.VIII sinif ədəbiyyat dərsləri .Bakı, 2018

Between language features in text

Summary

The article focuses on the stylistic possibilities of the system of allegories in the artistic language. It speaks of two main types of metaphorically: metaphor and epithet. The article provides detailed information about both types of parabolic and indicates that the metaphor is the transfer of the name from one subject to another based on their similarity. However, linguists define metaphor as a semantic phenomenon; caused by the imposition on the direct meaning of the word additional meaning, which this word becomes the main in the context of the artwork. The article presents many examples of the works of poets and writers.

Постановка особенностей художественного языка в учебниках

Резюме

В статье повествуется о стилистических возможностях системы иносказаний в художественном языке. Здесь говорится о двух основных видах иносказаний: метафоре и эпитете. В статье дана подробная информация об обоих видах иносказаний и указано, что метафора – это перенос названия с одного предмета на другой на основании их сходства. Однако лингвисты определяют метафору как семантическое явление, вызванное наложением на прямое значение слова добавочного смысла, который у этого слова становится главным в контексте художественного произведения. В статье представлено множество примеров из произведений поэтов и писателей.

Rəyçi: p.f.d. N.Abdullazadə

V.V.Liubarets

National Pedagogical Dragomanov University

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY OF MODERN
MANAGER OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITY**

Key words: psychological features, personality traits, manager, socio-cultural activity.

Açar sözlər: psixoloji xüsusiyyətlər, şəxsi keyfiyyətlər, menecer, sosial-mədəni fəaliyyət

Ключевые слова: психологические особенности, личностные качества, менеджер, социокультурная деятельность

Formulation of the problem. Today, the attention of practitioners and researchers is drawn to the issue of professional perfection of managers of the socio-cultural sphere (SCS).

Together with the requirements of the labor market to the modern manager of SCS, the criteria for readiness for professional activity that require employers to carefully select specialists are constantly changing. This is explained by the fact that the manager who works in the SCS must have special traits and abilities, organizational skills, abilities for public creative activity.

The SCA manager is an ambiguous person who combines the quality of a manager, organizer, marketer, creator, social worker, teacher, psychologist, public relations specialist, and much more.

The manager of socio-cultural activity (SKA) must be ready to adapt to constant transformations in the socio-cultural sphere, using his own arsenal of personal qualities.

Analysis of basic research and publications. Features of the individual managers of socio-cultural activities are the subject of many studies and have their own specifics. Thus, the problem of studying personal characteristics that determine the effectiveness of the manager's work was studied by such researchers as V. Glushkov, V. Golovach, R. Goodman, P. Doney, D. Eymor, T. Zatonatska, D. Zeldman, A. Kantarovich, L. Karamushka, M. Makarova, D. McNeight, N. Medzhibovska, B. Mizyuk, G. Minz, M. Lukashevich, J. Nielsen, V. Panferov, P. Ribers, F. Khmil, D. Chafi, S. Chen, D. Schneider.

The importance of this type of research is associated with the growing role of personal qualities of the manager in the management of the team, his ability to navigate in difficult situations that inevitably arise in the process of management activity. However, despite the large number of scientific works, it is currently relevant to study the personal characteristics of the modern manager of socio-cultural activities.

The purpose of the article: to identify the psychological peculiarities of the personality of the modern manager of the SKA, which have a positive effect on his professional activity.

Presenting the main material. Psychological peculiarities of the activity of the manager of socio-cultural activity allow him to imagine the corresponding psychological structure, which includes a complex of characteristics: organizational ability; communicative qualities; moral and ethical characteristics of the attitude towards other people; motivational factors; intelligence; personal character; emotional sphere; psychodynamic characteristics.

The personality of the SKA manager is a multi-faceted, unpredictable subject from all perspectives, which cannot be outlined by certain parameters and limited by frameworks. Any manager in his professional activity relies on his own resources - certain psychological features, charisma, his style of interaction with subordinates, personal experience and learned skills.

The SKA manager has some resources, the most important of which is, in fact, his personality and the priority is to study it. Because knowing and understanding their psychological peculiarities, the SKA manager can turn them into their own managerial tools in their professional activities.

We will define the most general, psychologically significant characteristics of the personality of the manager of socio-cultural activity: personality features, hospitality skills, organizational and managerial skills, abilities of strategic and system thinking, stress resistance, practical experience, pedagogical skills.

Basing on the analysis of the employers where the students were practicing during the 2016-2018 period, the characteristics of the SKA managers and their rating position were determined (Table 1):

Table 1

The characteristics of the SKA managers and their rating position were determined

Rating place of the characteristic	The name of the characteristic	Quantity	Percentage %
1.	personality features	11	22,4
2.	hospitality skills	9	18,4
3.	organizational skills	8	16,3
4.	managerial skills	7	14,3
5.	strategic and system thinking	5	10,2
6.	stress resistance	4	8,2
7.	practical experience of work	3	6,1
8.	pedagogical skills	2	4,1

In the study of the definite characteristics, 7 organizations were involved (Hotel Bakkara, Premier Hotel in Shostka, Sumy Region, Coral Travel, Educational and Production Laboratory Hotel «Hospitality» of the Kiev State College of Tourism and Hospitality, LLC "LENA", FOP "SDO ", Hotel "Hyatt Regency" Kiev) 5* which gave the students the opportunity to pass industrial and internship bachelors practices and research and pre-diploma masters practices.

Total number of respondents was 49. As it can be seen from Table 1, 22.4% of respondents identified the importance and placed on the first place the personality features of managers in the socio-cultural sphere; the second place is occupied by hospitality skills with 18.4%.

The current generation of managers who work in the SCA distinguishes not only the developed personal qualities and organizational abilities, but also high mobility, large personal contacts, strong charisma, ability to persuade and lead. The generations of modern managers in the field of culture should master the basics of the psychology of the winner. And it is unlikely be only innate traits; their hard self-work opens the way to the expressed qualities of the leader.

We agree with the analysis of the scientist Didenko M., who points out the vision of V. Rubakhin and O. Filippov [2, p. 207]:

- the future manager must have psycho-physiological properties of the person;
- an analytical and synthetic perception, which is aimed at observing facts with an interpretation without bias;
- the developed memory (especially the operational one);
- the ability to change attention;
- the creative imagination; the pragmatic thinking.

The success of a SKA manager's qualification is influenced by the ability of strategic thinking, ability to plan the work, forecast, focus, design work, the ability to generate ideas and innovate, and ability to make decisions.

Academician O. Babenko considers professionally significant managerial qualities at three levels [1]: tasks of the activity, behavior, personality traits.

The managerial activity of the SKA manager is based on the basic skills: to select, to allocate personnel, to plan the work, to provide clear control.

Future SCA manager must have organizational skills:

- to create the psychological climate of the organization;
- to have the propensity for organizing activities;
- to be critical and self-critical;
- be able to keep psychological distance;
- to evaluate and adapt to the situation, to be purposeful, to have the ability to carry out long and effective tasks with high efficiency;
- persistently achieve the goals;
- the ability to make independent decisions;
- discipline;
- initiative.

The success of the managerial activity of the SKA manager depends on the communicative and motivational-volitional resources of his professional activities.

The communicative qualities are: possession of communication styles; application and understanding of non-verbal means of communication, work individually and in a group; individual style; the image of business communication, behaviors.

Motivational-volitional resource satisfies the efficiency and productivity of professional activity, namely: desire for success, conscientiousness, integrity, accuracy, independence, openness, self-determination, the ability to withstand the negative emotions and psychological stress, confrontation of stress.

The attention of scientists and society is always on the sight of the problem of pedagogical management of leisure activities of the generation. The modern generation of SKA managers is distinguished not only by the developed personal qualities and organizational abilities, but also by high pedagogical skills. Generations of modern managers in the field of culture must acquire pedagogical skills. Therefore, it is important for future managers of SKA to have an in-depth study of pedagogical disciplines, including the integrated ones - in close connection with the problems of disciplines of the psycho-pedagogical cycle and pedagogical practice [3, p. 93].

Except the theoretical component of management of socio-cultural activities updating, the modernization of the practical training of students is required. Now managerial practice in socio-cultural activity begins with the second year of study and continues in each semester until the end of the educational process. We consider the practice of training students' professional competencies and abilities.

Among the skills of the SKA manager a special place is devoted to hospitality - a necessary determinant of professional competence, which includes the skills and ability to develop the skills of working with different categories of population, social and age groups, the ability to apply specific forms and methods of work in a particular situation, including individual, group, massive.

The hospitality of the manager of the SCA manifests itself in its aspiration to self-disclosure and self-realization, independence, originality and flexibility of judgments and inferences, in the absence of stereotypes of perception and thinking, in the manifestation of activity and initiative.

The hospitality of the manager carries the imprint of his personality as an individual with original, creative, social-traditional thinking.

Conclusions. Considering the most general, psychologically significant characteristics of the personality of the manager of the SKA, which he must have in his professional activities (personality features, hospitality skills, organizational skills, managerial skills, abilities of strategic and system thinking, stress resistance, practical experience, pedagogical skills), we have come to the conclusion, that the success of the SKA manager affects the ability to think strategically, be able to plan work, predict, focus, design work, ability to generate and successfully implement ideas, innovation, ability to make decisions.

In future, we consider it necessary to pay attention in the process of training the managers of socio-cultural activities to the content of the disciplines of psychological and pedagogical, organizational and managerial orientation. There is a need to develop programs focused on the formation of professional competencies of SKA managers for the hospitality industry.

References:

1. Babenko O.A. Professionally important personality manager qualities [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/profklm.htm>, 2012.
2. Didenko M.S. Professionally significant personality traits of the manager of organizations: theoretical aspect / MS Didenko. // International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management: a collection of scientific works. - 2013. - Vip.13. - P. 201-211.
3. Liubarets V.V. Educational essence of leisure / V.V. Liubarets // Unity of studying and scientific research - the main principle of the university: Materials of the report-scientific conference of teachers, post-graduate students, doctoral students and students of the Faculty of social-psychological sciences and management / ch. Ed. V. B. Yevtukh. - Whip 3. - Kiev: LLC "Scientific-Production Enterprise" Interservis ", 2017. - P. 91-93

Sosial-mədəni fəaliyyətin müasir menecerinin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə sosial-mədəni fəaliyyət menecerinin şəxsiyyətinin əhəmiyyətli psixoloji xüsusiyyətləri müzakirə olunur. Sosioloji fəaliyyətin meneceri menecer, təşkilatçı, marketinq üzrə mütəxəssis, yazar, ictimai işçi, müəllim, psixoloq, ictimai əlaqələr mütəxəssisi və daha çox xüsusiyyətləri birləşdirən qeyri-müəyyən bir şəxsiyyətdir.

Sosial-mədəni fəaliyyətin menecerinin şəxsiyyətinin ən ümumi, psixoloji cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir: şəxsi xüsusiyyətlər, qonaqpərvərlik bacarıqları, təşkilati və idarəetmə

bacarığı, strateji və sistemli düşüncə qabiliyyəti, stress dayanıqlığı, praktiki təcrübə, pedaqoji bacarıq. Tədqiqata əsasən, işgötürənlər arasında sosial-mədəni fəaliyyət menecerlərinin əsas xüsusiyyətləri üçün reyting müəyyən edilmişdir. Sosiokultural fəaliyyət sahəsinin meneceri belə psixoloji xüsusiyyətləri peşəkar idarəetmə vasitələrinə çevirə bilər. Tədqiqatın nəticələrinə görə, sosial-mədəni sistemlərdə menecerlərin müasir nəsillərində şəxsi keyfiyyətləri və təşkilati qabiliyyətləri deyil, həm də yüksək mobillik, şəxsi əlaqələr, güclü xarizma, inandırmağa və rəhbərlik qabiliyyətinin ayrılması tələb olunur. Qeyd edildiyi kimi, müasir mədəniyyət menecerlərinin yaradılması qələbənin psixologiyasının əsaslarını öyrənməlidir. Sosial və mədəni fəaliyyət menecerinin peşəsinə bir yanaşma müəyyən dərəcədə müəyyənləşdirən şəxsi keyfiyyətlər yaradılmışdır.

SKD menecerinin xüsusiyyətləri arasında qonaqpərvərlik xüsusi bir yer tutur, əhalinin müxtəlif kateqoriyalı, sosial və yaş qrupları ilə işləmək bacarığını və qabiliyyətlərini bilmək bacarığını və qabiliyyətini nəzərə alaraq, müəyyən bir formada və iş üsullarını fərdi, qrup, kütləvi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Gələcəkdə sosioloji fəaliyyət menecerlərinin psixoloji, təhsil, təşkilati və idarəetmə fənlərinin məzmununu, qonaqpərvərlik sənayesi üçün sosioloji fəaliyyətin menecerlərinin peşəkar bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmiş proqramların inkişaf etdirilməsi prosesində yenidən nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilir.

Психологические особенности личности современного менеджера социокультурной деятельности **Резюме**

В статье рассматриваются важные психологические особенности личности менеджера социокультурной деятельности. Обозначено, что менеджер социокультурной деятельности – личность неоднозначная, которая сочетает в себе качества управленца, организатора, маркетолога, автора, социального работника, педагога, психолога, специалиста по связям с общественностью и многое другое.

Проанализированы наиболее общие, психологически значимые характеристики личности менеджера социокультурной деятельности: личностные особенности, навыки гостеприимства, организаторские и управленческие умения, способности стратегического и системного мышления, стрессоустойчивость, практический опыт, педагогические умения. Проведено исследование. на основании анализа определено рейтинговое место основных указанных характеристик менеджеров социокультурной деятельности среди работодателей. Такие психологические особенности менеджер социокультурной сферы деятельности сможет превратить в собственный управленческий инструментарий в профессиональной практике. В ходе исследования было выявлено, что в современного поколения менеджеров в социокультурных системах требует разложения не только личностных качеств и организационных способностей, но и высокой мобильности, личностных контактов, сильной харизмы, умение убеждать и вести за собой. Отмечено, что поколение современных управленцев в сфере культуры имеет овладеть азами психологии победителя. Установлены личностные качества, которые до известной степени и формируют подход к профессии менеджера социокультурной деятельности.

Особое место среди характеристик менеджера СКД занимает гостеприимство, как необходимо детерминанта профессиональной компетентности, которая включает мастерство и способность к освоению навыков работы с различными категориями населения, социальными и возрастными группами, умению применять конкретные формы и методы работы в конкретной ситуации, включая индивидуальные, групповые, массовые.

В дальнейшем отмечена необходимость пересмотреть в процессе профессиональной подготовки менеджеров социокультурной деятельности содержание дисциплин психолого-педагогического и организационно-управленческого направления, разработки программ, ориентированных на формирование профессиональных компетенций менеджеров социокультурной деятельности для индустрии гостеприимства.

TƏDRİSİN METODİKASI
THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Çiçək Bəhram qızı Hümətova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

YENİ TƏLİM MODELƏRİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: *tədqiqat xarakterli təlim, yaradıcı düşünmə qabiliyyəti, öyrənənlərin fəal dərk etmə mövqeyi, problemlə situasiya*

Key word's: *research-based learning, creative thinking, active positioning of learners, problematic situation*

Ключевые слова: *научное обучение, творческое мышление, активное позиционирование учащихся, проблемная ситуация*

Yeni təlim texnologiyaları hər hansı mövzunun tədrisi zamanı tətbiq edilərkən yeni öyrənmə modellərinə müraciət olunmasını tələb edir. Öyrənmə modelləri təlim prosesinin səmərəliliyinə təminat yaradan güclü faktordur. Zaman dəyişdikcə, təhsilin məzmunu da müvazi olaraq dəyişilməli və dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Müasir öyrənmə modelləri məhz çağdaş dünyamızın təhsil sahəsində önəm verdiyi istiqamətlərdəndir.

Məlumdur ki, ənənəvi öyrənmə prosesində öyrədən əsasən aparıcı mövqeyə malik olur, daha çox özü danışır, təhlili də, ümumiləşdirməni də bir qayda olaraq özü aparır, öyrənənlər isə bir çox hallarda passiv, yalnız müşahidəçi kimi müəllimi dinləyir, onun dediklərini qəbul edir. Təlim prosesi bir növ avtoritar (qeyri-demokratik) xarakter daşıyır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yeni öyrənmə modelləri dərsin keyfiyyətini artırmaq üçün önəmli bir amildir. Məhz bu vasitə ilə öyrənənlərə aktiv, yaradıcı düşünmə qabiliyyəti və yeni biliklərə sərbəst yiyələnmək yollarını mənimsətmək, problemin birgə həll edilməsi, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmaq, müstəqil öyrənmək, düşündüyünü sərbəst söyləmək, rəy bildirmək, doğru qərar qəbul etmək kimi müasir təlimə xas cəhətləri inkişaf etdirmək olar. Yeni öyrənmə modelləri təlimə tədqiqat xarakteri verməklə, biliklərin mənimsənilməsi prosesində öyrənəni əsas fiqur kimi təlim prosesinin subyektinə çevirir, öyrənmə fəaliyyəti zamanı onların təfəkküründə real ziddiyyətlərin həll olunması zəminində öyrənməyə real maraq meydana çıxır. Real ziddiyyətlərin doğurduğu hisslər, emosiyalar intellektual ehtiyatların cəmlənib vahid məqsəd üçün səfərbər olmasını təmin edir, həmçinin öyrənənlərin yaddaşının təkcə elmi biliklərlə zənginləşdirilməsi, təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha geniş dünyagörüşün əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən önəmli bilik, bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət, qabiliyyətlərin qazanılması prosesini reallaşdırır. Öyrənənlər üçün dərsi çox maraqlı və cəlbedici edir, mexaniki yaddaş deyil, təfəkkürün inkişafı, öyrənənlərin fəal dərk etmə mövqeyi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, tədqiqat, dərk etmə üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təbii öyrənmə fəallığının artırılmasına təkan verən problemlə şəraitin yaradılması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, ətrafdakılarla əməkdaşlıq etmək bacarığı, təfəkkürün müstəqilliyi, sərbəstliyi kimi keyfiyyətləri aşılayır. Maraqlı cəhət odur ki, proses əvvəlcədən planlaşdırılmır, işin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və öyrənənin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Həmin proses problemlə situasiyaların yaradılması ilə daha maraqlı və kreativ xarakter daşıyır, öyrənənlərin aktivliyi təmin olunur.

Yeni öyrənmə modelləri həm təlimin məzmununun öyrənilməsini, həm də bu məzmunun tətbiqini səmərəli edir, öyrənənlərin dərk etmə fəaliyyətini fəallaşdırır, öyrənənlərin aktiv fəaliyyətini təmin etməklə problemlə təlim şəraitinin yaradılmasına, əməkdaşlığa, kreativ-məntiqi, yaradıcı təfəkkürün inkişafına, sərbəst fikir söyləməyə, düzgün fikri dəstəkləmək və onun müdafiə olunmasına zəmin yaradır. Deməli, öyrənəni hərtərəfli yetişdirməyin, onu şəxsiyyətə çevirməyin ən optimal yolu yeni öyrənmə modellərindən keçir.

Əgər yeni öyrənmə modellərinə xas xüsusiyyətləri konkret olaraq səciyyələndirsək, onda həmin cəhətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar: müəllim özünün aktivliyi ilə öyrənəni yaradıcı fəallığa cəlb

edir; öyrənənin aktiv fəaliyyəti təmin olunur və bu zaman onda tədqiqatçılıq bacarığı formalaşır; öyrədən öyrənənlə, öyrənənlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı təmin olunur; müxtəlif üsullardan istifadə etməklə dərş prosesində sosial bərabərlik və münbit psixoloji şərait yaradılır; müəllimin təqdim etdiyi material öyrənənin yaradıcı təfəkkür və düşüncə tərzinin formalaşmasına kömək edir.

Müəllimin fasilitator (ingilis dilində facilitation - əlverişli şərait yaratmaq) mövqeyi, problemli vəziyyətin planlı və istiqamətlənmiş surətdə hazırlanması, öyrənənlərə düzgün seçilmiş tədqiqat məsələlərinin təqdim edilməsi dərş prosesinin ən yüksək səviyyədə təşkil edilməsini təmin edir.

Beləliklə, öyrənən müstəqil tədqiqatçı rolunda çıxış edərkən heç bir maneəyə rast gəlmir, onların təlim-idrak fəallığı, öyrənmə marağı yüksəlir, biliklərin mənimsənilməsi prosesində təfəkkür aktivliyi təmin olunur, öyrənmə fəaliyyəti stimullaşır, sərbəst düşüncə qabiliyyəti formalaşır.

Dinamik, sürətlə dəyişən, inkişaf edən müasir dövrdə yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, əməkdaşlıq etmək, qərar qəbul etmək və s. bacarıqları əks etdirən kompetensiyaların formalaşması, nəticə etibarilə öyrənənləri şəxsiyyət kimi yetişdirmək yeni öyrənmə modellərinin əsas məqsədləri sırasına daxildir. Onlara doğru irəliləmək üçün üç mərhələnin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Diagnostika mərhələsində təlim prosesinin bütün mənfəi və müsbət cəhətləri ətraflı öyrənilir və pedaqoji diaqnoz müəyyənləşdirilir.

2. Pedaqoji proqnoz adlanan ikinci mərhələdə hansı yeni təlim üsullarından istifadə edilməsi proqnozlaşdırılır.

3. Korreksiya sonuncu mərhələdir. Bu zaman bütün qüsurlar korrektə edilir, aradan qaldırılır, alınan sərəməli nəticələr geniş miqyasda tətbiq olunur.

Yeni öyrənmə modelləri aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

- öyrənmə prosesinin subyekt – subyekt xarakteri daşması;
- öyrənənlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
- öyrənənlərin bütün dərş zamanı fəallığı;
- dərşin əvvəlində problemli situasiyanın yaradılması və dərş prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi;

• düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə öyrənənlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi;

- öyrənmə prosesinin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi;
- dərşin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması;
- əməkdaşlıq və biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Yeni öyrənmə modellərinin tətbiqi zamanı müasir təlimin əsas prinsiplərindən istifadə zəruriliyi onun effektivliyini daha da artırır və məqsədə yaxınlaşmaq üçün ən doğru istiqaməti təqdim etmiş olur. Müasir təlimin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi;

2. Əşyavi mühit – dərşliklər, dərş vəsaitləri, əyani – texniki avadanlıqlar, laboratoriyalar, didaktik oyunlar, stendlər və s.

3. İnformasiya mühiti – televiziya, mətbuat, bütövlükdə KİV, bədii məlumat, ensiklopedik mənbələr, elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyat, bədii nəşrlər, kompüter, müsahibə, müşahidə və eksperimentlər, müxtəlif insanla ünsiyyət, kino, teatr, muzey, sərş, ekskursiya, səyahətlər və s.

4. Sosial-psixoloji mühit – (burada müəyyən sosial əlaqələr nəzərdə tutulur): öyrənən - öyrənən; müəllim - öyrənən; müəllim - öyrənən – valideyn; müdiriyyət - öyrənən; müdiriyyət - öyrənən – valideyn; ailə - öyrənən; ətraf mühit - öyrənən.

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi zamanı istifadə olunan yeni öyrənmə modelləri öz məzmununa görə geniş anlayışdır. Onu daha da konkretləşdirsək, “interaktiv öyrənmə modelləri” termini alternativ şəkildə qəbul oluna bilər.

İnteraktiv məfhumu qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan mənasını ifadə edir. İnteraktivlik dedikdə sadəcə, obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesi deyil, öyrənənlərin tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti başa düşülməlidir. İnteraktiv modellərə tədrisin elə metodları aid edilir ki, onlar öyrənənlərin tədris materialı ilə, eləcə də ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə sərbəst iş prosesini təmsil edirlər. Nəticədə onlar öyrənənlərdə yeni biliklər yaradır.

İnteraktiv təlim modelini səciyyələndirən cəhətlər bunlardır: problemli situasiyanın köməyi ilə idrak müstəqilliyi; öyrənmə prosesinin kompüterlə idarə olunması; ümumi-didaktik bacarıqların yaranması; idraki, rollu, didaktik oyunların köməyi ilə öyrənənlərdə fəallığın və yaradıcılığın inkişafı; qabaqlayıcı təlim

metodundan istifadə etməklə biliklərin praktik tətbiqi qaydasının öyrənilməsi; yaradıcılığının inkişafını təmin edən metodlardan istifadə və s.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Ağayev. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006
2. Z.Veyisova. Fəal (interaktiv) təlim. Bakı, UNİSEF, 2007
3. Y.Kərimov. Təlim metodları. Bakı, 2009

The peculiarities of new methods of teaching**Summary**

The article deals with the features of new learning models. The author points out that new learning models are a powerful factor in the optimization of the learning process. The up-to-date lessons learned with the introduction of new learning technologies increase students' cognitive activity. Over time, the content and methods of education should also be changed. Respond to the requirements of the times.

Особенности новых методов обучения**Резюме**

В статье рассматриваются особенности новых моделей обучения. Автор отмечает, что новые модели обучения являются мощным фактором оптимизации процесса обучения. Современные уроки, извлечённые с внедрением новых технологий обучения, повышают познавательную активность студентов. Со временем содержание и методы обучения также должны быть изменены. Отвечать требованиям времени.

Rəyçi: b.m.F.Qasımova

FASILƏLİ OXU ÜSULU TƏLİM METODLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *Oxu, fasilələrlə oxu, dərslik, kurikulum*

Key words: *reading pause reading, manual, curriculum*

Ключевые слова: *чтение, чтение паузой, пособие, курикулум*

Ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatı nəticəsində təhsil sahəsinə yeni baxış və maraqların meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Bu gün ümumtəhsil orta məktəblərində dərslərdə eləcə də ədəbiyyat dərslərində yeni təlim üsullarından istifadə edilir. Bu üsullar istər əsərin məzmununun öyrəndilməsinə, istərsə də təhlil aparmağa xidmət edir. Ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən təlim üsulları iki qismə ayrılır:

1. Bədii əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə xidmət edən iş üsulları: fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, ikihissəli gündəlik, söz assosiyası, İNSERT (interaktiv qeydetmə sistemi) üsullardan istifadə olunur.

2. Bədii əsərin təhlili zamanı istifadə olunan iş üsulları: Beyin həmləsi müzakirə problemin həlli BİBÖ debat rollu oyun (rollu dioloq) Venn diaqramı konseptual cədvəl, şəxələndirmə, karusel, qərarlar ağacı, təqdimat, layihələr üzrə iş aiddir. [1, s.130]

Burada biz fasiləli oxu üsulunun mahiyyəti və tətbiqi yollarından bəhs etdiyimizə görə məzmun üzərində iş xüsusi diqqət yetirəcəyik. Çünki fasiləli oxu üsulu əsərin məzmununun mənimsənilməsi zamanı tətbiq edilən üsullardan biridir.

Bəs fasiləli oxu üsulunun mahiyyəti nədir? Bu üsul bu gün metodik ədəbiyyatda nə səviyyədə işıqlandırılıb? Fasiləli oxu üsulunu daha dəqiq təsvir etmək üçün onu müəyyən mərhələlərə bölməyi daha məqsədəuyğun hesab edirəm. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

Birinci mərhələdə yəni bədii əsərlə tanışlıqdan əvvəlki mərhələ hazırlıq xarakteri daşıyan mərhələdir. Bu mərhələdə müəllim mətni müəyyən bitkin hissələrə ayırır və həmin bitkin hissələrin məzmununa uyğun suallar tərtib edir. Müəllim sualları tərtib edərkən sualların əsərin məzmununa uyğun qurulmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Eyni zamanda suallar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına şərait yaratmalıdır.

İkinci mərhələdə yəni bədii əsərin oxusu prosesində müəllim əsərin müəyyən bir bitkin hissəsini özü və yaxud şagirdlərə oxutdurur. Sonra hər bir bitkin hissəyə dair şagirdlərə suallar verir. Bu mərhələdə müəllimdən böyük pedaqoji ustalığ tələb olur. Bu mərhələ oxu prosesinin elə təşkil olunmuş mərhələsidir ki, müəyyən bir bitkin hissə oxunduqdan sonra fasilə edilir və həmin hissəyə aid şagirdlərə suallar verilir. Suallar təxminən aşağıdakı tiptə olur.

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiniz?
2. Gedişat sizin düşündüyünüz kimidirmi?
3. Sizcə qəhrəmanın başına hansı hadisələr gələcək?
4. Oxuduğunuz hissə sizə hansı əsəri xatırlatdı?

Müəllim verilən sualların şagirdlər tərəfindən tapılması üçün şagirdlərə müəyyən vaxt verməlidir. Daha sonra tapılmış cavablar bir-bir dinlənilməlidir. Müəllim bu zaman qarşıdurmaya şərait yaratmamalı, çalışmalıdır ki, fərqli fikirlər yaranan zaman şagirdlər fərqli fikirlərə dözümlü münasibət göstərsinlər və bir-birlərinin cavablarına hörmətlə yanaşsınlar, eyni zamanda müəllim çalışmalıdır ki, imkan daxilində çox cavab dinləsin və cavablara subyektiv münasibət bildirməsin.

Sonuncu hissənin oxusu prosesi başa çatdıqdan sonra müəllim təxminən aşağıdakı tipli suallardan istifadə edə bilər:

1. Qəhrəmanın belə hərəkət edəcəyini düşünürdünüzmü?
2. Siz olsaydınız əsəri necə sonlandırardınız?
3. Qəhrəmanın hərəkətlərini necə qiymətləndirirsiniz?
4. Siz əsəri necə davam etdirərsiniz?
5. Sizcə, qəhrəmanı nə gözləyir? və s.

Fasiləli oxu ilə keçirilən dərslərə 7-ci sinif ədəbiyyatından “Xəzinəqaya” əfsanəsinin məzmunu üzərində iş dərslərini nümunəsin göstərək.

Mövzu: “Xəzinəqaya” əfsanəsinin məzmunu üzrə iş

Standart:

1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, litota) müəyyənləşdirir.

1.1.4. Bədii nümunələrin (dastan, hekayə, mənzum hekayə) janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

1.1.3. Süjetli bədii nümunələri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) hissələrə ayırır, plan tərtib edir, məzmununu müxtəlif formalarda nağıl edir.

1.2.4. Bədii nümunələrin mövzusunun, ideyasını və başlıca problemini şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.

1.2.2. Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıcının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.

1.2.3. Bədii nümunələrdə təsvir və ifadə vasitələrinin (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, litota) rolunu aydınlaşdırır.

Məqsəd:

1) Əfsanədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.

2) Əfsanədə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.

3) Əfsanənin janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

4) Əfsanədə seçdiyi hissənin məzmununu hazırladığı plan əsasında yığcam danışır.

5) Əfsanənin mövzusunun, ideyasını, onda diqqətə çatdırılan başlıca problemi şərh edir, münasibət bildirir.

6) Əsərin təsir gücünün artmasında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolunu aydınlaşdırır. [3, s.21]

İş forması: fərdi, kiçik qruplarla iş.

İş üsulu: beyin həmləsi, müzakirə, fasiləli oxu, Venn diaqramı.

İnteqrasiya: Az.d. 1.2.4. 2.2.3. 3.1.1. 3.1.2. X. d. 3.1.4. 4.1.2.

Resurslar: dərslik, iş vəərəqləri

Dərsin gedişi:

Sınıfın təşkili və ev tapşırıqlarının yoxlanılması. İlk olaraq şagirdlərin davamiyyəti yoxlanılır. Sonra müsahibə, müzakirə yolları ilə şagirdlərin ev tapşırıqlarını nə dərəcədə yerinə yetirdikləri müəyyənləşdirilir.

Motivasiya. Problemin qoyuluşu. Bu mərhələdə şagirdlərdə dərsə maraq oyatmaq üçün

Daha sonra “Xəzinəqaya” əfsanəsinin fasiləli oxusunu həyata keçirirəm.

Şagirdlərə elan edirəm ki, birinci fasilə “Mənə dua et, uğur dilə ki, səfərdən əlidlolu qayıdım, səni bağışlayım”. Birinci hissənin fasiləli oxusu başa çatdıqdan sonra şagirdlərə aşağıdakı sualları verirəm və şagirdlərin cavablarını dinləyirəm:

M: Şah necə biri idi?

Ş: Şah xalqına zülümkarlıq edən, müharibələr törədib, günahsız insanların qanını tökən, xəzinələr talayan biri idi

M: Şah hansı tapşırığı vermişdir?

Ş: Şah öz adamlarına bütün kəndlərdəki cavanları səfərbərliyə almağı əmr etmişdi.

Suallara şagirdlərin cavablarını dinləyəndən sonra ikinci hissənin oxusunu həyata keçirirəm. Sınıfə elan edirəm ki, ikinci fasiləni “Qarı nə əzab əziyyətdən, nə də ölümdən qorxdu cümləsindən sonra edəcəyik. Oxunmuş hissəyə dair şagirdlərə aşağıdakı sualları verirəm:

M: Qarı şaha nəvəsini geri qaytarmağı istəyəndə şah ona nə cavab verdi?

Ş: Şah qarına dedi ki, nəvən fərasətli olsa döyüşlərdən var dövlət yığar və özünə gözəl toy edər.

M: Qarının hansı sözləri şahı özündən çıxardı?

Ş: Qarı şaha dedi ki, axıtdığın qanlar sənə fəlakət gətirəcək

Cavabları dinlədikdən sonra növbəti hissənin oxusuna başlayıram. Oxu prosesinə başlamazdan əvvəl əfsanənin necə qurtara biləcəyi barədə şagirdlərin fərziyyələrini alıram.

M: Sizcə əsərin sonluğu necə qurtaracaq?

Ş: Əsərin sonunda şah qarını edam edəcək.

Ş: Şahın qarına verdiyi cəzaya qarını tab gətirməyərək öləcək və bu özbaşnalığı görənlər xalq üsyan edərək onu taxtdan endirəcək.

Fərziyyələri dinlədikdən sonra sonuncu hissənin oxusunu həyata keçirirəm.

Şagirdlərə əsərin son hissəsi ilə bağlı aşağıdakı sualları verirəm:

M: Şah xalq verdiyi hansı vədləri hakimiyyətə keçəndən sonra yerinə yetirmədi?

Ş: Şah bütün camaatın qarşısında söz vermişdi ki, ağsaqqalların məsləhətinə daima qulaq asacaq.

M: Şah sonda hansı hadisə ilə qarşılaşdı?

Ş: Şah qoşuna bütün var dövləti götürməyi tapşırırdı. Bu zaman qəribə bir hadisə baş verdi bütün ləl-cavahirat daşa döndü.

Suallara şagirdlər tərəfindən verilən cavablar dinləndikdən sonra, şagirdlərə təlim nəticələrinə uyğun standartların reallaşması üçün müvafiq qrup tapşırıqlar verirəm.

Tədqiqatın aparılması. Bu mərhələdə şagirdləri 4 qrupa bölürəm. Hazırladığım qrup tapşırıqlarını paylayıram və tədqiqatın aparılması üçün 10 dəqiqə vaxtı elan edirəm.

Laçın qayası qrupu. Oxuduğunuz əfsanədə mənası sizə aydın olmayan sözləri lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın.

Qırxbulaq qrupu. Əfsanədə işlədilmiş bədii təsvir və ifadə (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, lilota) vasitələrini cədvəl tərtib edərək müəyyənləşdirin.

Xarıbülbül qrupu. Əfsanənin mövzu və ideyasını, diqqətə çatdırılan problemləri şərh edin.

Dədə Günəş qrupu. Əfsanədəki qarı və şah obrazının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini Venn diaqramından istifadə edərək müəyyənləşdirin.

Məlumat mübadiləsi. Bu mərhələdə qrupların öz tədqiqatlarını təqdim etmələrini təmin edirəm. Şagirdlərin fəallığı ilə təqdimatları dinləyirəm. Təqdimatlarla bağlı şagirdlərə qaranlıq qalan məqam olarsa, sözcü bu məqamları aydınlaşdırır.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili. Qrupların təqdim etdikləri təqdimatları sinifin fəallığı ilə müzakirə edirik.

Nəticə və ümumiləşdirmə. Bu mərhələdə şagirdlər tədqiqat sualı ilə bağlı dedikləri fərziyələrin nəticə ilə müqayisəsini həyata keçirirlər. Bu zaman şagirdlərin fəallığına diqqət yetirirəm.

Yaradıcı təbiiqetmə. Bu mərhələdə şagirdlərə qruplar şəklində “Ədalətli hökmdar” mövzusunda esse yazmağı tapşırıram.

Qiymətləndirmə və ev tapşırığının verilməsi. Şagirdləri aşağıdakı cədvəldə əksini tapan meyarlar əsasında qiymətləndirirəm.

Ev tapşırığı. Əsatinin məzmununa uyğun atalar sözləri yazın.

Ədəbiyyat:

1. Həsənlı B. Ədəbiyyatı tədrişı metodikası. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2016, 449 s.
2. Yusıfov F. Ədəbiyyatın tədrişı metodikası. Bakı., ADPU nəşri, 2010, 236
3. Əliyev S., Həsənlı B., Məmmədov S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. 7-ci sinif üçün dərslık. Bakı, 2018, 212s.
4. Əliyev S., Həsənlı B., Məmmədov S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. 7-ci sinif. Müəllımlər üçün metodik vəsait. Bakı, 2018, 211s.

One of the methods of learning the method of intermittent reading

Summary

The article talks about how to use the pause reading, as well as highlights possible errors and omissions when using this method. It is indicated that when using pause reading, pedagogical skills are required from the teacher, while the pupil also requires attentiveness and creative attitude. The article reflects the importance of the teacher's skills in dividing fiction into completed parts, composing questions on the content of the text, as well as using group tasks for understanding students' perception of pause reading in fiction.

Naturally, there are different and specific questions and plot line for each work. When using the interrupted reading method, the teacher should make a question, taking into account the plot line of the work being taught. The questions should be thought-provoking and rewarding. Artistic work should be properly divided into sections. All of these should be taken into account in the teaching of stories.

Метод прерывистого чтения как один из методов обучения

Резюме

При использовании чтения паузой от учителя требуется педагогические навыки, от ученика же - внимательность и творческое отношение. В статье отражаются важность навыков учителя для деления художественной литературы на завершенные части, составление вопросов по содержанию текста, а также использование групповых заданий для понимания уровня восприятия чтения паузой художественной литературы учениками. Здесь в центре внимания оказываются заинтересованность учеников в речи педагога в момент чтения паузой, выявления скорости чтения в зависимости от

восприятия ученика, использование групповых заданий и т.д. Естественно, что существуют разные и специфические вопросы и сюжетная линия для каждой учебной работы. При использовании метода прерывистого чтения учитель должен задать вопрос с учетом сюжетной линии обучаемой работы. Вопросы следует продумать. Художественное произведение должно быть надлежащим образом разделено на разделы. Все это следует учитывать при обучении рассказом.

Rəyçi: dos.N.Qasımzadə

Ирада Азиз гызы Микаилова
Бакинский славянский университет

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕМЫ «НЕОПРЕДЕЛЁННАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИКТ»

Ключевые слова: ИКТ, информационно-коммуникативная технология, языковая компетенция, презентация, инфинитив, задание.

Açar sözlər: İKT, informasiya və kommunikasiya texnologiyası, dil bacarıqları, təqdimat, infinitive, tapşırıq.

Keywords: ICT, information and communication technology, language competence, presentation, infinitive, exercise.

Экономическое и культурное сотрудничество между странами Россией и Азербайджаном, предъявляют новые требования к обучению РКИ. За последние годы методика преподавания РКИ выдвинула ряд плодотворных идей, которые повышают эффективность обучения русскому языку. Все это открывает новые направления использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Одно из главных задач учителя является использование ИКТ, который способствует осуществлению внутрипредметной и межпредметной интеграции при обучении иностранному языку (2). На основном этапе обучения русскому языку предусматривает изучение частей речи. Мы остановимся на такой теме «Формирование грамматических навыков при изучении неопределённой формы глагола с использованием ИКТ».

Основной целью – изучения русского языка иностранцами является усвоение его как орудия общения и выражения мысли.

Владеть языком – значит обладать коммуникативной компетенцией, под которой понимается «способность решать средствами иностранного языка актуальные для учащихся задачи общения и бытовой, учебной, производственной и культурной жизни; умение учащегося пользоваться фактами языка и речи для реализации целей общения. Коммуникативная компетенция невозможна без создания в сознании обучающегося стройной системы языка, т.е. без формирования языковой компетенции. В задачи грамматического аспекта входит формирование, развитие и совершенствования грамматических навыков оформления и комбинирования, свободное и правильное оперирование которыми составляет грамматическую компетенцию. Недостаточное внимание к грамматическому аспекту ведет к многочисленным ошибкам обучающихся, что значительно затрудняет общение на русском языке. Языковая компетенция создается лишь в результате соответствующих систематических знаний путем выработки у учащихся сознательного подхода к изучению языка.

Задача учителя – пробудить у учащихся желание сознательно изучать язык и в первую очередь грамматику. Грамматика для иностранцев – это средство, механизм, с помощью которого он может реализовать коммуникативные интенции в условиях реальной коммуникации. Научить иностранцев практически пользоваться теми грамматическими средствами, которыми пользуются носители русского языка в процессе общения, – цель обучения русской грамматике.

Глагол русского языка наиболее сложная тема для азербайджанских учащихся. Это объясняется большими различиями в грамматических категориях русских и азербайджанских глаголов. Учащихся-азербайджанцев затрудняют такие, отсутствующие в грамматике родного языка, категории, как вид глагола, различные типы спряжения и наличие родовой категории у русских глаголов в неопределённой форме.

Глаголы называют действия (*идти, писать, строить, управлять*) или же представляют другие процессы в виде действия, как, например, состояние, проявление признака, изменение признака, отношение к кому-нибудь или чему-нибудь (*гордиться, заботиться, звучать, зеленеть, любить, расти, слепнуть, спать, стоять, уважать*).

Для ознакомления учащихся с основами русской грамматики нами предлагаются большое количество разнообразных заданий для выработки соответствующих навыков употребления глагольных форм в речи.

Так как многие учащиеся-азербайджанцы допускают на письме орфографические ошибки, то в число предлагаемых нами заданий включены специальные задания, связанные с правописанием различных форм русских глаголов.

В своей работе постараемся рекомендовать различные задания с использованием ИКТ с целью помощи школьным учителям в их непростой трудной работе.

Наряду с картинной и графической наглядностью, в процессе изучения неопределённой формы глагола русского языка необходимо использовать информационно-коммуникативные технологии, которые в настоящее время очень актуальны. При эффективном использовании этих технологий учащиеся лучше усваивают преподнесенный им материал.

Использование информационно-коммуникативных технологий (ИКТ) должны занимать часть урока, органически сочетаться с другими видами работ и использоваться в каждом конкретном классе.

При этом ИКТ рекомендуется применять для выполнения большого количества эффективных заданий, в том числе и для записи ответов учащихся и их анализа. В ряде случаев после устных ответов можно практиковать выполнение и письменных заданий, что, на наш взгляд, дает учителю возможность развить устную и письменную речь учащихся.

Важное место при изучении неопределённой формы глагола должны занять различные виды картинной и особенно графической наглядности (таблицы, схемы, плакаты, карточки, презентации).

Неопределенная форма глагола (инфинитив)

Каждый глагол имеет свою начальную форму, которая называется **неопределенной**. Знание её особенностей – это залог успешного усвоения всей грамматической темы «Глагол». Неопределенная форма глагола отвечает на вопрос что делать? что сделать? Неопределенная форма глагола имеет суффиксы *-ть, -ти* (*любить, читать, нести, идти* и т.д.) *-чь* – это часть корня, результат чередования (*стригу – стричь, берегу – беречь* и т.д.). Неопределенная форма не указывает ни на время, ни на число, ни на лицо, ни на род, не имеет значений наклонения. Она только называет действие.

Неопределенная форма глагола – это неизменяемая начальная форма глагола, от которой образуются другие грамматические формы.

Для усвоения и закрепления темы нужны задания:

Задание. Внимательно прочитайте условие презентации.

Вставьте пропущенные буквы (укажите проверочный глагол-инфинитив).

*Леле...л, наде...лся, послуш...лся,
всматрив...лся, вид...лся, обид...л,
знач...л, та...л, оконч...л, повес...л,
вылеч...л, ненавид...л, спор...л, кле...л,
стро...л, се...л.*

Задание. Подобрать подходящие по смыслу глаголы в неопределенной форме.

... дрова топором, ... лопатой землю, ... пальто щеткой, ... книгу бумагой, ... картину карандашом, ... стену известью, ... гвозди молотком, ... краской потолок.

Задание. Внимательно посмотрите и выполните презентацию.

Подберите к именам существительным
однокоренные глаголы в неопределённой форме и
запишите их.

игра – ... ,	цвет – ... ,	звон – ... ,
мороз – ... ,	служба – ... ,	пение – ... ,
свет – ... ,	стрельба – ... ,	корм – ... ,
подход – ... ,	просьба – ... ,	сад – ... ,
каток – ... ,	дело – ... ,	бег – ... ,
лётчик – ... ,	крик – ... ,	дрожь – ... .

Задание. Выделить глаголы неопределённой формы, поставить к ним вопросы. Можно ли определить у глаголов неопределённую форму, время, лицо, число?

Надо честно жить, много трудиться и крепко любить и беречь эту огромную и счастливую Землю (А.Гайдар).

Вопрос. К чему призывал ребят автор?

Задание. Вместо точек вставить глаголы в неопределённой форме.

Нельзя долго ... в постели. По утрам каждый ученик должен ... зарядку. Тело после зарядки нужно ... прохладной водой. Утром полезно ... на свежем воздухе.

Задание. Сочетания слов заменить глаголами неопределённой формы.

Принимать участие (участвовать), оказать помощь (помочь), выразить сочувствие (сочувствовать), испытывать радость (радоваться), принять решение (решиться), выразить согласие (согласиться), проходить курс лечения (лечиться), дать заглавие рассказу (озаглавить).

Задание. Внимательно прочитайте условие презентации.

Докажите, что данные глаголы стоят в
неопределённой форме. Подбери глаголы
противоположные по смыслу.

- Бежать –
- говорить –
- веселиться –
- отдавать –
- победить –
- Молчать, брать, грустить, стоять, проиграть.
- Выиграть, болтать, дарить, радоваться, мчаться.

Задание. К данным глаголам подобрать существительные в нужном падеже.

Беречь (что?), нести (кому?), одевать (кого?), встречаться (с кем?), вспоминать (о ком?), делать (для кого?), приехать (куда), купить (что?).

Задание. Переписать, заменяя глаголы в прошедшем времени глаголами в неопределённой форме и расставляя в них ударения.

1. Надо быстрее (перевёз) картофель с поля. 2. Это стихотворение нужно (перевёл) с азербайджанского языка на русский. 3. Библиотекарь должен сегодня (привез) книги из магазина в школу. 4. Надо (привел) коня с поля. 5. Ты должен (пришёл) на тренировку вовремя. 6. Следует (запас) продукты для длительного путешествия. 7. Ты своим замечанием мог его (обидел). 8. Температура резко, снижается, и дорожки могут (обледенели). 9. Надо (берег) время. 10. Рану необходимо (прижёт) йодом. 11. Чтобы не опоздать, необходимо (шёл) быстрее.

Задание. Составьте и используйте неопределённую форму глагола, план-расписание на любую из данных тем:

1) Что мне нужно сделать дома, когда я приду из университета; 2) Что нужно сделать для проведения викторины.

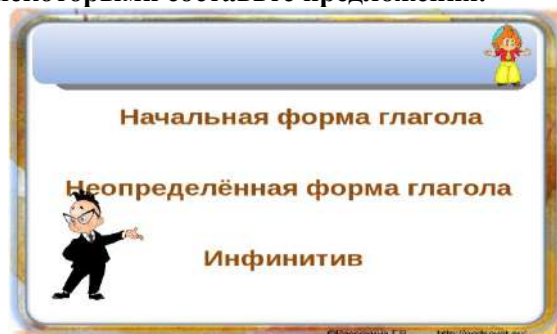
Задание. Подумайте, в каких ситуациях можно использовать следующие пословицы и поговорки.

1. Не трудиться, так и хлеба не добиться.
2. Учиться никогда не поздно.
3. Волков бояться – в лес не ходить.
4. С умным разговориться, что меду напиться.
5. Надо беречься, чтобы не обжечься.

Упражнение. Образуйте от данных глаголов при помощи приставок новые глаголы.

Играть (*пере-, с-, раз-, вы-, по-*); рвать (*пре-, пере-, разо-, вы-*); лететь (*при-, пере-, вы-, за-*); бить (*раз-, при-, пере-, вы-, с-*); пилить (*рас-, пере-, вы-, с-*); лепить (*на-, при-, вы-, с-*); ехать (*об-, в-, с-, при-*); слышать (*у-, рас-, недо-*).

Задание. Прочитайте сказку-шутку «Инфинитив». Найдите глаголы и употребите их в неопределенной форме. С некоторыми составьте предложения.

Смотрит Инфинитив, как спрягаются глаголы, и говорит:

- Эх, вы, разве так надо спрягаться?
- А как? – спрашивают глаголы. – Ты покажи.
- Я б показал, - сокрушается Инфинитив, - только у меня нет времени.
- Время мы найдем, - обещают глаголы. – Какое тебе – настоящее, прошедшее или будущее?
- Давайте будущее, - говорит Инфинитив, чтобы хоть немного оттянуть время. – Да не забудьте

про Вспомогательный Глагол.

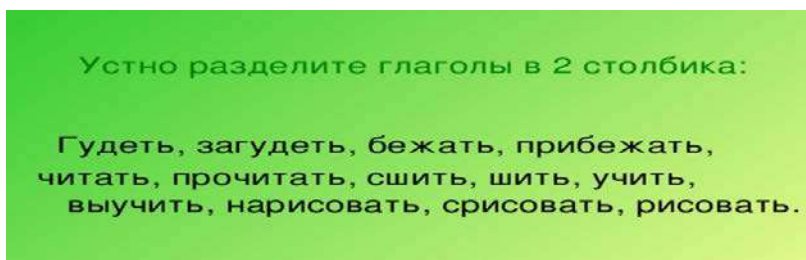
Спрягается вспомогательный Глагол – только окончания мелькают. А Инфинитив и буквой не пошевелит.

Зачем ему буквами шевелить, зачем ему самому спрягаться? Он – Инфинитив, у него нет времени.

Задание. Составьте диалог по образцу:

1. - Я хочу пригласить тебя в театр.
- К сожалению, не могу пойти с тобой, я занят.
2. - Я советую тебе прочитать эту книгу.
- Я бы с удовольствием, но нужно готовиться к экзаменам.
3. - Доктор, разрешите мне встать с постели.
- Ни в коем случае. Вам нельзя вставать еще несколько дней.

Задание. Внимательно посмотрите и выполните презентацию.

Литература:

1. Богданова Г.А. «Уроки русского языка в 5 классе» - М., «Просвещение», 2002.

2. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976.
3. Бондарко А.В. «Вид и время русского глагола» - М., 2000.
4. Виноградова С.А. Система работы по русскому языку в VI классе. – М., «Просвещение», 1968.
5. Векилова Л.Г., Алиев Б.С. «Части речи в современном русском языке. Глагол» - Баку: Мутарджим, 2007.

"İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarını istifadə edərək bir sözün qeyri-müəyyən forması" mövzusunun öyrənilməsində qrammatik bacarıqların formalaşması

Xülasə

Məqalə azərbaycan dilində təhsil alan məktəblərdə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin aktual problemlərindən birinə həsr olunur: İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarını istifadə edərək, sözün qeyri-müəyyən bir formasının öyrənilməsində qrammatik bacarıqların formalaşması.

Məqalədə rus dilinin fəlsəfəsini öyrənən azərbaycan dili ilə məktəb şagirdlərinin tədrisinin tapşırıqları, İKT-nın istifadəsi ilə qrammatik bacarıqların formalaşmasına dair materialların məzmunu göstərilir. Yeni texnologiyalardan istifadə edərək sözün qeyri-müəyyən formasının öyrənilməsində müxtəlif növ vəzifələr də verilmişdir.

Formation of grammatical skills in the study of the topic "an indefinite form of a verb using information and communication technologies"

Summary

The article is devoted to one of the urgent problems of teaching russian as a foreign language in schools with the azerbaijan language of instruction: the formation of grammatical skills in the study of an indefinite form of a verb using Information and Communication Technologies.

The article sets out the tasks of teaching students of schools with the azerbaijan language learning the verb of the russian language, the content of the material on the formation of grammatical skills using ICT. And also given various types of tasks in the study of the indefinite form of the verb using new technologies.

Rəyçi: M.V. Hüseynova

Метанет Фуад гызы Дадашева,
Севиль Нариман гызы Топчибашева
Бакинский славянский университет

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: лингвистика, методика обучения, язык как иностранный, речь

Açar sözlər: dilçilik, tədrisin metodikası, əcnəbi dil, nitq

Key words: linguistics, teaching methodology, foreign language, speech

Язык является важнейшим средством человеческого общения, обслуживая все виды деятельности человеческого общества. Общение может происходить как непосредственно – в личной беседе, взаимной переписке, – так и опосредованно – через книгу, телевидение, радио, газету. Это свойство любого языка, в том числе иностранного. Он включен в учебный план как предмет, дающий человеку еще одно средство общения, кроме родного языка.

Ф. Де Соссюр различал *языковую деятельность*, составной частью которой является язык. Он рассматривал язык как систему знаков, объединяющих смысл и акустический образ. Академик Л.В. Щерба различал три аспекта языка: *речь*, под которой он понимал процесс говорения и понимания; *язык*, т.е. грамматические и лексические правила; *языковой материал*, т.е. сумму отдельных актов говорения и понимания.

Из сказанного выше явствует, что язык имеет две стороны: *языковую систему*, в которую входят как система грамматики, так и звуковой строй и словарный состав языка, и *речь*, выраженную в речевых единицах, т.е. деятельность, в которую, естественно, следует включить и результат этой деятельности – разного рода тексты, от высеченных на камнях фрагментов до напечатанных томов книг. В.Д. Аракин дает следующее определение речи – это человеческая деятельность, оформленная в речевых единицах (предложениях), построенных по правилам грамматики данного языка и выражающих определенные мысли. Простейшей единицей речи является предложение, выражающее законченное суждение и состоящее из слов данного языка, измененных по правилам морфологии и соединенных по правилам синтаксиса данного языка.

Для методики чрезвычайно существенно понятие языка и речи. Современная лингвистика понимает под *языком* социально значимый коммуникативный код и правила его функционирования, закрепленные в сознании того или иного коллектива людей. Иными словами язык – это система языковых средств, необходимых и достаточных для общения, и правил их использования. Речь представляет собой реализацию языковой системы в конкретных актах коммуникации, т.е. включает как сам процесс общения, так и речевые произведения или продукты этого процесса. Учет подобного разграничения очень важен для методики. Изучение языка в строгом смысле этого слова, как показал академик Л.В.Щерба, обеспечивает лишь знание системы языка, но не ведет к пользованию этой системой как средством общения. Для практического пользования языком, т.е. для овладения речью, необходимо не только знание языковых средств и правил их использования в речи, но и автоматизированное их использование в актах коммуникации. Из этого вытекает, что в процессе обучения необходимо предусмотреть не только запоминание и закрепление в памяти языковых средств, формирование навыков пользования ими, но и практику в коммуникации, т.е. в осуществлении актов речи.

Преподавание языка как иностранного – это сложный процесс, успех которого обусловлен многочисленными факторами. Среди них важное место занимает проблема отбора и организации речевого материала. «Для понимания того, как преподавать, необходимо решить вопрос о том, что является непосредственно объектом преподавания» (4, с. 98).

Существует множество методов преподавания языка. Каждый метод диктует свои требования к отбору речевого материала. Отбор и организация речевого материала определяются множеством факторов даже в пределах одного и того же метода.

Если речь идет о языковом материале, то может показаться, что проблема отбора и организации – это лингвистическая проблема. Но это не так. Н.Хомский различал грамматику «педагогическую» и «лингвистическую» (6; с. 43). Целью первой является научить понимать, а также

порождать бесконечное количество высказываний, а второй - это изучать структуру языка. Обучение и изучение преследуют совершенно разные цели, которые обусловлены соответственно разными факторами.

Отбор и организация речевого материала должны опираться на какую-либо модель порождения речи. Но этого недостаточно. Она еще не обеспечит всего, что необходимо для обучения. Эффективность отбора и организация материала определяется тем насколько обучающими они окажутся в заданных условиях. Поскольку структуры языков и их закономерности различны, то будет, разумеется, учтена и специфика данного языка. Вот почему наивными выглядят суждения о том, будто отбор нужен лишь потому, что нельзя научить всему языку, нельзя увеличить сроки обучения и т.п. Конечно же, всего языка не знает никто. Но для общения на языке в этом нет необходимости. Необходимость есть в том, чтобы обучить как раз тому, что окажется нужным для поставленной цели. для данного этапа обучения, и с учетом продолжительности учебного времени и состава учащихся. Речь идет о методическом отборе и организации речевого материала.

Но методический отбор не может решить такие проблемы (9, с. 108), как:

- а) облегчить усвоение многочисленных явлений грамматической
- б) выбрать то, что необходимо именно для данной цели, сферы общения, вида деятельности;
- в) обеспечить единство (комплексность) в усвоении грамматической, лексической и произносительной сторон;
- г) при этом раскрыть закономерности функционирования речи и, в какой-то мере должны быть усвоены структуры языка;
- д) определить последовательность усвоения материала, его группировку и т.д..

Каждый метод, каждая система обучения должны базироваться на какой-то лингвистической основе. Лингвистической основой какого-либо метода можно считать речевой материал, оптимально организованный в соответствии с принципами данного метода, целью обучения, внутриязыковыми закономерностями изучаемого языка, а также с учетом специфики обучаемой аудитории.

Аспектный подход

Данный подход заключается в том, что язык членится на три аспекта, такие как: лексика, грамматика, фонетика. Аспектному подходу трудно отказать в логичности. Все явления языка в грамматическом аспекте имеют равное право на существование постольку, поскольку они есть в языке. Материал отбирается непосредственно в соответствии с системой его организации в грамматике: все о глаголе, все о существительном и т.д..

В свою очередь лексика группируется по тематическим, словообразовательным признакам, причем вне всякой связи с организацией грамматического материала.

Речевой материал отбирается и организуется без учета его необходимости для каждого из четырех видов речевой деятельности, тем не менее, вполне очевидно, что для чтения и говорения этот материал не будет одинаковым.

Аспектная организация языкового материала является вполне адекватной в случае, если цель обучения – усвоение языка как системы. При обучении речи же, это не давало и не даже не могло дать желаемых результатов.

Структурный подход

Представитель американского структурализма Ч.Фриз считал, что коренные изменения в обычные представления о языке вносятся именно структурным подходом. Вначале структурализм возник, как попытка непосредственно описать язык в виде системы значимых оппозиций на всех языковых уровнях. По мнению основателя структурализма Э.Сепира, навыками владения родным языком являются навыки владения вовсе не единицами языка как таковыми, а непосредственно навыки владения контрастирующими единицами в качестве функциональных единств организованной системы структурных образцов.

Ядром языка считаются структуры языка, а не слово. Каждый язык характеризуется своей системой структур на всех уровнях. По мнению структуралистов владение языком – это владение контрастирующими структурами, а значит обучать языку нужно именно на их основе.

При структурном подходе обучение языку превратилось в механическое манипулирование моделям. Он не обеспечивает развития умения говорить. Это продиктовано психологическую концепцией языка как системы навыков поведения, как простой суммы навыков.

Структурный подход непосредственно обратил внимание на структурность языка. Это неким образом послужило толчком к моделированию языка в целях создания формальных моделей естественных языков.

Лингвисты и методисты пытаются выделить структурные типы словосочетаний и предложений, то есть набор структурных образцов, на основе которого должны формироваться речевые навыки.

Некоторые лингвисты учитывают только формальные различия. Другие кладут в основу семантику и выделяют на данной основе модели в зависимости от необходимости выражения категорий времени, пространства, качества и т.п. Третьи пытаются принять во внимание и то, и другое. Четвертые основываются на критерии речевой направленности фраз. Данный подход считается наиболее перспективным.

Что касается лексического материала, то для структуралистов его отбор стоит на втором месте. Количество лексических единиц должно быть достаточным для усвоения структур и для усвоения произношения.

Положительное влияние структурного подхода состоит в том, что он выдвинул на передний план грамматику как строй языка, а не как науку об этом строе. По словам К.Менона, путем тренировки определенного набора структур создается основа для владения языком, его ядро

Функционально-структурный подход

В основе функционального подхода лежат правила перехода от данного содержания к различным формам его выражения. В связи с этим высказываются требования вызывать в определенной ситуации мысль и давать языковые средства для ее выражения. Сторонники этого подхода считают, что надо не только показать, как устроен язык, но и как он употребляется. По их мнению, определенный структурный инвариант предложения всегда соотносится с целью коммуникации, которая выражена во фразе. И.Л.Бим предлагает классифицировать речевые модели по обобщенной цели коммуникации, например:

- а) название предмета;
- б) качественная характеристика предмета;
- в) указание на обладание и др. (4, с. 44).

Привлекательность подобного подхода в принципе не вызывает сомнений, ибо он по своей сути близок функциональному. Человек говорит не для того, чтобы называть предмет, а он называет предмет в каких-то других, речевых целях. Это зависит от поставленной проблемы, от сложившейся ситуации обучения на уроке иностранного языка.

Отсюда можно сделать вывод, что речевая функция субъекта заключается в его отношении к возникшей проблеме. Это относится к говорению.

Функциональный подход применим и к обучению чтению. Здесь отобраны наиболее употребительные структуры и лексические единицы, используемые в разных функциональных типах текстов.

Литература:

1. Абалкина П.И. Совершенствование методики преподавания английского языка. – М.: ВЛАДОС, 2009.- 133 с.
2. Зотов Ю.Б. Организация современного урока : кн. для учителя / Ю.Б. Зотов ; под ред. П.И. Пидкасистого. – М. : Просвещение, 1984. – 144 с
3. Кашина, Е.Г. Традиции и инновации в методике преподавания иностранного языка : учеб. пособие для студентов филологических факультетов университетов \ Е.Г. Кашина ; отв. ред. А.С. Гринштейн. – Самара : Изд-во «Универс-групп», 2006
4. Клюев, Е. В. Речевая коммуникация: учебное пособие для университетов и институтов / Е. В. Клюев. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2009
5. Коммуникативный метод обучения иноязычной речевой деятельности : межвузов. сб. науч. тр. / М-во просвещения РСФСР, Воронеж. гос. пед. ин-т ; [ред. кол. : Е.И. Пассов и др.]. – Воронеж : ВГПИ, 1983. –119 с.

Xarici dilin öyrənilməsinin linqvistik əsasları**Xülasə**

Metodika üçün dil və nitq anlayışları fəvqəladə dərəcədə əhəmiyyətli olan anlayışlardır. Dil ünsiyyət üçün ən vacib vasitədir. Bu vasitənin özü bir sistemdir. Nitq isə konkret kommunikativ aktlarda dil sistemlərinin reallaşmasını təmin edir. Metodika üçün bu vacib məqamların aydın və elmi-nəzəri planda tədqiqi və təqdimatı çox önəmlidir.

Bu gün elmdə bu vacib məsələyə bir çox nəzəri yanaşmalar var və onların hər birinin əhəmiyyəti ilk növbədə onun praktik əhəmiyyəti ilə ölçülür. əsas amil isə nitqin inkişafına yönələn mətnlərin seçimi məsələsidir. Nitq materiallarının seçimi və təşkili hətta bir metodun daxilində belə bir çox faktorlarla təyin edilir.

Linguistic bases of foreign language teaching methodologies**Summary**

The concept of language and speech is extremely important for the methodology. Language is a system of language tools necessary and sufficient for communication. Speech is the implementation of the language system in specific acts of communication. Accounting for such a distinction is very important for the methodology.

There are many methods of teaching language. Each method dictates its own requirements for the selection of speech material. The selection and organization of speech material is determined by many factors, even within the same method.

Рецензент: доц. Э.Расулова

Сараханым Мирза гызы Рахманова
Бакинский славянский университет

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОНФИГУРАТИВНОГО МЕТОДА НА ЗАНЯТИЯХ РКИ

Ключевые слова: конфигуративный метод, речевая деятельность, профессиональная деятельность, методические приемы.

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, konfigurativ üsul, peşəkar fəaliyyət, metodik üsullar.

Keywords: speaking activity, configurative method, professional activity, methodical techniques.

Необходимость выпуска из вуза специалистов, владеющих как минимум одним из иностранных языков, требует построения современных занятий с использованием последних достижений в области педагогики и методики.

Внедрение конфигуративного метода в учебный процесс является одним из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном вузе. Данный метод разработан профессором Алиевой И.М.

Суть данной методики заключается в том, что в ходе выполнения языковых (фонетических и лексических) упражнений студентами активизируются слова и словосочетания в их речи. Создавая определенный речевой фон, преподаватель подводит студентов к восприятию текста в виде грамматической информации. Так как коммуникативная направленность обучения неродному языку, в основном, реализуется через тексты различного типа, то эти тексты должны быть соответствующим образом подготовлены или как принято говорить в современной методике "спроектированы" и снабжены соответствующей системой заданий и упражнений в зависимости от конкретной цели работы с текстом. Для нашей аудитории целесообразно также подбирать такие тексты, которые имеют профессиональную направленность образовательного или воспитательного характера.

В качестве примера приведем план занятия с использованием конфигуративного метода. Тема: «Винительный падеж имен существительных».

Задание № 1. Прочитайте бегло (20 сек). Запомните перевод

Винительный падеж имён существительных

№	Слова и словосочетания	№	Перевод
1	Винительный падеж существительных	1	İsmin təsirlik halı
2	отвечает на вопросы	2	cavab verir suallara
3	кого?/что?/ куда?	3	Kimi? nəyi? hara?
4	Может употребляться с предлогами: В, НА, ЗА, ПРО, ЧЕРЕЗ	4	istifadə oluna bilər V, NA, ZA, PRO, ÇEREZ söz önü qoşmaları ilə birlikdə
5	В единственном числе	5	Tək halda
6	имеет окончания	6	Sonluqlara malikdir
7	У/Ю – для I склонения	7	U/YÜ – birinci növ hallanma üçün
8	За бабушку	8	Nənənin yerinə
9	За няню	9	Dayənin yerinə
10	Такие же, как в именительном падеже	10	Adlıq halında olduğu kimi
11	У неодушевленных существительных	11	Cansız isimlərdə
12	второго, третьего склонения	12	İkinci, üçüncü hallanma növünə aid
13	и множественного числа	13	Və cəm halında olanların
14	купить блокнот, тетрадь и газеты	14	Qeyd kitabçasını, dəftəri və qəzetləri almaq
15	такие же, как в родительном падеже	15	Yiyəlik halında olduğu kimi
16	У одушевленных существительных	16	Canlı isimlərdə
17	второго склонения	17	İkinci hallanma növünə aid
18	про брата	18	Qardaşım haqda
19	за сына	19	Oğlumun yerinə
20	через друг	20	Rəfiqələrdən

Задание № 2. Прочитайте бегло.

Винительный падеж имён существительных

№	Слова и словосочетания	№	Перевод
1	винительный падеж существительных	1	ismin təsirlik halı
2	cavab verir suallara	2	отвечает на вопросы
3	кого?/что?/ куда?	3	kimi? nəyi? hara?
4	istifadə oluna bilər, na, za, pro, çerez söz önlü qoşmaları ilə birlikdə	4	может употребляться с предлогами: в, на, за, про, через
5	в единственном числе	5	tək halda
6	sonluqlara malikdir	6	имеет окончания
7	у/ю – для первого склонения	7	у/ю – birinci növ hallanma üçün
8	nənənin yerinə	8	за бабушку
9	за няню	9	dayənin yerinə
10	adlıq halında olduğu kimi	10	такие же, как в именительном падеже
11	У неодушевленных существительных	11	cansız isimlərdə
12	İkinci, üçüncü hallanma növünə aid	12	второго, третьего склонения
13	и множественного числа	13	səm halında olanların
14	qeyd kitabçasını, dəftəri və qəzetləri almaq	14	купить блокнот, тетрадь и газеты
15	такие же, как в родительном падеже	15	yiyəlik halında olduğu kimi
16	canlı isimlərdə	16	Удушевленных существительных
17	второго склонения	17	İkinci hallanma növünə aid
18	qardaşım haqda	18	про брата
19	за сына	19	oğlumun yerinə
20	rəfiqələrdən	20	через подруг

Задание № 3. К данным словам подберите синонимы из второго столбика. Запишите.

(Дается по 2 слова). Во втором столбике даются слова в количестве 8 слов: 4 из которых являются синонимами к данным словам, а остальные 4 – это синонимичные пары из общей таблицы синонимов.

Иметь	Обладать, владеть, покупать, продавать, цифра, количество, качество, признак
Число	

Урок 2. Задание № 1. Прочитайте бегло. Имя прилагательное в начальной форме. (15 сек.)

Винительный падеж имён существительных

1	Винительный	1	Təsirlik
2	Единственный	2	Tək
3	Множественный	3	Səm
4	Одушевленный	4	Canlı
5	Неодушевленный	5	Cansız
6	Товарищеский	6	Yoldaşlıq
7	Приятельский	7	Tanışlıq
8	Знакомый	8	Tanış
9	Качественный	9	Keyfiyyətli
10	Количественный	10	Miqdar

Задание № 2. Прочитайте бегло. Глагол в инфинитиве. (10 сек.)

1	Отвечать	1	Cavab vermək
2	Иметь	2	Malik olmaq
3	Подниматься	3	Qalxmaq
4	Кланяться	4	Baş əymək
5	Сидеть	5	Oturmaq
6	Накормить	6	Yedizdirmək
7	Падать	7	Yıxılmaq

8	РисовАТЬ	8	Şəkil çəkmək
9	ПриглашАТЬ	9	Dəvət etmək
10	ОпускАТЬся		Enmək

Задание № 3.

Прочитайте бегло. Имя существительное.(10 сек.)

1	ЧислО	1	Say
2	ОкончАние	2	Sonluq
3	СклонЕние	3	Hallanma
4	БАбушка	4	Nənə
5	НЯня	5	Dayə
6	БлокнОт	6	Qeyd kitabçası
7	ТетрАдъ	7	Dəftər
8	ГазЕта	8	Qazet
9	Брат	9	Qardaş
10	ПодрУга	10	Rəfiqə

Задание № 4. Прочитайте бегло. Имя существительное. (35 сек.)

Задание № 5. Прочитайте бегло. (15 сек)

М.р.		Ср.р.		Ж.р.	
1.Брат	Qardaş	1.ЧислО	Say	1.Бабушка	Nənə
2.БлокнОт	Qeyd kitabçası	2.ОкончАние	Sonluq	2.Няня	Dayə
2.Лист	Yarpaq	3.СклонЕние	Hallanma	3.ПодрУга	Rəfiqə
4.ТелефОн	Telefon	4.КольцО	Üzük	4.ГазЕта	Qazet
5. Компьтер	Kompyuter	5.КрЕсло	Kreslo	5.ТетрАдъ	Dəftər
6.ТелевИзор	Televizor	6.ПисьмО	Məktub	6.РезИнка	Pozan
7.МагазИн	Dükan	7.Озеро	Göl	7.КартИна	Şəkil
8.ЖурнАл	Jurnal	8.ДЕРЕво	Ağac	8.СтенА	Divar
9.КарандАш	Qələm	9.КАчество	Keyfiyyət	9.ЗанавЕска	Pərdə
10.КалендАрь	Təqvim	10.КолИчество	Miqdar	10.ПодУшка	Yastıq

Вин Ительный падеж имён существ Ительных

В едИнственном числЕ имЕет окончАния: 1). У/Ю – у существИтельных пЕрвого склонЕния – за БАбушку, за нЯню); 2) такие же, как в именИтельном падежЕ (у неодушевлённых существИтельных вторОго, трЕтьего склонЕния и мнОжественного числа – купИть блокнОт, тетрАдъ и газЕты.

(23 слова) а) Прочитайте бегло (15 сек)

Tək halda имЕет окончАния: 1). у/ю – *birinci növ hallanmaya aid isimlərdə* –за БАбушку, за нЯню); 2) такие же, как в именИтельном падежЕ (у неодушевлённых существИтельных вторОго, трЕтьего склонЕния и мнОжественного числа – купИть блокнОт, тетрАдъ и газЕты.

(23-5= 18слов)**б) Прочитайте бегло (15 сек)**

Tək halda имЕет окончАния: 1). у/ю – *birinci növ hallanmaya aid isimlərdə* –за БАбушку, за нЯню); 2) *adlıq halında olduğu kimi* у неодушевлённых существИтельных вторОго, трЕтьего склонЕния и мнОжественного числа – *qeyd kitabçasını, dəftəri və qəzetləri almaq*

(23 -12=11слов)**в) Прочитайте бегло (15 сек)**

Tək halda имЕет окончАния: 1). у/ю – *birinci növ hallanmaya aid isimlərdə* – *nənənin yerinə, dayənin yerinə*); 2) *adlıq halında olduğu kimi* у неодушевлённых существИтельных вторОго, трЕтьего склонЕния и *səm halında olanların* – *qeyd kitabçasını, dəftəri və qəzetləri almaq*

(23-16=7)**Задание № 6. Прочитайте бегло, выучите наизусть. Запишите по памяти.**

В единственном числе имеет окончания: 1). У/Ю – у существительных первого склонения – за бабушку, за няню); 2) такие же, как в именительном падеже (у неодушевленных существительных второго, третьего склонения и множественного числа – купишь блокнот, тетрадь и газеты. (23 слова) Задание № 7.

Прочитайте текст по слогам бегло. (40 сек)

Винительный падеж имён существительных

В единственном числе имеет окончания: 1). У/Ю – у существительных первого склонения – за ба-буш-ку, за ня-ню); 2) такие же, как в именительном падеже (у неодушевленных существительных второго, третьего склонения и множественного числа – купишь блокнот, тетрадь и газеты. (23 слова)

Литература:

1. Актуальные проблемы культуры речи. Москва, «Наука», 1970.
2. Т. З. Азимова, М. Б. Ахундова, Л. Г. Векилова. Практикум по развитию русской речи. Баку, 1998.
3. Т. З. Азимова, Ш. А. Гасанова. Речевой практикум. Баку, 2012.
4. Я. К. Алхасов, А.М.Оруджева. Сборник диктантов по русскому языку для V-XI классов азербайджанской школы. Баку, 2005г.
5. Л. Г. Векилова, Р. И. Азизов. Русский язык. Баку, 2000г.
6. Алиева И.М. Принципы обучения русскому языку вне языковой среды на основе конфигуративной методики : автореферат дис. ... д-ра пед. наук : Бакинский Славянский Университет. - Баку, 2010. - 84 с. ;

Rus dili xarici dil kimi dərslərində konfigurativ metodun effektiv istifadəsi

Xülasə

Rus dili dərslərində istifadə olunan konfigurativ metodu tələbələrdə dil vərdislərinin inkişafını nitqdüşünmə fəaliyyətini aktivləşdirir, tədris materiallarının effektiv qavranmasına, tam bilik sisteminin formalaşmasına, tələbələrin biliyə yiyələnməsinə zərər vermədən dərslər zamanı iş sürətinin yüksəlməsinə imkan verir.

The effectiveness of using the configurative method in the classroom Russian as a foreign language

Summary

The use of configurative method on the Russian language classes assists the students motivation and the activity of their speech and thought, provides the effective mastering of the material being taught, forming of the entire knowledge system I allows to accelerate the route of the work during the lesson without damaging the quality of students mastering.

Рецензент: доц. И.Гасанова

Q.ZAKİR İRSİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN YARADILMASI

Açar sözlər: *kurikulum, dərs, integrasiya, fəndaxili əlaqə, fəal təlim, interaktiv metod*

Key words: *curriculum, lesson, integration, intruder contact, active education, interactive method*

Ключевые слова: *куррикулум, урок, интеграция, злоумышленник контакт, активное обучение, интерактивный метод*

Ədəbiyyat təliminə verilən müasir tələblər içərisində biliklərin interasiya zəmnində mənimsənilməsi məsələsi mühüm yer tutur. Müasir dövrdə bilik mənbələrinin sürətlə artdığı bir zamanda yalnız dərslikdəki bu və ya digər mövzu üzrə bilikləri əldə etməklə uğur qazanmaq mümkün deyil. Dərslərin yeni təlim texnologiyalarından istifadə yolu ilə qurulması və eyni zamanda integrativ təlim imkanlarının reallaşdırılması zəruri tələb kimi qarşıya qoyulur.

Bildiyimiz kimi son illərdə təhsil sahəsində bir sıra islahatlar aparılmışdır. Bütün bunlar dünya təhsil sisteminə integrasiya ilə əlaqədar olaraq baş vermişdir. Müasir təhsil sistemində integrativlik əsas prinsiplərdən hesab olunur. Integrativlik təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir. Ədəbiyyatın tədrisində integrativliyi təmin etmək baxımından fəndaxili və fənlərarası əlaqədən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəndaxili və fənlərarası əlaqələr sistemli şəkildə həyata keçirilsin. Çünki bu yolla şagirdlərdə yaradıcı düşüncə tərzini, müxtəlif mənbələrdən qazandıqları bilikləri əlaqələndirmək bacarığını formalaşdırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat fənni mahiyyət etibarilə integrativdir. Bu səbəbdən də fəndaxili və fənlərarası integrasiyanın imkanları ədəbiyyat dərslərində daha genişdir. Fəndaxili və fənlərarası integrasiyanın yaradılması zamanı bəzi kəmiyyət və keyfiyyət meyarları gözlənilməlidir. Əvvəla, müəyyən mövzular öyrənilərkən fənn üzrə və digər fənlər üzrə dərsə cəlb edilən biliklərin, informasiyaların optimal həcmi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İkincisi, fənn üzrə və digər fənlərdən cəlb edilən bilik və informasiyaların əhəmiyyətinə, zəruriliyinə ciddi fikir verilməlidir. Fənlərarası integrasiyaya ədəbiyyatın Azərbaycan dili, coğrafiya, tarix, fəlsəfə kimi fənlərlə əlaqələndirilməsini misal göstərmək olar. Fənlərustü əlaqə deyə anlayış da vardır ki, buraya ədəbiyyatın incəsənətin digər növləri olan rəssamlıq, heykəltəraşlıq, musiqi, kino, teatr kimi sahələrlə əlaqələndirilməsi daxildir.

Fənlərarası integrasiya müxtəlif təlim fənləri ilə əlaqədar verilən biliklərin bir-birilə əlaqələndirilməsidirsə, fəndaxili əlaqə bir təlim fənni üzrə biliklərin bir-birilə əlaqələndirilməsidir. Ədəbiyyat dərslərində bütün mövzular üzrə fəndaxili integrasiya reallaşdırılmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, fənn üzrə dərsə cəlb olunan biliklər əhəmiyyətli və zəruri informasiyalar olsun.

Orta məktəbdə həyat və yaradıcılığı tədris edilən ədəblərdən biri də Qasım bəy Zakirdir. Fəndaxili əlaqənin mükəmməl nümunəsini Qasım bəy Zakir yaradıcılığında görürük. Q.Zakir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yaradıcılıq yolu olan şairdir. Onun yaradıcılığında şifahi ədəbiyyat nümunələrinin, aşıq yaradıcılığının, Məhəmməd Füzuli və Molla Pənah Vaqif ədəbi məktəbinin böyük təsiri olmuşdur. Təbiidir ki, Q.Zakirin yaradıcılığı tədris olunarkən eyni mövzu, problem üzrə biliklərin fəndaxili integrasiya zəmində mənimsənilməsi çox vacibdir.

Səkkizinci sinifdə Q.Zakir yaradıcılığında “Durnalar” şeiri tədris olunur. Bəllidir ki, durnalara müraciətlə yazılmış qoşmalar çoxdur. Bu zaman maraqlı fəndaxili əlaqə qurmaq üçün zəmin yaranmış olur. Müəllim şifahi xalq ədəbiyyatında durnalara müraciətlə yazılmış şeir nümunələri ilə şagirdləri tanış etməlidir. “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” dastanlarında, həm də xalq şeiri üslubunda yazan şairlərin yaradıcılığında durnalar mövzusunda rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda M.V.Vidadi və M.P.Vaqif kimi sənətkarların da bu mövzuya toxunduqları diqqətə çatdırılmalıdır. Həm M.P.Vaqifin, həm M.V.Vidadinin, həm də Q.Zakirin “Durnalar”ı vətən həsrəti mövzusunda qələmə qalınmışdır. Öz elinə, ailəsinə, sevgilisinə həsrət motivi bu qoşmanın əsas xüsusiyyətidir. Hər üç qoşmanın dərs zamanı müqayisəsi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməli, şagirdlərin biliklərinin zənginləşməsinə təmin etməlidir. Bu zaman maraqlı məqamların ortaya çıxması geniş müzakirələrin aparılmasına meydan açır. Məlum olur ki, M.V.Vidadinin qoşmasında aşıqın qəmli, kədərli olması təsvir olunur. Vidadi yaradıcılığında bələd olan şagird yaxşı bilir ki, həyatında qarşılaşdığı ağır şəraitin təsiri nəticəsi olaraq şairin yaradıcılığında şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. Vaqifin “Durnalar”ı isə öz nikbin əhvali-ruhiyyəsi ilə seçilir. Hər iki ədibin yaradıcılığı ilə bağlı zəruri məlumatları şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Q.Zakir isə özünün “Durnalar” qoşmasını Vidadinin və Vaqifin “Durnalar”ını oxuyandan sonra bu şeirlərin təsiri altında yazmışdır. Bu qoşmaların hər üçü forması baxımından bir-birinə çox bənzəyir. Müəllim yaxşı olardı ki, hər üç qoşmadan nümunələr göstərməklə şagirdlərlə müqayisələr aparmalı, lazımi məlumatları verməlidir. Məsələn Vaqifdə oxuyuruq:

Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar.
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiniz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar.

Zakir isə şeirini belə başlayır:

Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa, durnalar
Qatarlanıb nə diyardan gəlırsız,
Qaqqılđaşa-qaqqılđaşa, durnalar?

Bu və ya digər nümunələr göstərməklə maraqlı fəndaxili əlaqə yaratmaq olar. Fəndaxili əlaqənin daha bir maraqlı nümunəsini Q.Zakirin lirik şeirlərindən biri olan “Badi-səba mənim dərdi dilimi” qoşmasının tədrisi zamanı görürük. Bu şeir onuncu sinifdə tədris olunur. Qoşmanın tədrisi zamanı bir sıra maraqlı fakt və məlumatların nəzərə çatdırılması önəmli faktorlardandır. “Durnalar” mövzusu ədəbiyyat tariximizdə yeni mövzu olmadığı kimi badi-səbaya, yəni səhər küləyinə müraciəti də yalnız Zakir yaradıcılığında görmürük. Şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycanın yazılı və şifahi poeziyasında səhər küləyinə müraciətlə yazılmış bir çox poetik nümunələr vardır. Nizamidə başlayaraq müasir dövrümüzə qədər şair və aşıqlar öz yaradıcılığında bu formadan istifadə etmişlər. Bu üslubu Zakir yaradıcılığında da yalnız bir qoşmada görmürük. Onun “Yalvardım səbəyə: şərh et halımı, Yolun düşsə, çeşmi-xumar yanında”, “Təğafül eyləmə, ey badi-səba, Tezlik ilə yetirrəm yarə dərdimi”, “Badi-səba, söylə mənim yarıma, Gözəllər çıxıbdır seyrənə, gəlsin” və s. beytləri ilə başlayan şeirləri də vardır.

Q.Zakirin belə şeirlərində Vaqif poeziyasının təsiri açıq-aydın özünü göstərir. Bu qoşmaların dilinin sadəliyi onları oxucuya yaxınlaşdırır. M.F.Axundov Zakiri Vaqif məktəbinin görkəmli davamçısı saymışdır. Lakin Vaqif daha çox gözəlin xarici görkəminə meyl edirsə, Zakirdə psixoloji aləm daha güclü təsvir olunur:

Badi-səba, mənim dərdi-dilimi
Ol büti-zibaya dedin, nə dedi?
Ahu naləm asimanə yetdiyın
Gərdəni minaya dedin, nə dedi?
Düşüb ayağına sən o zalımın,
Söylədinmi necəliyin halımın?
Onun həsrətindən rəngi-alımın
Döndüyün heyvaya dedin, nə dedi?

Zakirin bu şeirini onun: Badi-səba, söylə mənim yarıma,

Gözəllər çıxıbdı, seyrənə gəlsin!

Misraları ilə başlayan şeiri ilə müqayisə etmək olar. Çünki hər iki şeir mövzu, problem, janr baxımından bir-biri ilə səsleşir. Belə olduğu təqdirdə isə fəndaxili əlaqənin imkanlarının reallaşdırılmasına münbit şərait yaranır. Ədəbiyyat təlimi üçün səciyyəvi olan, dərstdə şagird aktivliyinin təmin olunmasına, maraqlı müzakirələrin, diskussiyaların aparılmasına zəmin yaradan başlıca vasitələrdən biri fəal/interaktiv metodlardan istifadə olunmasıdır. Xüsusən də, belə bir şəraitdə “venn diaqramı” metodundan istifadə etməklə əlverişli nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu metoddan öyrənilən əsərləri, nəzəri anlayışları, ədəbi anlayışları və s. müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. Bu zaman şagirdlərin əvvəl mənimsəmiş olduğu biliklər aktuallaşdırılır, qiymətləndirmə bacarığı formalaşdırılır. Məsələn, Q.Zakirin badi-səbaya müraciətlə yazılmış bu iki şeiri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək, həm də fəndaxili əlaqənin imkanlarından yararlanmaq çox məqsədəuyğundur. Bu yolla şagirdlərdə yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşdırılması, onların qarşılaşdıqları təlimi problemləri digər mənbələrdən qazandıqları biliklərin əlaqələndirilməsi, tətbiqi zəmnində həll etmələrinə imkan yaradılır.

Q.Zakir ədəbi fəaliyyətində Vidadi, Vaqif, Füzuli və şifahi ədəbiyyat nümunələri, habelə aşıq yaradıcılığında Aşıq Qurbani, Abbas Tufarqanlı kimi ustadların ənənələrini davam etdirmişdir. Yaradıcılığında mövzuların genişliyi, rəngarəngliyi, zənginliyi baxımından Zakir irsinin tədrisində fəndaxili əlaqənin çox gözəl nümunələrini görmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Həsənlı B. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2014
2. Hüseyınov S. “Qasım bəy Zakir” Bakı, 2010
3. Məmmədov K. “Qasım bəy Zakir” Bakı, 1984
4. Teymuroğlu R. “Qasım bəy Zakir irsinin tədqiqi” Bakı, 2007
5. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün Ədəbiyyat dərslisi
6. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün Ədəbiyyat dərslisi
7. Yusıfov F. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2015

Creating intruder contact in the teaching of the Q.Zakir heritage**Summary**

There is a need for a broader integration in the field of education in modern times. The integration of knowledge on the same topic is one of the key factors. Integration of training materials, that is coordination is usually done in two directions: intruder contact and interdisciplinary contact. Intensive integration in integrated literary classes is given a broad challenge. Implementing integrated learning opportunities in teaching Q.Zakir creates a positive outcome in school practice. Most importantly, the students are aware of complicated issues with less and effort in this process

Создание внутрипредметных связей при обучении наследию Г.Закира**Резюме**

В наше время необходима более широкая интеграция в сфере образования. Интеграция знаний по той же теме является одним из ключевых факторов. Интеграция учебных материалов, то есть координация осуществляется в двух направлениях: злоумышленник контакт и междисциплинарный контакт. Интенсивная интеграция в интегрированные литературные классы представляет собой сложную задачу. Реализация интегрированных возможностей обучения в преподавании Г.Закира создает положительный результат в школьной практике. Самое главное, студенты знают о сложных проблемах в этом процессе при меньших затратах времени и сил.

Rəyçi: dos. F.Yusifov

Emil Raul oğlu Ağayev

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

e-mail: emilaghayev93@mail.ru

VƏCİHƏ SƏMƏDOVA YARADICILIĞINDA LİRİK RƏNGLƏR

Açar sözlər: Vəcihə Səmədova, rəng, lirika, kompozisiya, mənzərə**Key words:** Vaciha Samedova, color, lyrics, composition, landscape**Ключевые слова:** Вичиха Самедова, колорит, лирика, композиция, пейзаж

Azərbaycan təsviri sənətində elə qadın rəssamlar var ki, yaratdıqları əsərlərlə öz incə qəlblərindən keçən hissləri kətan üzərində fırçalarıyla əks etdiriblər. Belə qadın rəssamlarımızdan biri də Vəcihə Səmədovadır.

Vəcihə Səmədova “altmışıncılar” arasında dəst-xətt coşqunluğuna və sərbəstliyinə görə Toğrul Nərimanbəyovla müqayisə olunacaq bir rəssam olmuşdur. O, yaratdığı hər bir kompozisiyanı dəqiqliklə işləyirdi və rənglər vasitəsilə tamaşaçının gözü qarşısında sanki bir teatr səhnəsi yaradırdı. Rəssamın yaradıcılığında portret (xüsusilə qadın portretləri), mənzərə və natürmort janrları mühüm yer tutur.

Rəssamın “Kürün sahilində” (1957) tablosunda sübh çağı, Kürün sahilində əyləşən uzunsaçlı qadın obrazı təsvir edilmişdir. Rənglərin bir-birini tamamlaması, mənzərənin düzgün işlənməsi əsərin daha baxımlı olmasını şərtləndirir. Diqqətçəkən əsas obraz isə sakit halda Kürü seyr edir. 1961-ci ildə çəkilməmiş eyniadlı əsərdə isə rəssam istirahət edən qadınları bədiü görüntüyə gətirmişdir. Kompozisiyanın ön hissəsində saçlarını qurudan qadın və onunla ünsiyyətdə olan bir neçə qadın təsviri əks olunmuşdur. Vəcihə Səmədovanın sadəliyi ilə seçilən qadın obrazları eyni zamanda geyimləri ilə də diqqət çəkir.

Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında əmək qəhrəmanlarına da yer ayrılmışdır. Bu mənada onun “Sürəyyə Kərimovanın portreti” (1958), “Mühəndis-geoloq Minirə Məmmədbəylinin portreti” (1960), “Pambıqçı qadın” (1961-1964) əsərlərini qeyd etmək olar. Onun yaradıcılığında zəhmətkeş qadınlar, xüsusilə pambıqçı qadın obrazları özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu qəbildən olan “Pambıqçı qadın” (1961-1964) əsəri maraqlı kompozisiya quruluşuna malikdir. Burada öz işini tamamlayan, yorularaq xəyallara dalmış bir obraz yaradılmışdı. Təpə üzərində - palasın üstündə əyləşən obraz üzündəki mimika ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Açıq səmada, arxa fonda işləyən pambıqçı qadınların işləməsi, qağayıların toplu halında yaratdıqları mənzərə göz oxşayır.

Onun “Mahni” (1961) adlı kompozisiyasında isə istirahət edən ailə təsvir edilib. Onlar oxuduqları nəğmə ilə öz istirahətlərini daha da maraqlı edirlər. Qurduqları çadırları, təbiətin gözəlliyi, rəssam tərəfindən obrazların dinamik, canlı və emosional şəkildə verilməsi tamaşaçını duyğulandırır. Arxa fonda paltar asan qızlar, ön planda – əsas diqqət mərkəzində isə təbiət qoynunda istirahət edən gənc qadın obrazlarının verilib. Bütövlükdə bu “Mahni” kompozisiyası təbiətin gözəlliyinə həsr edilib.

Vəcihə Səmədova. “Mahni”. 1961. Kətan, yağlı boya.

Vəcihə Səmədovanın mənzərə janrında işlədiyi “Bulaq”, “Göygöl”, “Kəpəz”, “Çadırlar”, “Zığ qəsəbəsi”, “Qəsəbə” tabloları da vardır ki, özünəməxsus ifadə tərzii ilə seçilir. “Bulaq” tablosu özünün ecazkar kompozisiya quruluşu ilə diqqət çəkir. Əsər diqqətlə baxdıqda, sanki daşların arasından axan suların ətraf ələmə yayılan şırıltı səsinə duymaq olur. “Göygöl” adlı əsərdə isə puantilistlərin yaradıcılıq üslubunu görə bilirik.

Rəssamın yaradıcılığında adət-ənənələrimizdə mühüm yer tutur. Belə kompozisiyalarından biri “Azərbaycan toyuna hazırlıq” tablosudur. Əsərdə rəssam bir qrup qadınların toya hazırlıq səhnəsini təsvir etmişdir. Qadınların və azyaşlı uşaqların mərkəzdə dayanan gənc qızın bəzənməsinə tamaşa etməsi əsərin maraqlı məqamlarından biridir. Həyətdə isə təmizlik işləri aparılır, eyvanda xalçanın yuyulması, qadınların söhbətləri sanki, toyun abu-havasını tamaşaçının gözü qarşısında canlandırır. Kompozisiyada dinamika, emosiya, işıq-kölgə və məkan həllinin verilməsi rəssamın yüksək yaradıcılıq məharətindən xəbər verir. “Lənkəranda toy təntənəsi” adlı rəngkarlıq nümunəsində isə rayonlarımızda olan toy adət-ənənələrimiz təsvir olunmuşdur. Qadınların geyimləri, əllərindəki xonçalar və onların sevincləri tamaşaçı gözünün qarşısında sanki gerçək bir səhnə canlandırır.

Vəcihə Səmədova həm də insan hisslərini öz əsərlərində ifadə edir. Belə kompozisiyalarından biri faciəvililiyi ilə seçilən “Xəbər gözləyənlər” (1963) adlı əsəridir. Burada soyuq rənglərdən istifadə edilmişdir, küləkli bir gündə çılğın dəniz ətrafındakı bir qrup insanlar axtarışlar edirlər. Əsas diqqət isə dənizdə batan insanların yaxın adamlarının mərkəzdə obrazlarına yönəlmişdir. Onların üzündəki qəm-qüssə, sanki xoş xəbərin gələcəyinə inanan bir səhnə tamaşaçının gözü qarşısında canlandırılmışdır.

Rəssamın yaradıcılığında mühüm yer tutan insan hisslərinin ifadəsini imtahan həyəcanını yaşayan tələbənin obrazını yaratdığı “İmtahandan qabaq” adlı kompozisiyasıdır. Bu əsərdə kitablarını qarşısına qoyaraq, ornamentli xalça üzərində əyləşən gənc qızın həyəcanı təsvir edilmişdir.

Vəcihə Səmədova yaradıcılığı rənglərin sərbəstliyi, kompozisiyanın bütövlüyü və tamlığı ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. T.Əfəndiyev “Vəcihə Səmədova monoqrafiya”, Şərq-Qərb 2013, s. 104.
2. Z.Əliyev “Azərbaycan rəngkarlığının kraliçası”, Ədəbiyyat qəzeti 2015, 7 mart, s 31.
3. Z.Əliyev “Azərbaycan bəstəkarları” rənglərin işığında, Mədəniyyət qəzeti 2017, 13 yanvar, s 13.
4. Paşa Hacıyev. “Zamanın boyaları”, Gənclik. Bakı, 1979, s. 144.

Loyal colors in creation of Vacihə Samedova

Summary

This article analyzes interesting works by Vadzhiv Samedova. One of the most prominent female painters of the 20th century was a soliloquy of the lyrics.

Лояльные цвета в создании Ваджихи Самедовой

Резюме

В данной статье анализируются интересные работы Ваджи Самедовой. Ваджиха Самедова - одна из самых выдающихся женщин-живописцев 20-го века. Ее творчество отличали многогранность, динамичность, эмоциональность, глубокая естественность. Художнику удается четко передать детали изображаемого пространства.

Rəyçi: b.m.A.Xəlilov

Səkinə Hüseyn qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
cakkow.mahmudova95@gmail.com

ORTA ƏSR NAXÇIVAN BƏDİİ SƏNƏTKARLIĞININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: Orta əsrlər, Naxçıvan, bədii sənətkarlıq, dulusçuluq, xalça, metalışləmə, misgərlik, zərgərlik
Key words: Middle-age century, Nakhchivan, artistic craft, pottery, carpet, metalworking, copper, jewelry.
Ключевые слова: Средневековый, Нахчыван, художественное ремесло, керамика, ковер, металл, медник, ювелирные изделия

Qədim dövrdə olduğu kimi orta əsrlərdə də sənətkarlıq öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ki, həyat daim davamiyyətdə və inkişafdadır. Hər şey daim yenilənir və ya başqası ilə əvəz olunur. Məhz orta əsrlərdə də həyat və eyni zamanda sənətkarlıq olduğu kimi qala bilməzdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Naxçıvan şəhəri də sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Burada sənətkarlıq əsasən kənddə yox, şəhərlərdə cəmlənmişdi. IV-V əsrlərdən etibarən Naxçıvan özünü sənətkarlıq mərkəzi kimi göstərməyə başlamışdı. Orta əsrlərdə Naxçıvan nəinki Azərbaycanda həmçinin Yaxın və Orta şərqdə ən çox inkişaf etmiş şəhərlərdən birinə çevrildi. [1] Təbii ki, bu ticarət əlaqələri sayəsində başa gəlmişdi.

Orta əsrlərdən etibarən sənət məkanında duyulası ixtisaslaşma baş verdi. [2] Bu cür əmək bölgüsü dulusçuluqda da özünü göstərdi. Belə ki, saxsı qab hazırlayan ustalar artıq müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə dulusçuluq sənətində tənəzzül baş vermişdir. Buna əsaslı səbəb kimi isə müharibələri və yadelli hücumlarını göstəririlər. Belə bir halda iqtisadiyyatın zəifləməsi labüd idi.

Bildiyimiz kimi Naxçıvan sənətkarlığında xüsusi yeri olan dulusçuluq sənəti orta əsrdə də inkişafını davam etdirirdi. Qeyd olunan səbəbləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda dulusçuluq ilk orta əsrlərin sonlarından daha da canlanmağa başladı. Aparılan arxeoloji araşdırmalar da göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində tapılan dulusçuluq məmulatları daha çox ilk orta əsrlərin sonlarına təsadüf edir. Erkən orta əsrə aid arxeoloji məmulatlar Naxçıvanın müxtəlif ərazisindən aşkar olunmuşdur. Şərur rayonunun Havuş kəndində Tamaşalı adlı yaşayış yeri belə məskənlərdən olmuşdur. Qazıntılar nəticəsində yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsindən erkən orta əsrlərə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Digər yaşayış yeri olan Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi yaxınlığında yerləşən Çəpər Obasından çəhrayı rəngli keramika parçaları əldə edilmişdir. Eyni zamanda Sədərək rayonunun Sədərək kəndindən şimalda yerləşən Əjdahan mağarasından və Şahbuz rayonunda Kolanı adlı yaşayış yerindən erkən orta əsrlərə aid keramika məmulatları aşkar olunmuşdur. [3] Saxsı qablar xüsusilə məişətdə əsas yer tuturdu və buna görə də saxsı qaba olan tələbat orta əsrlərdə də davam edirdi. Söhbət orta əsrlərdən gedirsə, sözsüz o vaxtlar daha çox tələb olunan məhsulların istehsalı tələb olunurdu. Buna görə də Naxçıvan dulusçuları IX-XII əsrlərdə kasa, boşqab, piyalə, dolça, ədviyyat qabları, çırağ və s. kimi şirli qabları istehsal edirdilər. Sadaladığımız qabların hər biri şübhəsiz ki, məişətdə istifadəyə olduqca yararlı idi. Zamanında hər bir şeyin yaranmasına və inkişafına təkan verən müəyyən qanunların və ya zəruriyyətlərin ortaya çıxması da təbii idi. Məhz orta əsrlərdə dulusçuluq sənətinin inkişafına şərait yaradan amillərdən biri də islam dininin qaydaları olmuşdur. Ənənəyə əsasən yemək üçün istifadə olunan qablar saxsıdan və ya ağacdan olmalı idi. [4] Müasir dövrün insanları daha çox estetikliyə önəm versələr də orta əsrdə yaşayan insanlar əksinə müəyyən qaydalara, çərçivəyə uyğun hərəkət edirdilər. Orta əsrlərə aid saxsı qablar kifayət qədər aşkar olunsaydı da mənbələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, bir çoxunun təxminən orta əsrlərə aid olduğu bildirilir. Buna görə də onların yaranma tarixini dövrəşdirməkdə çətinlik yaranır. Bu da onu göstərir ki, orta əsrlər dövrü kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Son orta əsrlərə aid saxsı məmulatları bizə daha çox məlumdur. Ordubad şəhərində yerləşən Əfqan qalasından, Əshabi-kəhf asfalt yolunun sağ tərəfində yerləşən Haçaparaq adlı arxeoloji abidədən, Ordubad rayonunun Xanağa kəndindən, Kəngərli rayonunun Xok kəndi yaxınlığında yerləşən Xaraba Karvansaray arxeoloji abidəsindən, Culfa rayonunun Göynük kəndi yaxınlığında yerləşən Köhnə Külüs abidəsindən, Şərur rayonunda Kürçübayat arxeoloji abidəsindən və digər ərazilərdən son orta əsrə aid şirli və şirsiz keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Təəssüflər olsun ki, məmulatların çoxu parçalar halında aşkar olunmuşdur.

XVII əsrdə saxsı məmulatlarının yaranması üç istiqamətdə inkişaf edirdi – şirli və şirsiz qablar, eləcə də tikinti materialları. [1] Tezliklə XVII əsrin sonlarında baş verən iqtisadi tənəzzül dulusçuluğa da təsir göstərdi. Bildiyimiz kimi XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində xanlıqlar dövrü kimi səciyyələnir. Xanlıqlar dövründə daha çox məişət qabları istehsal olunurdu.

Orta əsrlərə aid fayans qab. Naxçıvan Xan Sarayı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın digər inkişaf etmiş şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də xalçaçılığın inkişafı kütləvi hal almışdı. Naxçıvanda ipəkçiliyin inkişafı nəticəsində ipəkdən də xalçalar toxunmağa başlanmışdır. Orta əsr Naxçıvan xalçaçılığına aid məmulatları dövrləşdirmək mümkün olmasa da Azərbaycanda olmuş səyyahların yazılarından, mütəfəkkirlərin əsərlərindən Naxçıvan xalçaçılıq sənətinin orta əsrlərdə mövcudluğunun şahidi oluruq. “Hüdüd əl-ələm” əsərində, X əsrdə Naxçıvanın “zili” xalçaları ilə şöhrət tapması qeyd olunur. [5] Eyni zamanda XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini Naxçıvan sənətkarlarının yüksək keyfiyyətli xalçalar toxumalarından xəbər verir.

Qeyd edək ki, Naxçıvanın Culfa rayonunda xalçaçılıqda geniş istifadə olunan təbii boyaq bitkisi ilə zəngin olması orta əsrlərdə Culfanın boyaqotu və qırmız ixrac edən mərkəzə çevirdi. Bildiyimiz kimi Naxçıvan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu illər ərzində qədim şəhərdə sənətkarlıq inkişaf edirdi. Məlumatlara əsasən bu dövrdə “zili”, “şəddə”, “vərni”, “kilim” və s. kimi xalça növləri toxunurdu. Bəzi xalçaçı alimlərin fikrinə görə “vərni” və “şəddə” ilk dəfə Naxçıvanda toxunub, daha sonra başqa yerlərə yayılıb. [6] Azərbaycanın görkəmli xalça tədqiqatçısı Lətif Kərimovun dediyinə görə orta əsr Azərbaycan xalçalarının bədii tərtibatında Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin və Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvaninin rolunu qeyd etmək olar. Çünki hər iki memarın yaratdığı abidələrin üzərindəki ornamentlər xalça naxışlarını xatırladır. Bu səbəbdən Lətif Kərimov səhv edə bilməzdi. Bu fikirdən çıxış etsək qeyd edə bilərik ki, X-XII əsrlərdə Naxçıvanda xalçaçılıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XV yüzillikdə Naxçıvan xalçaçılığının yaşadığını göstərən faktlardan biri də bu dövrdə Qərbi Avropalıların Azərbaycan xalçalarına maraq göstərməsidir. Naxçıvan xalçaçılığına aid əlimizdə olan nümunələr XVIII-XIX əsrləri əhatə etsə də ötən il 2018-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə XVII əsrə aid Naxçıvan xalçası vətənimizə qaytarılmışdır. [7] Həmin xalçanın ara sahəsi mücərrəd formalı “çələbi gölü” və irihəcmli “palmetta” elementləri ilə bəzədilib, naxışlarda ağ, göy, qızılı və digər rənglərdən istifadə olunaraq harmonik vəhdət yaradılmışdır. Bu xalçanın özü XVIII əsr Naxçıvan xalçaçılığından kifayət qədər məlumat verir. Eyni zamanda 2018-ci ildə Naxçıvan xalçaçılığına məxsus digər bir nümunə “Azərxalça” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən alınaraq vətənimizə qaytarılmışdır. Xalça Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərindəki bir kolleksiyaçıda olmuşdur. XIX əsrə aid olan xalça 1870-ci ildə Naxçıvanın Şahbuz bölgəsinin Biçənək kəndində toxunmuşdur. Naxçıvan xalçaçılığı üçün ənənəvi olan dəvə karvanı bu xalçada da ilmə-ilmə işlənmişdir.

Orta əsrlər dövründə inkişafını davam etdirən sənətkarlıq növlərindən biri də metalışləmə sənəti idi. Qədim dövrdə olduğu kimi orta əsrlər dövründə də metalışləmə sənətinə dair əldə edilmiş qiymətli məmulatlar öz sözünü deyir. Metalışləmə sənət kimi Azərbaycanda sənətkarlığın əsas növlərindən biri idi. Ustalar metal üzərində işləyərək onlara bədii dəyər qatırdılar. Buna görə də bədii metal Azərbaycan sənətkarlığında eləcə də Naxçıvan metalışləmə sənətində xüsusi yer tutur. IX-XIII əsrlərdə əmək alətləri və metalışləmə texnikası təkmilləşirdi. Azərbaycanda eləcə də Naxçıvanda metalışləmə sənətinin əsas üç növü inkişaf etmişdir. Söhbət dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik sənətindən gedir. Hər biri müəyyən inkişaf səviyyəsinə çataraq bədii metal yaradıcılığında misilsiz rol oynamışdır.

Aparılan arxeoloji araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, misgərlik sənəti orta əsrlər dövründə də yaşayıb. Bildiyimiz kimi qədim dövr misgərlik sənətinə aid nümunələr Naxçıvan ərazisindən aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda orta əsrlər dövründə də misgərlik sənətinə aid nümunələrə rast gəlinmişdir. Misgərlik xalq yaradıcılığı ilə bağlı sənət sahəsi olmuşdur. Buna görə də dövrümüzədək gəlib çatan misgərlik nümunələri məcməyi, qablama, qazan, gülab çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. olmuşdur. Adı çəkilən hər bir məmulat məişətdə istifadə edilmişdir. Sözügedən nümunələrin bədiiyyəti isə onların üzərində təsvir və ornamentlərinin olmasındadır. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün xam metal Qafan və Naxçıvanda idi. [1] Lakin buna baxmayaraq XIII-XIV əsrlərdə monqolların dağıdıcı işğalları Naxçıvanın mis istehsalını müəyyən qədər tənəzzülə uğratmışdı. XVIII əsrdə isə bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də misgərlik sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XIX əsrə aid mis satıl.

Metalışləmənin digər qolu olan zərgərlik sənətinin orta əsrlərdə inkişaf etdiyini göstərən çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qızıl boğazaltı çəçik və s. kimi zinət əşyaları günümüzədək gəlib çatmışdır. [2] İnsanlar hər zaman gözəlliyə meyl etmişlər. Ona görə də zinət əşyalarına maraq olması orta əsrlər üçün təəccüblü hal deyildi. Bildiyimiz kimi zərgərlik sənətində bir çox texnikalardan istifadə olunur. Naxçıvanda daha çox minaçılığın pərdəli mina növündən geniş şəkildə istifadə olunurdu. Bədiiyyəti ilə göz qamaşdıran zərgərlik əşyaları müxtəlif şəkildə bəzədilirdi. XVIII-XIX əsrlərdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də bəzək əşyalarının hazırlanması yüksələn xətlə inkişaf edirdi. [8] Naxçıvan zərgərlərinin hazırladıkları məmulatların üzərində digər ornamentlərlə yanaşı həndəsi ornamentlərə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yayılan zinət əşyalarından biri olan qarabatdaq daha çox Naxçıvan zərgərlik sənətinə məxsusdur. [8] Qarabatdaqlar dördkünc formada olurdu. Ətəkli qarabatdaqların aşağı hissəsinə bəzən ay və ulduz formasında fiqurlar bənd edilirdi. Bununla yanaşı “çəçik”, “silsilə”, “sərmə”, “gərdənbağı”, “sinəbənd”, “gəndənbənd” kimi boyun- sinə bəzəkləri də Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Sara Hacıyeva. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan – 2017, 16 s, 35 s, 81 s
2. Sara Hacıyeva. Orta əsrlərdə Naxçıvanda istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları. AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri. 2013 №3, 35 s, 37 s
3. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan – 2008, 98 s
4. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı – Elm 1977, 48 s
5. Gülnarə Qənbərova. Naxçıvan xalçaları üzərində salınmış naxışların rəmzi mənalari. Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri №1 (9) 2012, 19 s
6. Fəxrəddin Səfərli. Naxçıvanda xalçaçılığın inkişafı tarixindən. AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri. 2015 №1, 26 s.
7. AZƏRTAC. “Azərxalça” daha bir qədim xalçanı aşkara çıxarıb. “Şərq qapısı” qəzeti, 2018, 14 iyun
8. Azərbaycan etnoqrafiyası II cild. Şərq-Qərb 2007, 145 s, 148

The development of medieval Nakhchivan artistic work**Summary**

Nakhchivans craftsmanship from the ancient times continued its development in the Middle Ages. Although medieval Nakhchivan art has not been studied sufficiently, pottery art, as well as valuable articles of metalworking have survived to this day. The examples of created artistic craftsmanship tell about the values of our people. Each of the types of craftsmanship figuratively took its place in the art of Azerbaijan. Our mission is to uncover the essence of the precious products acquired and to learn more about the Middle Ages.

Развитие средневекового Нахчыванского художественного мастерства**Резюме**

На сегодняшний день средневековое искусство Нахчывана еще не до конца изучено. Но его изучение на основе найденных при археологических раскопках образцов искусства может сыграть большую роль в изучении художественного мастерства Нахчывана, особенно периода средневековья. Оно было представлено такими видами искусства как гончарное дело, ковроткачество, ювелирное искусство и др. Наша миссия состоит в том, чтобы раскрыть суть образцов этой культуры и определить роль и значимость Нахчыванского средневекового искусства в истории национальной культуры.

Rəyçi: prof. Z.Əliyev

Cəmilə Zakir qızı Baxışova

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

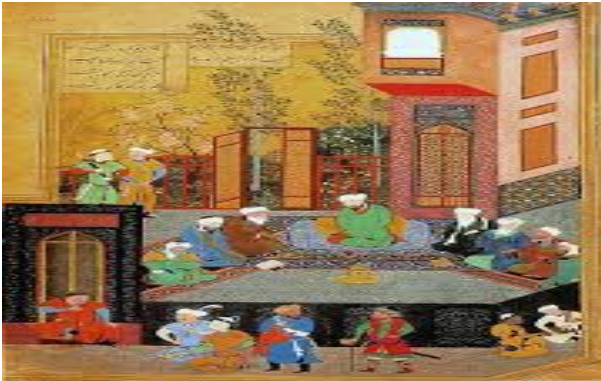
Cemilebaxisova1996@gmail.com

ŞƏRQ MINİATÜRLƏRİNİN TƏSVİRİ SƏNƏT TARİXİNDƏ ROLU

Açar sözlər: rəsm, miniatür, rəssam, Şərq, orta əsr, incəsənət.**Ключевые слова:** живопись, миниатюра, художник, восток, середине века, искусство.**Key words:** painting, miniature, artist, east, medieval, art.

Orta Şərq ölkələrində bədii mirasın ən gözəl səyfələrini əl ilə yazılmış kitablar tutmuşdur. Şərq miniatürünün nə kimi xüsusiyyətləri var idi? -Aleksentsev ən yaxşı bu suala cavab vermişdir. Şərq miniatürünün dünyası uydurulmuş reallığın və simvolikanın uyğunluğudur. Buradakı bütün obrazlar həyatın dolu sevinclərini əks etdirir. Məhz orta əsr Azərbaycan təsviri sənətinə dünya şöhrəti qazandıran miniatür sənətimiz olmuşdur. Şərq miniatürünün təsviri sənət tarixində böyük rolu var. Ən qədim nümunələrinə XIII əsrdən başlayaraq Təbriz miniatür məktəbi də daxil olmaqla biz bunlara nəzər yetirsək bunu açıq-aşkar görürük. Əsrlər boyu islam dini insan təsvirini qadağan etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan rəssamları dünya incəsənətinin qızıl fonduna daxil olan dəyərli əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan miniatürü Yaxın və Orta Şərq xalqlarının incəsənəti tarixinin ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir. Şərq xalqlarının miniatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə əlaqədə olmuşdur. Şərq poeziyası müsəlman Şərqinin miniatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdurki, Şərqdə miniatür təsvirləri Xoyda, Mağarada, Təbrizdə yaradılmışdır. Şərq miniatür nümunələri öz orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Bir çox şairlərin əsərlərinə illüstrasiyalar çəkilmiş və onlar murakka halında toplanaraq dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Şərqdə kitab sənətinin ilk nümunələrindən biri "Vərqa və Gülşah" əsəri idi. Daha sonralar yeni miniatür nümunələri yaranmış, yeni məktəblər formalaşmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində bütün miniatür nümunələri bir yerə toplanaraq müzakirə edilmiş, bəzi hissələri tamamilə yenidən qurularaq tədqiq olunmuşdur. Miniatür məktəblərindən təkcə Təbriz məktəbi deyil, eyni zamanda Herat, İsfahan, Şiraz və digər məktəblərdə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan tədqiqatçılarının qarşısında bir çox məsələlər dururdu. Lakin, Azərbaycan sənətsünaslığının müasir dövrü üçün əhəmiyyətli və aktual olan məsələlər bizi ilk addımı atmağa vadar edir. Orta əsrlərin ayrı-ayrı Şərq təsviri sənət məktəblərinin üstünlüklərinə toxunmaq lazımdır. Orta əsr miniatürü kimi janrı müxtəlif bədii əlyazma istehsalı mərkəzlərində inkişaf edirdi. Təkcə miniatür Azərbaycanda deyil, digər ölkələrdə də yayılmışdır. Azərbaycanla yanaşı, Avropa tədqiqatçıları da miniatür sənətinə geniş yer vermişdir. F.R. Martinin əsərlərindən başlayaraq, Şərq təsviri sənətinin rəngarəng və zəngin mənzərəsini yalnız təkcə İran məktəbi kimi qələmə verir. Ümumiyyətlə Orta əsrlər Şərq təsviri sənətinin müxtəlif məktəblərini araşdırdıqda, belə nəticəyə gəlmək olurki, onları bir-birinə yaxınlaşdıran məhz vahid təsvir üsullarına malik olmalarıdır. Əsasən faktiki materiallar əsasında, yaranma tarixinin müəyyən edilməsi ilə, süjet xətlərinin ətraflı öyrənilməsi və s. kimi amillər yerli məktəblərin hər birində miniatürünün aşkarlanmasıdır. Bu məktəblərin hər birinə nəzər yetirdikdə tarixi baxımından üslub dəyişkənliyinin ortaya çıxdığı məlum olur. Təbriz miniatür məktəbinə baxdıqda ilk mərhələsi Cəlarilərin hakimiyyəti dövrünə aid edilir, digəri isə XVI əsrin I yarısına aid olur. Bu dövrlər arasında miniatürlərə nəzər yetirdikdə fərqlər gözə çarpır.

Miniatür qəhrəmanlarının daxili aləmini rəssamlar vermirdilər. Bəzən onların jestlərindən, hərəkətlərindən onların nə demək istədiyini, təsvirin mənasını izah edirdilər. Ümumiyyətlə miniatür şərti olurdu, orada gerçək məkan yox idi. Daha çox dekorativliyə və rəngarəngliyə önəm verirdilər. Çiçək, ağac təsvirlərinə geniş yer verilirdi.

Biz təsvirlərdəki insan geyimlərində həm rəngarəngliyi, həm də ornamentallığı görürük.

Ornamentlərdə şərq elementlərindən də geniş istifadə olunurdu. Orta əsrlərin Şərq miniatürlərinə baxdıqda təsvirin səthlik xüsusiyyəti daşdığından şahidi oluruq. Perspektivlər kiçildir və işıq-kölgə burada öz ifadəsini tapmırdı. Burada cizgilər əsas rol oynayır. Təkcə cizgi deyil, eyni zamanda boyada əhəmiyyətli yer tuturdu. Boyalar vasitəsi ilə bəzən süjetin ən əhəmiyyətli məqamları nəzərə çarpırdı. Boyalar miniatürdə mənəni bir növ göstərirdi. Burada bayram hissiyatı, soyuq və hərərətli çalarların növbələşməsi və s. xüsusi ilə qiymətləndirilirdi.

Bəzən boyalar hiss və həyəcanı belə ifadə edirdi. Ritmdə Şərq miniatürlərində özünəməxsus yer tutur. Beləki biz əsasən hər b səhnələrinə nəzər yetirdikdə gərgin kontur cizgilərinin necə ritm yaratmasını görürük. Əsasən də Təbriz miniatürlərinin çiçəklənmə dövründə ritm özünəməxsus yer tutmuşdur. Miniatür sənətinin müstəqil hüquq qazanması kimi mühüm məsələ məhz Təbriz miniatürlərində öz yerini tapdı.

Şərq miniatürlərini belə nə ovsunlayırdı? -Bu kimi ritorik suallar həmişə bizi maraqlandırır. Şərq miniatürlərinə baxdıqda biz onların bir çox hissələrə ayrıldığını görürük. Etno-siyasi əlamətlərinə görə Ərəb, Fars, Orta Asiya, Hind və ya lokal məktəblərə görə Təbriz, Herat, Buxara və s. İncəsənət aspektində ən çox şərq miniatürlərinin müzakirəsi məhz bədii məktəblər sistemində aparılmışdır. Bunların hamısına bir-bir nəzər yetirsək aralarındakı fərqləri görə bilirik. Bunların hər biri təsviri sənət tarixində böyük yer tutur.

Ümumiyyətlə Şərq minyaturları təsviri sənət tarixində janrın inkişafına səbəb oldu. Beləki döyüş janrı öz mənbəyini Qədim Şərq incəsənətindən götürür. Taxt-tac mərasimlərini, ziyafətləri əks etdirən səhnələr arasında döyüş mövzusunda aid səhnələr başlıca yer tuturdu. Bu səhnələrdə hərbi məşq kimi keçirilən ov təsvirləri, şəhərlərin mühasirəsi, orduların savaşı, əfsanəvi qəhrəmanların təkbətək döyüşləri əks olunmuşdur. Müsəlman Şərqində xüsusilə kitab miniatür sənəti inkişafının ən ilkin mərhələsində, ərəb - Mesopotamiya məktəbinin əsərlərində döyüş janrı mövcud deyildi, burada risalələr və ya Xəririnin "Məqamlar" kimi məşhur bədii əsərləri illüstrə edilirdi. Orta əsrlər İslam təsviri sənətində döyüş janrının gerçək tarixi XIII əsrin yeganə tam əlyazması olan "Vərqa və Gülşah" poeməsindəki miniatürlərdən başlayır. Hələ də qədim strotiplər təbəçiliyində olan sənətkar bir çox miniatürlərdə donuqluğu dəf etməyə səy göstərir, kompozisiyaya yeni personajlar daxil etməklə səhnəni zənginləşdirir və inkişaf etdirir.

Şərq motivlərində bitki ornamentlərindən geniş istifadə olunurdu. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha sonralar personajların hərəkətində daha böyük dinamika vermək imkanları yaranır, miniatür qəhrəmanlarının duruşundakı donuqluq azalırdı. Artıq hərəkətilik gözə çarpırdı. İllüstrasiya verilən sujetə təbəçilikdən qurtarıb azadlıq əldə etmiş miniatür məkanı artıq həm uzununa, həm də eninə genişlənməyə başlayır.

XI-XII əsrin Suriya və İraq rəngkarlığına aid bədii əsərlər az məlum idi. Lakin XIII əsrin I yarısına aid olan Bağdad və Ərəb Mesopotamiya məktəbinin ustaları, kitab illüstrasiyaları, minyatür əsərləri böyük maraq yaradırdı. Buraya o vaxtların məşhur Məkami Əl-Xəririnin kitabını bəzəyən miniyaturları aid etmək olar. Dioskoridin Farmakologiya adlı əlyazmasını bəzəyən 1922-ci il Abdullah İbn Fədl rəssamın illüstrasiyaları da məhz bu qəbildəndir. Ərəb miniyaturlarında biz lirik mənzərələri, nəfis rəng uyğunluqlarını, zəngin naxışlı kompozisiyaları və s təsvirləridə görmək olar.

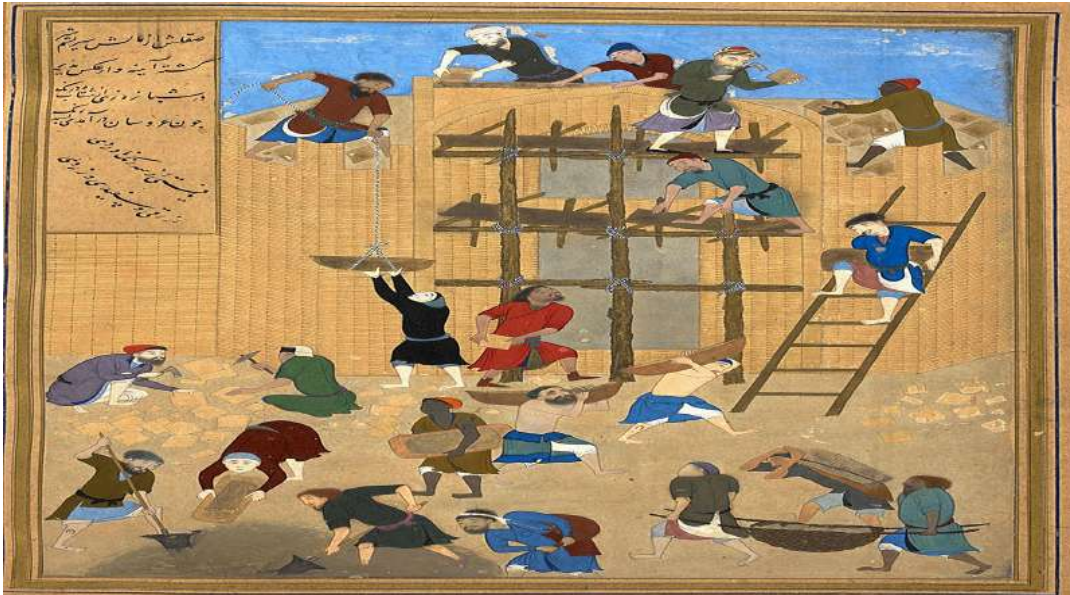

Artıq bu miniyatürlərdən sonra İran və başqa ölkələrdə portret miniyatürü meydana çıxır .

Hind miniatürlerinde müstəvi, stilləşdirilmiş təsvirlər, kalliqrafik xətlər və insan şəxsinin dəqiq təsvirlərini görürük. Burada tarixi sujetlərə də rast gəlirik. Şərq miniatüruları animalistik janrın inkişafını da səbəb olur. İran miniatürularında ərik ağaclarının çiçəklənməsi, müxtəlif xırda gülləri, ətirli bağların və s. təsvirlərini görürük. Rəssamlar poemaların, eposların qəhrəmanlarını çəkirdilər. Burada biz təntənəli qəbulları, amansız döyüşləri, eşq səhnələrinin kompozisiyalarını görürük. Bu epizodlar illüstrasiyalarda daim təkrarlanır. Burada personajların vəziyyəti, onların əhval-ruhiyyələrinin nüansları ritmlə, rənglə örtülürdü. Mənzərə fon kimi bu miniatüralarda yaranırdı. Monqol məktəbinin miniatürularına baxdıqda isə biz bir qədər fərqliliklə rastlaşırıq. Beləki burada xırda detallara daha önəm verirdilər. Rəssam bütün xırda detalları göstərməyə çalışırdılar.

XVI əsrdən artıq miniatürələrdə təsvirlərdən çox yazıya üstünlük verilir. Biz əvvəlki təsvirlərə baxdıqda əgər XIV əsrdə təsvirlər üstünlük təşkil edirdisə, XVI əsrdən yazı artıq üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu dövrün miniatürələrinə baxdıqda biz mənzərə təsvirlərinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Artıq miniatürələr də əsasən bu mənzərələrin əhatəsində ikinci dərəcəli elementə çevrilirlər. Miniatürələrdə emosionallıqda nəzərə çarpırdı. Əsasda Təbrizin çiçəklənmə dövründə bu emosionallıq daha çox nəzərə çarpırdı. Şərq miniatürələrinə baxdıqda Behzadın miniatürələrinə baxmadan keçmək olmaz. Behzad ornamental prinsiplərdən çox bilavasitə həyatı müşahidələrə söykənir.

Onun yaradıcılığında fiqurların sərbəstliyini, canlılığını müşahidə edirik. Onun təsvirlərində koloritin ahənginin dəqiqliyinə riayət edildiyini görürük. Amma mənzərə ilə yanaşı insanın əməllərinə də xüsusi yer verilir. Bu miniatürələrdə bir növ mənəvi dinclik duyğusu yayılır. Digər rəssam soltan Məhəmmədin yaradıcılığına baxdıqda burada başqa xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Onun miniatürələrinə baxdıqda canlılıq və dinamikliyə nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə orta əsrlər şərq miniatürlərinə baxdıqda burada zəngin dünyagörüşü, sənətkarın panteist dünyagörüşü üçün təbiətin, seyr olunan dünyanın bütün hadisələrinin canlı verilməsi səciyyəvidir. Herat və Təbriz miniatürlərinə də baxdıqda onların tamamilə əks olunduğunu görürük. Həmçinin bu məktəbin nümayəndələrinin təsvirlərinə də baxdıqda tamamilə bir-birlərindən necə fərqləndiyinin şahidi oluruq. Behzadin miniatürlərində emosionallıq, zövq almaq prosesi güclüdür. Soltan Məhəmməd ilk baxışda adamı sarsıdır. Bütün daxili mənəvi qüvvələr hamısı ön planda göstərilir. Orta əsrlərdə Şərq təsviri sənətində dini mövzularda yer verilir. Həmçinin dini mövzuya hər iki rəssam yer vermişdir. Baxdıqda yəni biz hər bir rəssamın özünəməxsus keyfiyyətlərinin olduğunu müşahidə edirik. Mərac miniatürlərini göstərə bilərik. Behzad peyğəmbər fiqurunun dövrəyə alan alov dilləri ilə tamamlandığının şahidi oluruq. Soltan Məhəmmədin isə bu miniatürə daha əhval ruhiyyəli vermişdir. Biz bu miniatürlərə baxdıqda saysız hesabsız rəng çalarlarının olduğunu görürük. Miniatür rəsmlərində həm real, həm də rəmzi mahiyyət daşıyan təsvirlərinin olmasına əsasən, bu işlərdə həm realizmin, həm də simvolizmin hər ikisinin mövcud olduğunu qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. B., 2001.
2. Th. Arnold, Painting in Islam, Oxford, 1928,

The role of Eastern miniatures in the history of descriptive art

Summary

It is typical of giving a rich outlook to medieval eastern miniature paintings, the nature of the artistic pantheistic perspective, and the whole world of the world being watched. When we look at the eastern miniatures of the Middle Ages, we are witnessing the surface's characteristic feature. The rewards were diminished, and the shadow of light did not appear here. The lines here played a key role. Not only cartoons, but also a significant part of the paint. Sometimes the most important points of the plot were highlighted by dyes. The dyes showed some kind of meaning in the miniature.

Роль восточных миниатюр в истории изобразительного искусства

Резюме

Это типично давать богатый взгляд на средневековые восточные миниатюрные картины, характер художественной пантеистической перспективы и весь мир наблюдаемого мира. Когда мы смотрим на восточные миниатюры Средневековья, мы наблюдаем характерные особенности этого вида искусства. В нем важную и решающую роль играли линии. Светотень как манера не проявлялась в миниатюрах. Важную роль в миниатюре играл цвет, выбор которого был связан с идеей миниатюры.

Rəyçi: b.m.N.Ələsgərova

Ülkər Rauf qızı Əmirova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

SƏNƏTŞÜNAS CƏMİLƏ NOVRUZOVA TƏDQİQATLARINDA İBRAHİM ZEYNALOV YARADICILIĞI

Açar sözlər: heykəltəraş, incəsənət, İbrahim Zeynalov, Cəmilə Novruzova, sənətşünas.

Key words: sculptor, art, Ibrahim Zeynalov, Jamila Novruzova, art critic

Ключевые слова: скульптор, искусство, Ибрагим Зейналов, Джамиля Новрузова, искусствовед

Azərbaycan incəsənətinin tədqiqi sahəsində fəaliyyət göstərmiş görkəmli simalardan biri sənətşünaslıq doktoru, professor Cəmilə Novruzova olmuşdur. XX əsrdə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən heykəltəraş və rəssamların yaradıcılığının öyənilməsi baxımından tədqiqatçı alimin elmi irsi olduqca əhəmiyyətli mənəbdir. Cəmilə Novruzovanın yaradıcılığına nəzər saldıqda heykəltəraş İbrahim Zeynalov haqqında qeyd etdiyi dəyərli faktlar böyük maraq doğurur. [1]

Milli heykəltəraşlığımızın simalarından biridə məhz İbrahim Zeynalovdur. 1934-cü ildə Bakıda doğulmuş, Azərbaycanın adını həm vətənimizdə həm də xaricdə tanıtılmasında göstərdiyi xidmətlərə görə Xalq rəssamı adına və Az SSR Dövlət Mükafatları Dövlət Mükafatı laureatı kimi mükafatlara layiq görülmüşdür. Həqiqətən Respublikanın ən qabaqcıl təsviri sənət ustalarından biri olan heykəltəraşın ən yaxşı

əsərləri Azərbaycanın monumental heykəltəraşlıq xəzinəsinə daxil olmuşdur. Heykəltəraş həm müasir və həm də qədim keçmişə aid öz həmyerlilərinin gözəl obrazlarını yaratmaqla yaradıcılığını davam etdirir. [2]

Təbii ki, heykəltəraşlığımızın inkişaf ardıcılığını izləyən, tədqiq edən, problemlərinə həll tapmağa çalışan Cəmilə xanım Novruzova öz məqalələrində İbrahim Zeynalov kimi yüksək yaradıcı ruha malik bir sənətkardan yan keçəmiş, heykəltəraşın həyatı və geniş yaradıcılıq diapazonunu ilə oxucuları tanış etməyi daim özünə borc bilmişdir. 1998-ci ildə, sənətsünas öz tədqiqatlarını "İbrahim Zeynalov" adlı monoqrafiyasında birləşdirməyə nail olur. Bu kitabda müəllif İbrahim Zeynalovun necə bir sənətkar olmasından, onun sənətinə olan dərin məhəbbətindən elə cə də həyatından bəhs edib. Cəmilə xanım, heykəltəraşın hər bir əsərinə ayrı-ayrılıqda müraciət edərək onların hərtərəfli, obyektiv təhlilini verib. Tədqiqatçı yazırdı ki, sənətkar, əsərlərini yaradarkən modelin daxili aləminə nüfuz etməyə çalışır, onun özünəməxsus cəhətlərini açıb göstərməyə cəhd edirdi. Buna görə o daim özünə qarşı tələbkar olmuş, yeni ifadə vasitələri axtarıb tapmağa çalışmışdır. [3]

O qeyd edir ki, tişə ustasının başlıca qayəsi, məhz özünün bütün təzahürlərində, bütün gözəlliyi boyu, ağıl və istedadının qüdrəti ilə, öz mənəviyyəti və nuru ilə seçilən insan-qəhrəman obrazı yaratmaqdır.

Monoqrafiyanın davam edən hissəsində Cəmilə xanım İbrahim Zeynalov yaradıcılığına tarixi aspektdən yanaşaraq heykəltəraşlıq fəaliyyətinin inkişaf dinamikasını mərhələlərlə qeyd edir.

60-cı illəri onun erkən yaradıcılıq dövrü hesab edən Cəmilə xanım İbrahim Zeynalovun bu dövrdə kompozisiyalı heykəltəraşlıq nümunələri və portretlərlə müxtəlif sərgilərdə çıxış edərək artıq istedadlı bir heykəltəraş kimi incəsənət xadimlərinin və tamaşaçıların diqqətini cəlb etdiyini bildirir. Sənətsünas, bu mərhələninin səciyyəvi xüsusiyyətlərini sadalayır. Bu xüsusiyyətlər sənətkarın təsvirlər üzərində apardığı axtarışları, psixoloji xarakteristikaların dərinliyi vəməyə çalışma cəhdlərindən ibarətdir. 1960-cı illəri əhatə edən fəaliyyət dövründə bir əsəri xüsusilə seçilirdi buda portretidir.

70-80-ci illər İbrahim Zeynalovun yaradıcı axtarışlarının genişləndirdiyi mərhələ kimi qiymətləndirilir. Heykəltəraş, sərt üslubun geniş yayıldığı bu dövrdə lirik - romantik, poetik ovqata malik öz dəstixəti ilə çıxış edirdi Həmçinin, bu dövr heykəltəraşın ağac, qranit, yaxud mərmər və bir çox müxtəlif materiallara müraciət etməsi və problemlərin həll olunmasına və ya daha əvvəl həll olunmuşların yeni təkmil həll yollarının tapılmasına yönəlmiş ilə fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Məhz yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə misal olaraq, 1968-1970-ci illərdə qurulmuş və 1972-ci ildə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüş, memarları Q.Ələsgərov, A.Hüseynov olan 26-ların Memorial kompleksindəki məşəl tutmuş kişi fiqurunu göstərə bilərik, onun həlli özünün orijinallığı ilə seçilir. İbrahim Zeynalov, monumental podiumun bağın mərkəzində yerləşdirilmiş xatirə fiqurunda fiziki və daxili gücə malik qəhrəman obrazının canlı-plastik formaların ifadəliliyinə nail olmuşdur. Heykəl, qara mərmər və qırmızı qranitlə bəzədilmiş kompleksin kompozisiyası ilə birləşərək, ona tənənəlik və möhtəşəmlik effekti verir. Cəmilə xanım heykəltəraşın kompozisiya üzərində apardığı axtarışlar haqqında yazmışdır:

"İbrahim Zeynalov insanlarda emosional başlanğıcı qiymətləndirərək portretlərdə hissələrin incə təzahürlərini aşkarlayır. Bu, sadəcə olaraq sənətkarın portret oxşarlığını çatdırmaqla məhdudlaşan portret həlli deyildir. Əslində bu sənətkarın dərin psixoloji dolğunluğa, yenilməz iradəyə malik yüksək şəxsiyyətlərin güclü cəhətlərini açılışma yönəldilmiş, sənətkarın niyyətlərini genişləndirən daha ciddi kompozisiyalardır. [4]

Heykəltəraş ölçü, kütlə və kompozisiya etibarilə yeknəsək, darıxdırıcı işlərdən uzaqlaşaraq daima yeni plastik fəndlər axtarır.

Bu kitabda, mütəmadi tarixi şəxsiyyətlərin heykəlini daşa həkk etmək marağında olan heykəltəraşın 1976-cı ildə XII əsrin istedadlı memarı "Əcəmi Naxçıvani" nin düşüncəli, ciddi profilini böyük incəliklə əks etdirdiyi bəlyefini yaratmasından bəhs olunur və əsərin ideyasının açılmasında heykəltəraşın istifadə etdiyibədii vasitələri - çox da yüksək olmayan relyef, formanın yüngül plastik həlli və dəqiq modelləşdirilməsi, türbəsinin güclə sezilən konturu qeyd olunur.

Ümumiyyətlə monoqrafiyanı nəzər saldıqda bu qənaətə gəlib çıxırıq ki, Zeynalovun yaradıcılığı təkə təsviri incəsənətlə məhdudlaşmır, bütün incəsənətin bütün sahələrini əhatə etmişdir. O yüksək hissiyyətə malik bir şəxs kimi incəsənət xadimlərinin - artistin, şairin, yazıçının, arxitektorun romantik, yaradıcı dünyalarına bələd idi. Məsələn, bu illərdə heykəltəraşın yaratdığı Səməd Vurğunun qranit heykəli ilə tanış olan hər hansı bir şəxs üçün görkəmli şairin portreti onun mənəviyyətinə tutulmuş ayna rolunu oynayır. Həmçinin, sənətkarın yüksək bədiiyyətə malik Üzeyir Hacıbəyov (1976-cı il) və Müslüm Maqomayev (1977-ci il) Şair Nəbi Xəzrinin (1978-ci il) "Kamançaçı" əsərləri ilə obrazın zahiri görkəmin özünəməxsusluğu ilə daxili dünyasının gizli həyəcanlarının, mürəkkəb gərginliyinin vəhdətini əks etdirməyə nail olmuşdur.

İbrahim Zeynalovun 70-80-cı illərdə qəhrəmanlıq və qələbəyə həsr olunmuş memorial abidələrin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir ki, bu məlumatda geniş şəkildə özünü bu mətində əksini tapmışdır. Sənətsünas tərəfindən memorial abidələr xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunaraq oxucuya təqdim olunmuşdur.

1977-ci ildə xalqın azadlığını təcəssüm etdirən İ.Zeynalov M.Məmmədyarovun abidəsini (memar M.Şukayev) monumental büst yaradır. Heykəltəraş, plastik formaların dəqiqliyi və reallığı ilə qəhrəmanın möhkəm, yenilməz iradə və igidliyə malik xarakterini qeyd etməyə kömək edir. Heykəltəraş hər dəfə monumental surətin həllinə yanaşarkən həm şəhər tikintisi funksiyalarını nəzərə alır, həm də surətin açılışı üçün nisbətən əhəmiyyətli bədii vasitələr seçir.

Qəhrəmanlıq mövzusunda işlənmiş memorial abidə işləri içərisində İmişli şəhərində 1985-ci ildə qurulmuş Qələbə Memorialı da öz kompozisiyasının qeyri-adiliyi ilə seçilir. Həlak olmuş yaxınları və müharibə qəhrəmanları üçün göz yaşı tökən qadın fiqurlarının müxtəlif rakurslardan məşəl fonunda təsviri çox fiqurlu kompozisiya xüsusi emosional güc bəxş etmişdir.

1986-cı il tarixli Mingəçevir Qələbə Memorialında isə heykəltəraş tamamilə fərqli kompozisiya ilə çıxış etmiş, həyatın mənasını, hər birimizin bu həyatda nəyi qoyub gedə biləcəyimizi düşünməyə məcbur edən rəmzi-fəlsəfi məna əsas götürülmüşdür. Hərəkəti gülləbaranla dayandırılan döyüşçünün silueti insanı laqeyd qoymur. Abidənin mərkəzi hissəsinin ifadəliyi, formanın ciddi plastik quruluşu obrazın möhtəşəmliyini və drammatizmini göstərir. Memorial Mingəçevirin mərkəzində yerləşən ansambl üzvü surətdə qovuşub və ümumşəhər əhəmiyyəti kəsb edir. [5]

Tarixi şəxsiyyətlərin qəhrəmanlıq obrazlarını yaratmaqla yanaşı, heykəltəraşın yaradıcılığının müəyyənlanmış maraq dairəsində lirik, hərarət və romantika ilə dolğun qadın portretləri xüsusi yer tutur.

İbrahim Zeynalovun ən müvəffəqiyyətli işləri sırasında Karl Marksın abidəsinin 1983-cü il, memar M.Useyinov adı xüsusi ilə çəkilir. Karl Marks naturasını dəqiq uyğunlaşdırılmış həcmələr təşkil edlimişdir. Lövhənin dinamik kontrastı mürəkkəbliyi və zənginliyi obrazın mənəvi, ideya-məzmunu hiss etməyə imkan verir. Bu abidəni heykəltəraşın digər əl işlərindən fərqləndirən cəhətin enerji hissiyatının yüksək bədilliklə verilməsində görünən sənətsünas yazmışdır:

“Bu təsəvvür obrazın əsas qayesidir. Ümumi təsəvvürü formalaşdıran komponentlərdən əsası, elə bil ki, fiqurun qoyuluşu, onun ritmi, onun arxitektônicasidir.

Cəmilə Novruzova, sənətkarın 1980-ci ildə T.Məmmədov ilə birgə XIV əsr dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş abidəsindəndə söz açır və bu əsəri obrazın emosional-plastik həlli və şəhər tikintisindəki rolu etibarlı ilə daha müvəffəqiyyətli hesab edir.

Abidə ciddi düşünülmüş kompozisiya əsasında qurulmuşdur yəni həcm, konstruksiya, kütlənin bölüşdürülməsi, geyimi və surətin plastik uyğunlaşdırılmasında dərinliyinə nail olunmuş və tuncun plastik ifadəli imkanlarından istifadə edilərək çox zərif tərzdə yerinə yetirilmişdir. Qollarını arxasında çarpazlayaraq və məğrur görkəmlə dayanmış heykəlin düşüncəli simasına (Geniş alınlı sifətinə, düşüncələrə dalmış xülyalı baxışlarına, abidədə başın oturdulma qaydası) diqqətlə baxdıqda tamaşaçı əsərdə kimin təsvir olunduğunu bilməsə belə güclü iradə və faciəli taleyi olan şairin daxili aləminin hiss və həyəcanlarını, mənəvi gərginliyini dərinləndirən duya bilir.

Sənətsünas Cəmilə Novruzova İbrahim Zeynalovun bu dövrə xarakterik olan portret sahəsindəki fəaliyyətini də nəzərdən keçirir. Zeynalovun yaradıcılıq predmentinin hər şeylə maraqlanan, yaradıcılığı sönmək bilməyən, daxilən yorulmaz olan R.Behbudov, M.A. Useyinov və başqaları kimi şəxsiyyətlərin təşkil etdiyini qeyd edir və bildirir ki, bu portretlərin ümumi cəhətləri plastik formanın konstruktivliyi, traktovkanın realist inamlılığı, monumental ümumiləşdirmənin xarici görünüşün kəskin xarakterikliyidir. Bundan başqa bu portretlərin hər biri üçün şəxsin xarakterinin qavranılması, nisbətən özünəxas və aydın xüsusiyyətlərin araşdırılması prosesi də xasdır.

1986-cı il tarixli Mingəçevir Qələbə Memorialını yaradarkən İbrahim Zeynalov tamamilə fərqli bir üslubda - rəmzi-fəlsəfi məna ilə çıxış etmişdir. Bu memoriala baxan hər bir kəs hərəkəti gülləbaranla dayandırılan döyüşçünün silueti insanı laqeyd qala bilmir, həyatın mənasını, böyük fədakarlıq, xeyirxahlıq haqqında istər – istəməz düşünməyə məcbur olur. Abidənin ifadəli mərkəzi hissəsi, ciddi plastik, yüksək bədii idealları təcəssüm etdirən obraz birləşərək harmonik bir vəhdət əmələ gətirir və bu vəhdət heykəltəraşa dramatik mövzunu canlı təsvirini verməkdə kömək etmişdir. Memorial Mingəçevir ansamblına üzvü surətdə qovuşub və ümumşəhər əhəmiyyəti kəsb edir.

İ.Zeynalovun məhz tarixi şəxsiyyətlərin təsvirini yaratmaq onun sevimli fəaliyyəti olmuş və bu özlüyündə onun metodunun bir sıra xüsusiyyətlərinin formalaşmasına kömək etmişdir. Sənətsünas Cəmilə Novruzovanın dili ilə daha dəqiq desək:

“Heykəltəraşın yaratdığı abidələr yüksək ideali, yaradıcı şəxsiyyətin möhtəşəmliyini və gözəlliyini təsdiqləyən monumental obrazın yaradıcılıq axtarışları ənənələrini izləməyə imkan verir. Bu ənənələrin ideya zəminindən onun formal əlamətləri də yaranır. Nizami Gəncəvi, M.Ə.Sabir, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, M.Beyləqani abidələri belələrindəndir”.

İ.Zeynalov çox vaxt tarixi şəxslərə həsr olunmuş abidələri hazırlanmazdan öncə portret üzərində iş aparır, heykəltəraş məhz burda gələcək monumental obrazın cizgilərini müəyyənləşdirir.

Belə ki, Bu əsərdə XVI əsrin görkəmli siyasi xadimi Şah İsmayıl Xətəinin obrazı heykəltəraşın yaradıcılığının zirvəsi kimi çıxış edir. Bu abidə dövlətin tarixi haqqında, onun qəhrəman yaradıcıları haqqın hər kəsə müəyyən təsəvvür verir.

Şəhərin mərkəzi küçələrindən birində yerləşən hökmdar və şairin əfsanəvi və rəmzi bədii cəhətdən incələmiş naturasında, psixoloji cəhətdən dolğun obrazında heykəltəraş böyük şəxsiyyətin yüksək humanistliyini və mənəvi zənginliyini çatdırmağa bilməmişdir. Beləliklə, ciddi konstruktivlik, dəqiq formalıq, axıcı həcmərin dinamik fəzaya uyğunlaşdırılması kompozisiyasının və məzmunun açılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onun abidələrinin təsir effekti - tamaşaçıya yaxınlıq, fiqur və podstament ölçülərinin düşünülmüş uzlaşdırılmasındadır.

Tarixi janırda işlədiyi digər bir abidələr içərisində 1990-cı ildə ərsəyə gətirdiyi Nizami heykəli təsir effektləri - tamaşaçıya yaxınlıq, fiqur və podstament ölçülərinin düşünülmüş uzlaşdırılması ilə seçilir. Fiqurun bütün hissələrinin yumşaq dəqiqliklə yapılarlaq, detallarda ifrat hamarlanmadan qaçınılmışdır. Belə texniki tərz obrazın emosional, ideya əksinin yaradılması tələblərinə cavab vermişdir.

H.Z. Tağıyev obrazı üzərindəki iş sənətkarın yaradıcılığının maraqlı və qiymətli mərhələsidir. Bakıda qoyulmuş tunc abidə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatında xüsusi rolu olmuş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri, iri neft sahibkarı və mesənati Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xarakter və psixologiyasının canlı, olduqca reallıq təsviridir. Memorial lövhədə düşünülmüş və ölçülmüş halda plastik həlli, həm də dekorativ elementlərin və yazının yerləşdirilməsi ilə müəllif surətin qeyri-adi həllinə, bina ilə ayrılmaz bağlılığına nail olub.

Tarixi şəxsiyyətlərin qəhrəmanlıq obrazlarını yaratmaqla yanaşı heykəltəraşın lirik, hərarət və romantika ilə dolğun qadın portretləri də marağını cəlb etmiş, yaradıcılığında xüsusi yer tutur "Külək" və "Səhər" kimi lirik rəmzi - alleqorik kompozisiyalarda yapma sərbəst və müxtəlifdir.

Ədəbiyyat

1. Новрузова, Чәмилә Һәсән ғызы / Под ред. Дж. Кулиева. — Азербайджанская советская энциклопедия: Главная редакция Азербайджанской советской энциклопедии, 1983. — Т. VII. — С. 285.
2. Новрузова Дж. Г. Скульптура Советского Азербайджана. — Баку, 1979. — 160 с
3. Новрузова Дж. Г. Скульптура. — Баку: Язычы, 1983. — 49 с.
4. *Новрузова Дж. Г.* Монументальная скульптура Советского Азербайджана. — Баку: АН АЗССР, 1960. — 91 с.

Ibrahim Zeynalov's activities in the works of art critic Jamila Novruzova

Summary

One of the prominent figures in the field of Azerbaijani art research was Professor Dr. of Art Pr. Jamila Novruzova. The research scientist's heritage is a very significant source of research on the sculptors' and artists' activities in the territory of Azerbaijan in the twentieth century. Particularly, the activities done by Jamila Novruzova arouse great interest related to the valuable facts about sculptor Ibrahim Zeynalov.

Деятельность Ибрагима Зейналова в произведениях искусствоведа

Джамили Новрузовой

Резюме

Одной из самых ярких фигур в области азербайджанских художественных исследований была доктор искусствоведения, профессор Джамиля Новрузова. Научное наследие ученого является очень важным источником исследований творчества скульпторов и художников на территории Азербайджана в XX веке. Учитывая творчество Джамили Новрузовой, ценные факты о скульпторе Ибрагиме Зейналове представляют большой интерес.

Rəyçi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru A.Xəlilov

AZƏRBAYCAN XALÇALARININ RƏNG SPEKTRİ

Açar sözlər: rəng, xalça, usta, ornament, xalq, qədim

Keywords: color, carpet, master, ornament, folk, ancient

Ключевые слова: цвет, ковер, мастер, орнамент, народ, древний

Bir-birinə zidd müxtəlif rənglərin ahəngdarlıqla işlədilməsi Azərbaycan xalçalarının tipik xüsusiyyətlərindəndir. Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin rəng xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, xalq ustaları rəng çalarlarının parlaqlıq və sönüklüyünü, təzadlığını, rəng qavranışı qanunlarını müasir elmi nöqtəyi-nəzərdən olmasa da yaxından hiss etmişlər.

Adətən xalçaçılar qabaqcadan xalçanın nə məqsəd üçün istifadə ediləcəyini bilib, sonra onu rəngli iplərlə bəzəməyə başlayırdılar. Ustalar xalça üzərində rənglərin bölüşdürülməsində və gözəl görünməsində baxılan masafənin və habelə xalçanın formasının, ölçüsünün və rənglərinin bir-birinə nisbətini əsas götürürdülər. Çünki onlar bilirdilər ki, ilk nəzərdə mücərrəd və sxematik görünən rəngarəng xalça, palas və ya verni, rənglərin bir-birinə düzgün nisbəti nəticəsində uzaqdan baxdıqda daha bədii və real təsir bağışlayır və ya əksinə rənglərin bir-birinə nisbəti sayəsində uzaqdan pis, yaxından isə yaxşı görünür.

Azərbaycan xalçalarının ornamentləri simmetriya, dekorativlik və rənglərin lakonik həlli ilə fərqlənir. Xalçaların rəng spektri olduqca genişdir (qırmızı, yaşıl, göy, ağ, qara, sarı və s.).

Azərbaycan dekorativ-təbii sənətində bədii obrazlar təbiət formalarının yüksək sənətkarlıq səviyyəsində stilizasiyası ilə yaradılırdı. Bununla belə ornamental, arxetipik motivlər totem semantik məzmununa malik idi. Hər bir ornamentin və rəngin seçimi xalq sənətkarlarının yaradıcılıq işi idi. Ornamentlərin rəngi, sənətkarın fantaziyası və bədii zövğündən asılı idi. Ümumi ornamental kompozisiyaların ifadəliyini artıran fonun seçiminə də böyük diqqət yetirilirdi.

Dekorativ-təbii sənətdə xalq yaradıcılığının rəng palitrası yaşayır. Bu ənənələr əsrlər ərzində formalaşmış bir çox nəsillərlə inkişaf etdirilib. Fəlsəfi məzmunun dərinliyi ilə fərqlənən Azərbaycan xalçalarının rəng palitrasının tədqiqatı sənətsünaslığın prioritet istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycan xalçaları açıq bir sistem olaraq ətraf mühitlə əlaqədə olaraq polifunksional və çoxşahəli bir hadisədir. Rəng seçiminə sənətkarlar xüsusi diqqət yetirirlər. Xalq sənətkarları tərəfindən yaradılmış kolorit praktiki, bədii-estetik, ayin və magik məzmununa malik idi. Nəticədə Azərbaycan xalça sənətində əsrlər boyu formalaşmış rəng həllinin əsas prinsipləri formalaşmışdı. İlk növbədə zəngin, cüt prinsipinə əsaslanan təzadlı rənglərin istifadəsi (qara-ağ, boz-ağ, qırmızı-ağ, göy-qırmızı, qəhvəyi-qırmızı, sarı-qırmızı və s.).

Çox vaxt rəngləri biri birindən ayıran kontur xəttin rolu böyük idi. Bundan başqa hər rəngin əsas çalarından başqa boyaların miqdarından asılı olaraq bir neçə variasiyası olurdu. Məsələn qırmızı rəngin terrakota və mərcan korall, sarının isə oxra çalarları. Rəng zənginliyi və dolğunluğu Azərbaycan xalça sənətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Azərbaycan xalça sənətində rəng prioritetlərin formalaşmasına təbiətin, varlığın dərk olunma prosesində yaranmış və ənənəvi şüurda həkk olunmuş varlığın arxetipləri mühüm təsiri olmuşdu. Hər bir sivilizasiya üçün alov, qan, süd, işıq, zülmət və s. kimi mühüm anlayışlar erkən rəng əlaqələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. Təbiət obrazlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühit ən yaxşı koloristdir.

Xalçalarda bir sıra kompozisiya məsələlərin həllində kolorit keyfiyyətlərinin aktiv istifadəsini müşahidə etmək olar: məsələn bütün elementlərin bütövlüyü və vahidliyini əldə etmək üçün, sadə həndəsi formaların nizama salınması, eyni elementlərin canlandırması və s.

Bu məqsədlə də çox vaxt kənar haşiyənin rəngi arasahə rəngi ilə təzad təşkil edir. Xalça elementlərin rəngində asimmetriya və sərbəstlik bütün kompozisiyaya müəyyən mənada canlılıq verir.

Rəngin qavrayış xüsusiyyətləri qanunların öyrənilməsi xalçalarda bu və ya digər rəngin tətbiq olunması səbəbini anlamaq imkanını verə bilər.

Yaşıl qırmızı, narıncı və mavi, sarı və bənövşəyi kimi təzadlı rəng cüdlükləri məkanlı qarışıqda vizual olaraq daha yumşaq boz rəng verir. Azərbaycan xalçaçıları empirik olaraq öz yaradıcılığında bu görmə qanunlarını tətbiq edirdilər. Onların "palitrasında" olmayan yarım tonlar və rəng keçidləri müəyyən məsafədə xalçaya baxan tamaşaçının gözündə vizual olaraq yaranır.

Müxtəlif rənglərin bir birindən ayrılması üçün ağ və qara konturların tətbiqi müəyyən məqsədlərin əldə olunması üçün istifadə olunurdu. Ağ konturlar tünd rəngləri ayırırdı; qara konturlar isə - açıq rəngləri. Bundan başqa ağ və qara konturlar böyük məsafədə digər tonlarla qarışaraq onların "kəskinliyini" yumşaldırdı.

Rəngin qavrayışı qanunları nəsilədən nəsilə ötürülərək bu sənət növü üçün önəmli olan müəyyən kanona dönmüşdü.

Azərbaycan xalçaları rəng cəhətdən bir çox xüsusiyyətlərə malikdir. Xalça bəzəyini təşkil edən iki əsas elementlərdən biri "ara sahə" və "haşiyədir". Bu iki element arasında düzgün nisbət, bir-birini tamamlama münasibətlərdən ibarətdir. Burada əsas element gah "ara sahə" gah da "haşiyədir".

Ara sahə kompozisiyaları müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər. Ara sahəni kompozisiya etibrilə dörd növə bölmək olar:

- kiçik rapportlu kompozisiyalar. Bu növ xalçalarda kompozisiya mərkəzi olmur. Bu növ kompozisiyalarda haşiyə öz aktiv rəngi və naxışı ilə diqqəti cəlb edir və əsas element rolunu oynayır;
- simmetrik və böyük rapportlu kompozisiyalardan ibarətdir. Bu rapportların eni orta sahənin eni qədər, yüksəkliyi isə orta sahə uzunluğunun ikidə biri, üçdə biri, dördtdə biri qədər və daha xırda ola bilər;
- bir ya iki və ya üç sıralı ola bilən medalyonlardan ibarət kompozisiyalardır;
- "bağlı" kompozisiyalardır, orta sahədə kompozisiya mərkəzinin varlığı və onun haşiyə ilə əlaqəsi və mürəkkəb bir kompozisiyanın təşkil olunmasıdır.

Haşiyələr bir neçə zolaqdan ibarət olur. Müxtəlif haşiyələrin istifadəsi xalçaların ümumi kompozisiya, ornamental formalar və rəng seçimi ilə şərtlənir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan xalçaların özəlliyi və gözəlliyi kompozisiya quruluşu, ornamental motivlər və kolorit həlli ilə müəyyən olunur. Xalçaların rəng qammasının müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu sapların boyamasında istifadə olunan təbii materialların bolluğu ilə izah olunur.

Təbii rəngin əzəli mənbəyi, məsələn bitki kökü, ağac qabığı, yarpaqları, meyvələri - hansı üsulla texnoloji emal olunmasından asılı olmayaraq, rəng özü xalçanı yarandığı torpağa bağlayan doğma təbiətin koloritini qoruyub saxlayır.

Boyaq maddələri problemi kifayət qədər ətraflı və dərin işlənib, odur ki, onun müfəssəl işlənməsinə qayıtmağa ehtiyac yoxdur. A.Falkercam (6, s.3), Orta Asiya xalçalarının boyalarını təsvir edərkən, Azərbaycan xalçaçılığında istifadə olunan boyaların da adını çəkir. M.İsayev (4, s.14) boyaların və rənglərin müxtəlif çalarlarının arasında olan münasibətləri ətraflı şəkildə təhlil edir.

B.Pomanski və Q.Şakolskaya (5) boya xammalının problemini işıqlandırarkən, rəngin əldə olunma texnologiyasını dəqiqi təsvir etməklə yanaşı həm də problemin təbii, botanik tərəfində də dayanmışlar. Yəni, bu tədqiqatçılar bitkiləri xarakterizə edir, onlara torpağın tərkibinin, çiçək açan vaxtını göstərdiyi təsiri də açıqlayırlar. Təbii boyalar probleminə Azərbaycan xalçalarını təsvir edən demək olar ki, bütün mütəxəssislər müəyyən dərəcədə toxunur.

Azərbaycan xalça sənətinin sirrləri əsrlər boyu nəsilədən nəsilə ötürülürdü. Azərbaycan xalça sənətində rəng qədim dövrlərdən estetik başlanğıcdan başqa aktiv ünsiyyət vasitəsi və müəyyən informasiya daşıyıcısı rolunu yerinə yetirirdi. Əsrlər boyu formalaşan və öz bütövlüyünü saxlayan rəng əlaqələri Azərbaycan xalçalarının tanınılması və seçilməsində böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndi R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: Azərnəşr, 1971.
2. Əfəndi R. Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976.
3. Tağıyeva R. Nizami obrazları xalçalarda. Bakı, İşıq, 1991.
4. Исаев М. Ковровое производство Закавказья. Тифлис: Изд-во Института кавказоведения АН СССР, 1932.
5. Поманский Б., Шаскольская Г. Крашение шерстяной ковровой пряжи. М.: Всесоюзное кооперативное издательство, 1950.
6. Фелькерзам А. Старинные ковры Средней Азии. Старые годы, 1914, №X–XII, с. 57–112.

The colour spectrum of Azerbaijani carpets**Summary**

The secrets of the Azerbaijani carpet art were passed from generation to generation for centuries. In the carpet art of Azerbaijan, the color is an active means of communication and a certain information carrier, apart from the aesthetic beginning of ancient times.

Azerbaijani carpets are a polyphonic and tragic event in the environment as an open system. Specialists pay special attention to color selection. Coloring created by folk artists had practical, artistic-aesthetic, ritual and magical content. As a result, the basic principles of the color-based solution have been formed in the carpet art of Azerbaijan for centuries. First of all, the use of rich, dual-mode contrasting colors (black-white, gray-white, red-white, blue-red, brown-red, yellow-red, etc.).

Цветовой спектр азербайджанских ковров**Резюме**

Секреты азербайджанского коврового искусства веками передавались из поколения в поколение. В азербайджанском ковровом искусстве цвет является активным средством коммуникации и неким носителем информации, помимо эстетического начала древних времен.

Азербайджанские ковры - это полифоническое и трагическое событие в окружающей среде как открытая система. Специалисты уделяют особое внимание выбору цвета. Раскраски, созданные народными мастерами, имели практическое, художественно-эстетическое, ритуальное и магическое содержание. В результате базовые принципы цветового решения формировались в ковровом искусстве Азербайджана на протяжении веков. Прежде всего, использование насыщенных, двухрежимных контрастных цветов (черно-белый, серо-белый, красно-белый, сине-красный, коричнево-красный, желто-красный и т. д.).

Rəyçi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru A.Xəlilov

AZƏRBAYCAN MİNİATÜR RƏNGKARLIĞININ İNKİŞAFINDA USTAD BEHZADIN ROLU

Açar sözlər: *rəssam, miniatür, sənəşünas, rəngkarlıq, əlyazma*

Key words: *artist, miniature, art critic, painting, manuscript*

Ключевые слова: *художник, миниатюра, искусствовед, живопись, рукопись*

Kəmaləddin Behzad Şərq incəsənəti tarixində yarı əfsanə bir fiqurdur. Müasir dövrün tədqiqatçılarının onun haqqında yazdıqları fikirlər bizə söyləməyə əsas verir ki, Behzad çox sayda miniatür və təsvirlər işləmişdir. Lakin, bu əsərlərin çox az hissəsi dövrümüzə çatmışdır. Behzadın bədii nüfuzu o qədər yüksək idi ki, onun haqqında Dust Məhəmməd və Qazi Əhməd kimi sənət tarixçilərinin yazılarından məlumat alırıq. Ən etibarlı məlumat 1499 və 1524-cü ildə, Behzadın həyatı zamanı yaratdığı əsərlərdə, tanınmış tarixçi Xandəmir tərəfindən göstərilmişdir. [1]

Sənətkarın doğum tarixi dəqiq deyil və təxminən 1455-ci il ilə 1460-cı il aralığına aid edilir. Heç bir yerdə nəcib mənşəli sözlərdən bəhs etmədiyi üçün Behzadın yoxsul vətəndaş və sənətkar ailəsindən olduğuna inanılır. Tarixçilərə görə Behzad erkən yaşlarında valideynlərini itirib. Sultan Hüseyn Bayqaranın sarayında kitabdarın yüksək vəzifəsi - kitabxananın başçısı olan məşhur xəttat və sənətkar Mirək Nakqəş Xorasanidən təhsil almışdır. Bəzi mənbələr hesab edirlər ki, Behzadın müəllimi başqa bir sənətkar, Pir Seyid Əhməd Təbrizi idi. Təəssüf ki, tədqiqatçılar Pir Seyid Əhməd tərəfindən imzalanmış bir iş tapmadılar, buna görə də gənc Behzadın təsir göstərə biləcəyi ölçüləri müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bundan başqa, Behzadın şəxsiyyətinin və onun dünyagörüşünün formalaşması hörmətli Əlişir Nəvai, şair və humanist, Herat saray həyatında yaradılan yaradıcı atmosferin yaradıcısı olan Sultan Hüseyn Bayqara ilə əlaqələndirilir. Tarixçilər hesab edirlər ki, Nəvai gənc istedadın birbaşa rəhbəri idi. Və Xandəmir iddia edir ki, artıq 23 yaşında Behzad Herat sarayının aparıcı rəssamı olmuşdu. [2]

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, 1480-ci illərdə Kəmaləddin Behzadın iştirakı ilə Sultan Hüseyn Bayqaranın Kitabxanasından bir neçə əlyazma nəşr olunmuşdur. Bu əlyazmaların miniatürlərində Behzad həm özünü peyzaj ustası, həm döyüş səhnələri ustası, həm insan şəkillərinin təsvirçisi və fərdi xüsusiyyətlərin ustası kimi göstərir. Onun bir çox bədii yenilikləri var idi.

1490-cı illərdə Sultan Hüseyn Bayqaranın sərəncamı ilə Behzad Saray Kitabxanasının rəhbəri təyin edildi. Behzad indi təkcə miniatürlər və təsvirlər yaratmır, eyni zamanda layihələri idarə edir və rəssamlara yönəldirdi.

1506-cı ildə Sultan Hüseyn Bayqara vəfat edir və onun ölümündən bir ay sonra, Herat qüvvələri lideri Məhəmməd Şeybani xan taxta keçdi. Behzad yenə də eyni güclə kitabxanaya başçılıq edirdi və Şeybani xan öz təsvirlərini ona çəkirdi. O vaxtdan rəssam tərəfindən yaradılmış ən gözəl portret - Şeybani xanın portreti idi. [3]

Tədqiqatçılar Behzadın 1507-1510-cu illəri Buxarada keçirdiyini, Şeybani xana digər Herat rəssamları ilə birlikdə xidmət etdiyini (Baburun bu illərdə Herat şəhərində olduğunu bildirdiyinə baxmayaraq) bildirir. Lakin, 1510-cu ildə Səfəvilər sülaləsinin qurucusu I Şah İsmayıl (1501-1524-cü illərdə) Şeybani xanı məğlub etdi və öldürdü. Behzad bu dəfə yeni Səfəvi imperiyasının paytaxtı Təbrizə köçdü və bu dövrdə şöhrətin zirvəsinə çatdı.

Şah İsmayılın sarayına rəssam 1520-1522-ci illərdə gəldi. Səfəvi tarixçisi Budaq-Munşi deyir: "... Ustad Behzad Təbrizə gəldiyi zaman Ustad Sultan Məhəmməd saray kitabxanasının işini təsis etmişdi ..." Demək, Behzad əl işləri ilə hazırlanmış ustaxanaya gəldi. Xandəmirin bildirdiyinə görə, 24 Aprel 1522-ci il tarixli sərəncamı ilə Şah İsmayıl Behzadı Şah Kitabxanasının rəhbəri təyin etdi.

Kəmaləddin Behzad minlərlə kiçik rəsm əsəri yaratdı. Təəssüf ki, onun şah əsərlərinin yalnız bir hissəsi dövrümüzə çatdı və sağ qaldı. Tarixi böyük rəssamın müstəsna üstünlüyündən biri əlbəttə ki, miniatür sənəti sahəsində, xüsusən də portretli rəsm sahəsində işidir. O, müxtəlif növ dərvişlərin, məşhur hökmdarların portretlərini təsvir etmişdir. Onlardan Sultan Hüseyn Bayqara, hökmdar Zahiriddin Məhəmməd Babur və Sultan Məhəmməd Şeybanixanın portretləri özbək xalqının tarixi və mədəniyyətində xüsusi rol oynayır. Portretlərdə sənətkar fərdi xüsusiyyətləri vurğulayırdı. Məsələn, Hüseyn Bayqara portretinə baxan zaman padşahın görünüşü ilə onun xarakterini və daxili dünyasını öyrənmək olar.

Behzad miniatür boyakarlığı tarixində xüsusi bir məktəb - "Behzad məktəbi"ni yaratdı. O, miniatür boyakarlığını real həyat hadisələri və rəsm əsərləri, boyaların istifadəsi, incə xəttlərdə hadisələri əhatə edən sənət, insan ruhu və hərəkətini mənimsəyən, təsvir kompozisiyasının genişliyi və inanılmaz estetikliyi ilə yeni səviyyəyə qaldırdı. Miniatür sənəti Behzadın həyatında, xüsusilə ölümündən sonra Müsəlman Şərq və Qərb ətrafında ən böyük nailiyyət kimi qəbul edilmiş və ən qiymətli janr sənəti kimi tanınmışdır. [2]

Behzadın miniatüründə təbiət və kainat canlı və bölünməzdir. Təsvir içindəki hər bir detal mövzunun mahiyyətini anlamaqda kömək edir. Onun rəsm əsərlərinin dünyası cazibədarıdır. Mükəmməl və incə bir ətir olaraq təsvir edilir. Onun miniatüründəki insanlar fəaliyyətdə, daim aktiv olaraq təsvir olunurlar [1, səh. 9].

Kəmaləddin Behzadın yaradıcılığı Qərb sənətinə böyük təsir göstərmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Behzad miniatür məktəbinin təsiri Avropada, məsələn, A. Matisse, P. Picasso kimi impressionistlərin əsərlərində görünə bilər. Hazırda Behzad məktəbinin şagirdləri Əfqanıstanda (Ustad Məhəmməd Səid Məşəl), İran (Karim Tokhizoda Bekhzad), Özbəkistan (Çingiz Axmarov) və digər şərq ölkələrində ola bilərlər. Hazırda xüsusi məktəblərdə Şərq və Avropa ölkələrində, xüsusilə də Behzad miniatür məktəblərində sənət və rəssamlıq tarixi mövzularında miniatür sənətinin tarixi öyrənilir və tədris olunur. [4]

Böyük sənətkar Kəmaləddin Behzad şərq miniatürünə bir çox yeniliklər gətirmişdi. Xüsusilə, o, landşaft və portret janrının tərkibinə real xüsusiyyətləri gətirən ilk şəxslərdən biri idi. O, əsərlərində balanslı ortaya çıxardı. Onun əsərlərinə diqqət etsəniz, ön planda göstərilən fiqurların arxa planda göstərilən fiqurlardan daha böyük təsvir edildiyini görə bilərsiniz. Buna görə rəssam əsərlərində boşluq bildi. Behzad iki tərəfli kompozisiyanın yəni, diptixin əsasını qoydu. Ustadın əsərlərindəki görüntü xüsusi harmoniya ilə fərqlənir və rəng gamması yumşaq və sakitdir. Rəssam bir hadisə, hərəkət və simvolların miniatür tərkibdə olan əşyalara uyğunlaşması prosesini əhatə etməyə çalışırdı.

Onun əsərlərinin əksəriyyəti portret janrında olan miniatürlərdən ibarətdir. Əvvəllər portret miniatürdə xüsusi bir janr deyildi. Rəssam, portret janrında bir insanın xarakterini və xüsusiyyətlərini ortaya qoyan ilk şəxslərdən biri idi, lakin miniatür rəsmlərinin kanonlarından qaça bilmədi. Behzad bir insanın imicini, əməllərini və işlərini təkmilləşdirməkdə daxili dünyaya açıqlamasını yaratmaq üçün yüksək səviyyəyə çatdı (Sultan Hüseyn Mirzə portresi, derviş portreti). [5]

Müxtəlif janrlarda əsərlərində rəssam tez-tez bir çox dairəvi kompozisiya üsulundan istifadə edərək çox fiqurlu şəkilləri daha yaxşı nümayiş etdirməyə kömək edirdi ("Dərvişlərin rəqsi", "Qəbilələrin döyüşü"). [4]

Kəmaləddin Behzad ilk dəfə işində müxtəlif sosial təbəqələrin, döyüş və saray həyatını göstərə bildi. Özbəkistanın muzey kolleksiyalarında portret janrında olan miniatürləri, bir neçə mənzərə janrında olan əsəri, döyüş, sevgi mövzusu ilə lirik səhnələr əks olunan təsvirləri saxlanılır.

Əsərlərində ustad tək-cə təsvirə deyil, həm də yazılara böyük diqqət yetirirdi. Bizə çatan Behzad əsərlərinin əksəriyyəti imzasızdır. Buna baxmayaraq, bəzi miniatürlərinə əsaslanaraq, əsərlərini imzaladıqları forma haqqında danışmaq olar. O, rəsm əsərlərini, xüsusilə portretləri imzalayır, əsərin altında adını yazdırdı. Məsələn: "Sultan Hüseyn Mirzənin portreti"ndə "Əl-Fakir Behzad" adıyla, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" sinin digər nüsxələrindəki miniatürlərdə "Behzad", digər əsərlərində "Pir Qulam Behzad", "Amal Ustad Behzad" adları ilə imzalamışdır. Bu siyahı davam etdirmək olar. [6]

Kəmaləddin Behzad 1535-ci ildə və ya 1536-cı ildə vəfat etmişdir. Məzarının yerini xatırladan "Xəttat və Rəssamlar haqqında Traktat" da, Qazi Əhməd yazır: "Onun məzarı, paytaxt Kūh-i məhtar ərazisində Herat şəhərindədir; o, şəkillərlə dolu bir çitdə dəfn edilir". Ancaq, Dust Məhəmmədin bildirdiyinə görə, sənətkar Təbrizdə, şair-şiə Şeyx Kamalın qəbirinin yaxınlığında dəfn edilmişdir. Ancaq bu yazı, Behzadın Təbrizdə dəqiq olaraq torpağa verildiyini bildirmirdi.

Behzad tərəfindən buraxılan bədii irs tədqiqatçılar üçün həm də aidiyyəti baxımından və yaradıcı təkamülün yenidən qurulmasında problem yaradır. Onun imza qoyduğu miniatürlərlə yalnız bir əl yazısı var - bu, hazırda Qahirə Milli Kitabxanasında saxlanılan şair Sədinin "Bustan"ıdır. Əlyazma Hüseyn Bayqara Kitabxanası üçün yaradılmışdır, Behzad tərəfindən imzalanmış dörd miniatürdən ibarətdir; Onun imza izləri də kitabın ön hissəsində tapıldı. Sultan Əli Məşhədi tərəfindən yazılmış kolofon tarixi 1488-1489-cu ildir, ancaq digər iki miniatür başqa bir tarixə malikdir. Buna baxmayaraq, hətta bu zahirən şübhəsiz halda imza həqiqiliyinə şübhə edən tədqiqatçılar var. Fərqli dərəcədə etibarlı əlyazmaların miniatürləri müqayisəli təhlili əsasında Behzad fırçasına aid edilir. Bura "Zəfərnəmə", 1495-1496-cı il tarixli Nizaminin "Xəmsə" əlyazmasının miniatürləri və s.daxildir.[7]

Xandəmir və Qazi Əhməd deyir ki, Behzad yalnız əlyazmalarda deyil, ayrı-ayrı təbəqələrdə də əsərlər səsəndirmişdir. Şübhəsiz ki, onun fırçasına aid olanlar, iki portret- Şeybani xan və Hüseyn Bayqaranın, "Gənc və Yaşlı Adam" (1528-ci ildə, Freer Gallery, Vaşinqton) və "İki döyüş dəvəsi və onların sürücüsü"

(Tehran, Golestan Sarayı Kitabxanası). Bundan başqa dünyanın müxtəlif kolleksiyonlarında dağılmış Behzadın aid bir çox təsvirlər var, lakin onların Behzadın işləri olması sual altındadır.

Behzad bir çox izləyicisi və şagirdi var idi. Ən istedadlılar arasında Qasım Əli, Mir Seyid Əli, Ağa Mirek və Müzəffər Əli var. Behzadın sənəti uzun bir əks-səda doğurdu və Mərkəzi Asiya (Buxara, Samarkand), Səfəvilər və Moğol rəsmlərinə təsir etdi.

Ədəbiyyat:

1. Денике Б. Живопись Ирана. М., 1938
2. Кази Ахмед. Трактат о каллиграфях и художниках. М., 1947
3. Мастера искусств об искусстве, М., 1965
4. Кильчевская Э. Два портрета Кемаледдина Бехзада. в об. «Сокровища искусства стран Азии и Африки» выпуск, М., 1975
5. Акимушкин О.Ф. «Легенда о художнике Бехзаде и каллиграфе Махмуде Нишапури», 2004
6. Basil Gray Persian Painting. Sidra. 1961
7. E.Bahari. Bihzad. Master of Persian Painting. London, 1997

The role of master Behzad in the development of miniature painting in Azerbaijan

Summary

Kemaleddin Behzad is a half-legend in the history of Oriental art. The views of modern-day researchers give us a reason to say that Behzad has worked on many miniatures and drawings. However, very few of these works have reached our time. Behzad's artistic influence was so high that we learned from the writings of art historians such as Dust Mohammed and Gazi Ahmed. Many historical information was later criticized. The most reliable information was demonstrated in 1499 and 1524, during the life of Behzad, by well-known historian Hendemir.

Роль мастера Бехзада в развитии миниатюрной живописи в Азербайджане

Резюме

Кемаледдин Бехзад - полулегенда в истории восточного искусства. Взгляды современных исследователей дают нам основание утверждать, что Бехзад работал над множеством миниатюр и рисунков. Однако очень немногие из этих работ дошли до нашего времени. Художественное влияние Бехзада было настолько велико, что мы извлекли уроки из произведений таких искусствоведов, как Даст Мухаммед и Гази Ахмед. Многие исторические сведения были позже подвергнуты критике. Наиболее достоверная информация была продемонстрирована в 1499 и 1524 годах, при жизни Бехзада, известным историком Хандемиром.

Rəyçi: Sənətsünashlıq üzrə fəlsəfə doktoru A. Xəlilov

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Валида Джавид гызы Иса-заде	
ИЗ ИСТОРИИ ЯЗЫКА ЗАКОНА (20-30-ые годы XX в.).....	
Pərixanim Nəbi qızı Əliyeva	
SÖZ YARADICILIĞINDA İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR.....	
Nəzakət Rəcəb qızı Əsgərova	
ORTA MƏKTƏBLƏRİN “AZƏRBAYCAN DİLİ”	
DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ BƏZİ MƏQAMLAR HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR.....	
Solmaz Dadaş qızı Qurbanova	
İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKASINDA SLENQ.....	
İradə Tofiq qızı Quliyeva	
ŞİFANİ TƏRCÜMƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ.....	
Rəna Firudin qızı Əmrahova	
ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ YAZI SİSTEMİ.....	
Samirə Elxan qızı Abdullayeva	
MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADLARDAN YARANAN TERMİNLƏR.....	
Леся Александровна Керимова	
ПЕРЕВОД ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА БАЗЕ	
УКРАИНСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ	
Rəhimə Qədir qızı Məmmədova	
ARGENTİNADA MÜRACİƏT BİLDİRƏN ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN SEMANTİK	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	
Güllü Bayram qızı Abdullayeva	
BƏDİİ TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİNİN YERİ.....	
Xanım Rafiq qızı Quliyeva	
FELDƏN FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	
Nigar Məmməd qızı Məmmədova	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMALARIN FONETİK	
VƏ ORFOQRAFİK ASSİMİLYASIYASI.....	
Xuraman İbniyəmin qızı Məhərrəmovə	
FUNKSIONAL ÜSLUBLAR VƏ NORMA MƏSƏLƏLƏRİNİN	
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TƏDQIQI.....	
Эльнара Фахрадин гызы Абдулгалимова	
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ	
ЕДИНИЦ С ЗООНИМАМИ В ПОЛЬСКОМ	
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Lütviyyə Süleyman qızı Əsgərzadə	
HÜSEYN CAVIDİN “SOSIAL QIYAM”.....	
Илаха Гейдарага гызы Мюрватова	
ПРОБЛЕМА «ОБЕСЧЕЛОВЕЧЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК» В ПЬЕСЕ «P.U.P.».....	

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

Şikar Məhəmmədəli oğlu Qasimov	
HEYDƏR ƏLİYEV SIYASƏTİ AZƏRBAYCANIN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN	
ETMİŞDİR	
Əli Umud oğlu Əliyev	
28 MAY RESPUBLİKA GÜNÜ, 18 OKTYABR İSƏ MÜSTƏQİLLİK	
GÜNÜDÜR.....	

Полина Васильевна Чернова
ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА.....

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR   INTERNATIONAL RELATIONS

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Айнур Рамиз гызы Алифли
СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРЕЦИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ.....

SOSİOLOGİYA   SOSİOLOGY   СОЦИОЛОГИЯ

Fərqanə Elşən qızı Qafarova
YANLIŞ, QEYRİ-DƏQİQ VƏ TƏHRİF EDİLMİŞ İQTİSADI
İNFORMASİYANIN MÜMKÜN FƏSADLARI.....

PEDAQOQİKA   ПЕДАГОГИКА   PEDAQOGY

Эллада Муса гызы Кулиева
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ.....
Pərvin Bəşir qızı Qaçayeva
BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DƏRSLİKLƏRDƏ QOYULUŞU.....

PSİXOLOGİYA   PSIXOLOGY   ПСИХОЛОГИЯ

V.V.Liubarets
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY OF MODERN
MANAGER OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITY.....

**TƏDRİSİN METODİKASI   THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА   ПРЕПОДОВАНИЯ**

Çiçək Bəhram qızı Hümətova
YENİ TƏLİM MODELƏRİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR.....
Quliyeva Xəyalə Adil qızı
FASİLƏLİ OXU ÜSULU TƏLİM METODLARINDAN BİRİ KİMİ.....
Ирада Азиз гызы Микаилова
ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕМЫ
«НЕОПРЕДЕЛЁННАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИКТ».....
Метанет Фуад гызы Дадашева
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ....
Сараханым Мирза гызы Рахманова
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОНФИГУРАТИВНОГО
МЕТОДА НА ЗАНЯТИЯХ РКІ.....
Aytəkin Əfqan qızı Tağiyeva
Q.ZAKİR İRSİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN YARADILMASI.....

SƏNƏTŞÜNASLIQ   ART CRITICISM   ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Emil Ağayev
VƏCİHƏ SƏMƏDOVA YARADICILIĞINDA LİRİK RƏNGLƏR.....
Səkinə Hüseyn qızı Mahmudova
ORTA ƏSR NAXÇIVAN BƏDİİ SƏNƏTKARLIĞININ İNKİŞAFI.....
Baxışova Zakir qızı Cəmilə
ŞƏRQ MİNİATÜRLƏRİNİN TƏSVİRİ SƏNƏT TARİXİNDƏ ROLU.....
Əmirova Ülkər Rauf qızı
Sənətşünas Cəmilə Novruzova tədqiqatlarında İbrahim Zeynalov yaradıcılığı.....
Nağiyeva Samirə Şamo
AZƏRBAYCAN XALÇALARININ RƏNG SPEKTRI.....
Gülşən Elşən qızı Qardaşova
AZƏRBAYCAN MİNİATÜR RƏNGKARLIĞININ İNKİŞAFINDA USTAD BEHZADIN ROLU.....

“ELMİ İŞ”

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

(Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Dövlət qeydiyyatından keçmişdir)

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələrinizi dərc etdirə bilərsiniz:

1. Dilçilik
2. Ədəbiyyat
3. Tarix
4. Siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər
5. Sosiologiya
6. Fəlsəfə
7. İctimai elmlər
8. Pedaqogika
9. Psixologiya
10. Tədrisin metodikası

Məqalələr Azərbaycan, ingilis və rus dillərində qəbul olunur

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər:

1. Həcmi 5-15 səh.
2. Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda, hər tərəfdən 2 sm olmaqla Times New Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1,5 sətirarası intervalla, 1 sm abzasla yığılmalıdır.
3. Məqalənin adı – ortadan, böyük hərflə, qalın şriftlə
Müəllif(lər)in soyadı, adı, atasının adı – sağdan, qalın şriftlə
Müəllif(lər)in iş yeri, şəhər və ölkə - sağdan, kursivlə
Açar sözlər – kursivlə (“açar sözlər” söz birləşməsi – qalın, kursivlə)
“Giriş” və digər alt başlıqlar, o cümlədən “Ədəbiyyat siyahısı” və “Xülasə” sözləri – ortadan qalın şriftlə
4. Ədəbiyyat siyahısı məqalədə istinad ardıcılığına uyğun olaraq sıra nömrəsiylə
5. Məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər iki dildə məqalənin adı, müəllifin soy adı və atasının adı, açar sözlər və xülasə (7-8 cümlədən ibarət). Xülasədə mütləq məqalənin adı verilməlidir.
6. Cədvəl və şəkillər nömrələnir və bilavasitə mətndə yerləşdirilir
7. Məqalənin məzmununa görə məsuliyyəti müəllif daşıyır
8. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlara etmək hüququnu özündə saxlayır
9. Məqalə tələblərə cavab vermədiyi halda çap olunmur və müəllifə qaytarılmır
10. Məqalə həm kağız, həm də elektron formada redaksiyaya təqdim olunmalıdır
11. Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529-cu məh.
12. www.elmi-ish.az saytında jurnalda nəşr olunan məqalələrin elektron variantı yerləşdiriləcək.
13. E-mail: elmi-ish@mail.ru
14. Tel.: +994 (050)209 59 68
+994 (055) 209 59 68
+994 (012) 510 63 99